

5

TEORIJA IN PRAKSA LETNIK XXVII 1990

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVII, ŠT. 5, STR. 497-695,
MAJ 1990, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Sonja Lokar, Boris Majer, Franc Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnič (delegati univerz in širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igljčar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA za 1. polletje 1990:

za študente in dijake 100,00 din, za druge individualne naročnike 150,00 din,
za podjetja in ustanove 250,00 din, za tujino 500,00 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 60,00 din.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana,
za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka
Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

ČLANKI, RAZPRAVE

TEA PETRIN: Razreševanje lastništva družbenega kapitala	499
FRANCE VREG: Javna občila in volilni boji	505
JANEZ PEČAR: Ideologija, kontrolizacija, svoboda	517
BENJAMIN CONSTANT: O pojmovanju svobode pri Modernih	530

INTERVJU IZ LETA 1971

SAVKA DABČEVIČ-KUČAR: Vidiki razvoja večnacionalne SFR Jugoslavije	544
--	-----

NASTANEK JUGOSLAVIJE

STANE JUŽNIČ: Zgodovinske determinante jugoslovanske države	552
---	-----

POLEMIKA

MITAR MILJANOVIČ: Avtentična pričevanja o nepreseženih zablodah	563
DRAGO KOŠMRLJ: Kosovsko vprašanje – zablode in zlorabe	567

SLOVENSKO JAVNO MNENJE 1990

PETER KLINAR: Pogledi na avtonomijo Slovenije	573
BOŠTJAN MARKIČ: Politična zavest in javno mnenje	582
ZDENKO ROTER: O verovanju, cerkvi in državljanski religiji	590

POLITIČNI PLURALIZEM

ROBERT A. DAHL: Problemi pluralistične demokracije (2)	598
ADOLF BIBIČ: Pluralizem in demokracija v politični teoriji Roberta Dahla	608

OPREDELITEV BORCEV NOV

LADO POHAR: Zveza borcev Slovenije včeraj, danes, jutri	617
---	-----

POGLEDI, KOMENTARJI

ERNA KRAŠEVEC-RAVNIK: Zdravje kot družbeni projekt	624
--	-----

JAVNOST IN SISTEM

JOHN KEANE: Svoboda tiska v 90. letih	629
---------------------------------------	-----

IZ SOCIOLOŠKIH RAZISKAV

IDA HOJNIK: Samostojnost in povezanost starih ljudi in prostora	646
---	-----

MEDNARODNI ODNOSI

IZTOK SIMONITI: Strategija in praksa hegemonizma	651
--	-----

REFORMA ŠTUDIJA NA FSPN

MACA JOGAN: Izobraževanje sociologov – kako naprej?	659
---	-----

IZ ZGODOVINE POLITIČNE MISLI

MILAN ZVER: Zgodovina politične misli – njeni teoretični in metodološki nastavki in problemi	663
--	-----

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

VESNA GODINA-VUK: Skrite tendence in nenamerni vplivi v delovanju agentov (politične) socializacije

675

PRIKAZI, RECENZIJE

BRANKO HORVAT: Kosovsko pitanje (Drago Košmrlj) 680

BOGOMIL FERFILO: Ekonomija in politika družbene lastnine (Ivan Maksimović) 682

BRANIMIR JANKOVIĆ: Diplomacija – sodobni sistem (Iztok Simoniti) 683

DAVID GREEN: The New Right – the counter revolution in political economic and Social Thought (Ognjen Pribičević) 686

The transformation of Contemporary Conservatism (Ognjen Pribičević) 687

Andrew Cox, Noel O'Sullivan: Korporativna država (Igor Lukšič) 688

IZ DOMAČIH REVIJ 690

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 693

AVTORSKI SINOPSIS 695

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja
letnik XXVII, št. 5, str. 499–695,
Ljubljana, maj 1990

TEA PETRIN*

Razreševanje lastništva družbenega kapitala

(Zaposleni in odkupi podjetij)

Uvod

Transformacija družbenega kapitala v lastnino z znanimi lastniki je zagotovo ena izmed najradikalnejših sprememb, ki jih prinaša sedanja ekonomska reforma. Izhaja iz spoznanja, da je družbena lastnina pomemben vir neučinkovitosti gospodarjenja in hkrati pomembna ovira za prilagajanje strukture našega gospodarstva zahtevam tržnega načina gospodarjenja. Iz tega nadalje izhaja, da je lastninska transformacija smiselna takrat, kadar zagotovi povečanje učinkovitosti gospodarjenja. Ker pa je družbeni kapital v preteklosti nastajal tako, da z nikakršno metodo ni mogoče ugotoviti njegovega individualnega izvora, lahko k temu cilju dodamo še enega, in sicer da mora transformacija lastninske oblike zagotoviti tudi maksimalno udeležbo prebivalstva v procesu transformacije družbenega kapitala.

Namen tega prispevka je pokazati, prvič, zakaj bi bili odkupi podjetij s strani zaposlenih, ki v zahodnih gospodarstvih postajajo čedalje pomembnejša oblika lastninske transformacije korporacij in državnih podjetij, z družbenoekonomskega vidika učinkovita oblika lastninske preobrazbe naših podjetij. To vprašanje je pomembno zato, ker na eni strani nedavno sprejeti zvezni zakon o prodaji in razpolaganju z družbenim kapitalom ter republiški zakon o razvojnem skladu, v katerega naj bi se stekala sredstva od prodaje družbenega kapitala, takšno preobrazbo podjetij dejansko omogočata, po drugi strani pa zato, ker nemalokrat naletimo na tezo, da bi odkupi podjetij s strani zaposlenih pomenili razprodajo družbenega kapitala pri nas. In drugič, iz prispevka bo razvidno, da so odkupi s strani zaposlenih v primerjavi z rešitvijo, da družbeni kapital zaposlenim razdelimo po kriterijih minulega dela, bistveno učinkovitejša pot do delavskega delničarstva in hkrati učinkovitejši način transformacije v primerjavi še z nekaterimi drugimi oblikami.

Odkupi podjetij s strani zaposlenih – način povečanja učinkovitosti poslovanja podjetij in delavskega delničarstva

Lastninska transformacija kapitala je proces, ki ni omejen samo na socialistična gospodarstva, temveč poteka tako v razvitih državah kot tudi v državah v razvoju. Tudi v teh gospodarstvih sta cilja lastninske transformacije v glavnem dva: 1. povečati alokacijsko učinkovitost gospodarstva, katere rezultat naj bi bila večja

* Dr. Tea Petrin, redni profesor Ekonomske fakultete v Ljubljani.

ponudba kakovostnega blaga in storitev v skladu z zahtevami povpraševanja ter hitrejše odzivanje podjetij na spremenjene tržne razmere, 2. povečati učinkovitost poslovanja na ravni podjetja zaradi zmanjšanja tako imenovane X-neučinkovitosti, ki je rezultat neučinkovite notranje organiziranosti podjetja, ta pa rezultat odsotnosti lastnika v podjetju. Privatizacija državi omogoča prihranke in zato zmanjšuje državni deficit, ker naredi konec neskončnim subvencijam, ki so bile potrebne za vzdrževanje neučinkovite »flote« državnih podjetij. Zaradi transformacije lastnine – privatizacije – trg pridobi v svoji alokacijski vlogi, izboljšana alokacija sredstev preko trga v primerjavi z administrativnim alociranjem pa na daljše obdobje omogoča nastajanje novih delovnih mest in poslovnih priložnosti. Na ta način lastninska transformacija povzroča tudi transformacijo gospodarstva kot celote iz zaprtega, nekonkurenčnega in nerastočega v odprto, konkurenčno in rastoče gospodarstvo, v katerem zaposleni prejemajo visoke dohodke ob hkratni stabilnosti zaposlitve.

Pri lastninski transformaciji postajajo odkupi podjetij s strani menedžerjev, pa tudi s strani zaposlenih v razvitih gospodarstvih (pa tudi že v nekaterih socialističnih gospodarstvih, še posebej na Madžarskem in na Poljskem) čedalje pogostejši način preoblikovanja državnih podjetij v zasebna podjetja, način prestrukturiranja velikih korporacij, kot tudi način reprivatizacije delniških družb. Njihov pomen v primerjavi z drugimi oblikami lastninske transformacije, kot so na primer prodaja podjetja, skupne naložbe, holdingi, itd. raste zato, ker so odkupi z vidika podjetništva najbolj radikalna lastninska transformacija podjetja. Lastninska transformacija podjetja na podlagi odkupa podjetja s strani zaposlenih namreč spreminja zaposlene iz plačanih delavcev in menedžerjev v podjetnike. S tem ko zaposleni postanejo lastniki, se njihova motivacija za učinkovito gospodarjenje poveča iz dveh razlogov: prvič zato, ker dobijo nadzor nad procesom odločanja, drugič pa zato, ker postanejo kapitalsko motivirani.

Odkupi odpirajo številne možnosti za podjetniško obnašanje. Nekatere od teh možnosti so povezane s samo spremembo lastnine, druge pa z odpravljanjem raznih oblik neučinkovitosti pri poslovanju podjetij, ki so posledica odsotnosti lastnika v podjetju. Možnosti za podjetniško obnašanje se pojavijo pri lastninski transformaciji državnega podjetja, korporacije in delniške družbe. V nadaljevanju si oglejmo nekatere od njih.

Odločitev menedžerjev in/ali delavcev (v nadaljevanju zaposlenih), da podjetje odkupijo, bo odvisna od pričakovanih prihodkov. Ta pričakovanja pa bodo po drugi strani odvisna od doveznosti zaposlenih do sprememb ter njihove sposobnosti, da spremembe izpeljejo. Iz tega izhaja, da odkup ob predpostavki prostega trga in odkup in prodajo podjetij sam po sebi zahteva od zaposlenih izredne podjetniške sposobnosti. Zato lahko pričakujemo, da bodo z odkupom na krmilo podjetij prišli taki ljudje, ki bodo sposobni in motivirani iz obstoječega fizičnega in človeškega kapitala izveliči kar največ.

Odkup državnega podjetja uspešno odpravi neučinkovitost notranje organizacije, ki je posledica vmešavanja države v poslovanje podjetij. Preoblikovanja državne v zasebno lastnino učinkovito preprečuje tako vmešavanje. Če je pričakovana razlika med učinkovitostjo poslovanja ob državni lastnini in možno učinkovitostjo ob zasebni lastnini velika, potem je to pomemben dejavnik za podjetniško obnašanje in za odločitev zaposlenih, da podjetje odkupijo. Da bi se izkoristile vse možnosti za povečanje učinkovitosti poslovanja, bo pri odkupu nujno prišlo do fizičnega prestrukturiranja, posledica tega pa bo očiščevanje programov in osredotočenje proizvodnje na majhno število glavnih programov. Rezultat bo večja

donosnost po odkupu zaradi povečane specializacije v proizvodnji in menedžmentu.

Zaposleni bodo odkup podjetja večinoma financirali s posojilom (obstaja majhna verjetnost, da bi ga lahko odkupili v celoti z lastnimi prihranki). Servisirane posojila bo od zaposlenih zahtevalo čim boljše poslovanje, tako da visoki stroški odplačevanja kredita ne bodo ogrožali dobička. Posojilo je torej v nekem smislu porok za uspešno poslovanje. Velika verjetnost namreč je, da bo finančna organizacija, ki bo financirala levji delež odkupa, vzpostavila oster finančni nadzor nad poslovanjem podjetja, da bi zmanjšala tveganost svoje naložbe. Če je podjetje državno, takšen finančni nadzor odpravlja enega izmed pomembnih virov neučinkovitosti, to je poslovanje ob »mehki« dohodkovni omejitvi.¹

Odkupi tudi bistveno prispevajo k povečanju učinkovitosti v tistih podjetjih, kjer so podjetniško ali nerutinsko odločanje ter znanje vsakega zaposlenega bistven pogoj za uspešno gospodarjenje. Zato je pomembno, da v takih podjetjih pri odkupu podjetja sodelujejo vsi zaposleni.

Odkupi delov korporacije s strani zaposlenih so uspešen način prestrukturiranja korporacij, odpravijo neučinkovitost, ki je posledica pomanjkanja decentraliziranega podjetništva oz. vertikalne hierarhične strukture upravljanja. Neučinkovitosti korporacije, ki izvirajo iz pomanjkanja decentraliziranega podjetništva, kot kažejo izkušnje, ni mogoče odpraviti z delno decentralizacijo, ki jo na primer omogočajo večoddelčne organizacijske oblike (M-oblika organizacije), ki omogočajo decentralizacijo procesa odločanja na posamezne oddelke. Decentralizacija odločanja, ki jo omogoča večoddelčna organizacijska struktura, ne prepreči menedžerjem, da se ne bi ukvarjali z dejavnostmi, ki ne maksimirajo profita. Večoddelčna organizacijska oblika ne rešuje nezadostne stopnje samostojnosti menedžerjev pri odločanju na ravni oddelka, neučinkovite porazdelitve sredstev med oddelki, nesimetričnosti moči med oddelki, zapletenosti organizacijske strukture, motiviranosti menedžerjev za uspešno vodenje in nadzorovanje podrejenih itd.

Odkupi podjetij s strani zaposlenih pospešujejo učinkovitost poslovanja tudi zato, ker omogočajo organizacijsko transformacijo podjetij – državnih ali korporacij v skladu z zahtevami nove konkurence. Mednarodno najbolj konkurenčna so danes tista podjetja, ki konkurenčne prednosti realizirajo na podlagi hitrega prilagajanja spremenjenim tržnim razmeram, in to tako glede proizvodov kot proizvodnih postopkov. Če je bila konkurenca sedemdesetih let cenovna konkurenca, je sedanja konkurenca konkurenca proizvoda. V centru stare konkurence je bilo zaradi konkurenčnih prednosti veliko podjetje (korporacija). Vodili so ga menedžerji, ki so na podlagi znanstvenega menedžmenta opravljali funkcijo administrativnega nadzora. V središču nove konkurence pa je podjetniško vodeno podjetje, ki je organizirano tako, da omogoča stalne spremembe v metodah proizvodnje in pri načrtovanju novih proizvodov. Podjetniško vodeno podjetje se razlikuje od korporacije po tem, da omogoča integracijo razmišljanja in dela v vseh fazah proizvodnega procesa ter participacijo delavcev in skupinskega dela pri nadzoru in opravljanju delovnega procesa. To zahteva organizacijsko fleksibilnost ter zavzetost za obvladovanje problemov, vztrajnost pri podrobnostih in sodelovanje. Zaradi podjetniško vodenega podjetja taylorizem ni več organizacijsko načelo, ki

¹ Mehka dohodkovna omejitev pomeni, da podjetje ne nosi finančnih posledic slabega poslovanja, ker država izgubo s subvencijami pokrije, s čimer se tveganje slabega poslovanja socializira. O trdi dohodkovni omejitvi pa govorimo takrat, kadar podjetje samo nosi finančne posledice slabega poslovanja.

bi podjetju omogočalo konkurenčne prednosti na trgu. Rigidnost hierarhične strukture upravljanja onemogoča prihranke pri uvajanju novega proizvoda, kar pa je bistvo prihrankov obsega v novi konkurenci. Odkupi s tem, ko spreminjajo zaposlene v podjetnike, omogočajo transformacijo državnega podjetja ali korporacije v podjetniško vodeno podjetje.

Kako pride do odkupa podjetij v zahodnih gospodarstvih? Podjetje ali posamezne dele odkupijo menedžerske skupine ali pa kar vsi zaposleni, vendar tudi v tem zadnjem primeru ključna menedžerska skupina zadrži kontrolo nad lastnino podjetja. Tudi ko podjetje odkupijo samo menedžerji, je možnih več oblik. Prvič, podjetje ali njegove dele odkupi ozka skupina vodilnih menedžerjev. Drugič, skupina vodilnih in njim podrejenih menedžerjev in tujci, se pravi podjetje ali njegove dele odkupi skupina menedžerjev iz podjetja skupaj s skupino zunanjih menedžerjev. Izkušnje kažejo, da je še posebej pomembno, da je v odkup podjetja vključenih čimveč ljudi v primerih, ko sta individualni prispevek in podjetništvo ključ uspeha podjetja. Odkupi se med seboj razlikujejo tudi po udeležbi v lastnini podjetja, ki si jo menedžerji ali zaposleni delavci pridobijo z odkupom podjetja ali njegovih delov. Skupina, ki podjetje odkupi, lahko z odkupom pridobi ali nadzorni delež ali pa delež, ki zagotavlja učinkovito motivacijsko strukturo in učinkovit menedžment. Možno pa je tudi, da menedžment z odkupom pridobi delež, ki je z vidika nadzora in motivacije nepomemben, in prodajalec obdrži nadzor. S tem si prodajalec zagotovi nadzor še po odkupu.

Poleg odkupa državnih in privatnih podjetij pa v ZDA delniške družbe odkupujejo tudi manjše število velikih investorjev (največkrat bank). Bistvo odkupa je, da se z njim doseže ponovna integracija lastnine in upravljanja. Ločitev obeh funkcij je v delniških družbah postala pomemben vir neučinkovitega poslovanja delniških družb. Ta ločitev je povzročila, da menedžerji niso maksimirali profita, temveč so imeli pred očmi drugačne cilje, kot so npr. velikost podjetja, plače in drugi kratkoročni finančni učinki, kar je velikokrat povzročilo organizacijsko neučinkovitost, manj donosne investicije, porabo gotovine za nakupe podjetij in peljalo do drugih finančnih transakcij, ki niso povečevale vrednosti kapitala. Zaradi velikega števila delničarjev, ti delničarji niso imeli pravega nadzora nad poslovanjem podjetja, niti niso mogli vplivati na menedžerje, da bi poslovali v skladu z njihovimi interesi. Če delniške družbe odkupijo maloštevilni investitorji, jim to omogoča nadzor nad poslovanjem delniške družbe, aktivno vlogo pri najemanju in odstranjevanju menedžerjev in pri oblikovanju dolgoročne strategije – ali pa kar neposredno upravljanje podjetja v celoti. Razvijajo nove modele vodenja, ki slonijo na visoko kreditiranih finančnih strukturah, na kriterijih učinkovitosti, znatni udeležbi menedžerjev in direktorjev v lastnini korporacije ter na pogodbah lastnikov z menedžerji, ki limitirajo dvoje: subvencioniranje posameznih enot med seboj in izgube dotoka svežega kapitala.

Ob upoštevanju navedenega lahko sklenemo, da so odkupi podjetij z ekonomskega vidika pomemben način za podjetniško prestrukturiranje ter zaradi tega lahko bistveno prispevajo k povečanju učinkovitosti gospodarjenja. Če pri odkupu podjetja poleg menedžerjev sodelujejo tudi vsi drugi zaposleni, je odkup podjetja tudi način za decentralizacijo lastnine na ravni podjetja oz. delávskega delničarstva. Z odkupom lahko vsi zaposleni z enakimi deleži postanejo novi lastniki podjetja – ali pa po neenakih deležih, tako da ožja skupina vodilnih menedžerjev z nakupom pridobi ali nadzorni delež v lastnini podjetja ali pa delež, ki zagotavlja učinkovito motivacijsko strukturo in učinkovit menedžment. Obstaja več možnosti, kako delavcem omogočiti čim večjo udeležbo pri nakupu, npr. z izdajo delnic

ali z oblikovanjem sklada delavskih delnic ali z distribucijo delnic med delavce na podlagi shem o delitvi dobička po vnaprej določenih načelih.

Če podjetja odkupijo zaposleni, to zagotavlja transformacijo lastnine, ki na eni strani omogoča povečanje učinkovitosti poslovanja, po drugi strani pa decentralizacijo lastnine na ravni podjetja, in je lahko učinkovit in sprejemljiv način za transformacijo družbene lastnine v zasebno lastnino. V primerjavi z drugimi oblikami transformacije, kot na primer s prodajo podjetij tujcem, odkupi s strani zaposlenih povečujejo delež lastnine nad produkcijskimi dejavniki domačega prebivalstva in s tem zagotavljajo maksimalno vpletenost domačega podjetništva. Učinkovitost in industrijski razvoj, nacionalna neodvisnost in »fair« distribucija dohodka in bogastva, kar odkupi s strani zaposlenih implicirajo, so cilji, ki zelo spominjajo na izvirne družbenoekonomske cilje družbenih podjetij. Zato je teza, da odkupi podjetij pomenijo razprodajo družbenega premoženja, neupravičena. Upravičena bi bila le ob prenizki prodajni ceni. Vendar so načini, kako to preprečiti. Stopnja tveganja v tem pogledu je tem manjša, čim večja je konkurenca na strani kupcev, čim večje je število menedžerskih skupin, ki kandidirajo za odkup kateregakoli podjetja. Da bi odstranili nevarnost prodaje družbenega kapitala po prenizki ceni, je treba zagotoviti prost trg za nakup in prodajo podjetij oz. delov podjetij, kar pomeni, da bi morali izdelati sistem, po katerem bi lahko poljubna skupina ljudi – domačih in tujih – po vnaprej določenem transparentnem postopku pod enakimi pogoji kandidirala za nakup ali prevzem podjetja ali delov podjetja. To pomeni, da mora principal ali lastnik družbenega kapitala neposredno ali posredno preko svojih zastopnikov ali agentov določiti takšna pravila igre, ki bodo to zagotavljala in vzpostavili strokovno neodvisno arbitražo, ki bo odločala o tem, katera skupina lahko podjetje kupi ali prevzame. Končna cena je namreč rezultat pogajanja med prodajalcem in kupcem. Poleg zagotavljanja prostega trga nakupa in prodaje podjetij je enako pomembno, da zagotovimo kar največjo kakovost menedžerskih skupin, kajti le na ta način bo transformacija družbenega kapitala na podlagi odkupa podjetij s strani zaposlenih zagotavljala povečanje ekonomske učinkovitosti. Če vse to zagotovimo, še vedno ostane vprašanje, kako naj domači ljudje kupijo podjetje, ko večina tudi sposobnih ljudi nima likvidnega premoženja in prihrankov. Odgovor: tako kot drugje po svetu – iz svojih prihrankov in bančnih posojil.

Odkupi podjetij s strani zaposlenih v primerjavi z nekaterimi drugimi oblikami transformacije

Ena izmed možnosti, da družbeno lastnino transformiramo v lastnino z znanim lastnikom je, da jo preimenujemo v državno lastnino. Verjetnost, da bo takšna transformacija povečala učinkovitost gospodarjenja, je majhna. Res je, da v svetu obstajajo posamezni primeri uspešnih državnih podjetij, vendar to še ni razlog, da bi se lahko zavzemali za transformacijo družbenega kapitala v državno lastnino. Še posebej ne zato, ker preobrazba družbenega kapitala ne more biti omejena na majhno število podjetij, temveč mora zajeti kar celotno gospodarstvo. V gospodarstvih, kjer je bila državna lastnina dominantna lastnina, kot na primer v socialističnih gospodarstvih, pa se ravno tako srečujejo z neučinkovitim gospodarjenjem in to v prav nič manjšem obsegu kot pri nas. Poleg tega bi preimenovanje družbene lastnine v državno povzročilo koncentracijo kapitala v rokah maloštevilnega administrativnega aparata, s čimer bi dobili nov vir neučinkovitosti.

Pomanjkljivost rešitve, da družbeno lastnino razdelimo zaposlenim po kriteriju minulega dela, je v tem, da je nemogoče najti ustreznih kriterijev te delitve. Ker je bil družbeni kapital v preteklosti generiran tako, da z nobeno metodo ni mogoče določiti individualnega izvora tega kapitala, je praktično nemogoče razdeliti kapital med posameznike ali pa skupine posameznikov. Tisti del kapitala, ki je bil generiran z negativno realno obrestno mero na posojilo podjetjem, je realno plačalo vse prebivalstvo, vendar nimamo nikakršne možnosti ugotoviti, kolikšni so pri tem prispevki posameznikov. Prav iz teh razlogov je nedopustno, da bi zaposleni dobili družbeni kapital zastoj kot rezultat svojega minulega dela. Ta predlog torej daje enemu sloju prebivalstva, to je zaposlenim, veliko prednosti pred nezaposlenimi, upokojenci, delavci v ustanovah in družbenih dejavnostih... Hkrati pa tudi ne zagotavlja večje učinkovitosti poslovanja, ker nima vgrajenih mehanizmov, ki delavce zavezujejo k uspešnemu gospodarjenju.

Tudi rešitev, da družbeno lastnino prenesemo na pokojninske sklade ali neke agencije, ni zadovoljiva. Vprašati se moramo, kdo je lastnik pokojninskega sklada oziroma kapitala, vložena v agencijah. Vsekakor to ne morejo biti niti menedžerji v agenciji niti v skladu, ker igrajo vlogo agenta pravega lastnika, ta pa še vedno ostaja neidentificiran. Še vedno ostaja odprt problem, kako identificirati pravega lastnika. Kot rečeno, z nikakršno splošno metodo ni mogoče določiti individualnega izvora tega kapitala. Principal oz. lastnik skupnega (nacionalnega) kapitala, s tem pa tudi upravičenec do bodočih koristi, je celotno prebivalstvo. Zato morajo vse možne rešitve, kako določiti agente in pravila igre pri razporejanju s tem kapitalom, izhajati iz demokratičnega političnega postopka. Ta mora zagotoviti, da bo kapital naložen na najboljši možen način in da bo uporaba dohodka od tega kapitala najbolj racionalna. Odkupi podjetij ob predpostavki prostega trga za nakup in prodajo podjetij to omogočajo.

Na koncu je treba poudariti, da optimalna transformacija nikoli ni v eni sami rešitvi. Različna podjetja in različne okoliščine zahtevajo različne rešitve. Optimalna rešitev bo kombinacija raznih možnih vrst lastninskih transformacij. V tem prispevku sem skušala prikazati, da odkupi podjetij s strani zaposlenih pomenijo potencialno učinkovit in »fair« način lastninske transformacije.

LITERATURA:

- Michael Best, *The New Competition Institutions of Industrial Restructuring*, Polity Press, 1989.
Michael C. Jensen, *Eclipse of the Public Corporation*, Harvard Business Review, 1989, str. 61-76.
Tea Petrin, *Kako bodo zaposleni kupili svoje podjetje*, Gospodarski vestnik, 1990, str. 16-17.
Aleš Vahčić in Tea Petrin, *Razprodaja družbenega premoženja ali prehod v boljše gospodarjenje?* Delo, torek, 18. oktobra 1989, str. 6.
Mike Wright in Tea Petrin, *A British Public Enterprise Transformed Into Employee Stock Ownership Corporation*, ILO, 1989, str. 69.

Javna občila in volilni boji

V sodobni družbi je pluralizacija političnega prostora, ukinjanje monopolov monističnih sistemov in dekoncentracija moči ustvarila pogoje za komunikacijski pluralizem. Demokratično komuniciranje postaja sestavina širših procesov redistribucije politične, ekonomske in informacijske moči. Kot instrument temeljnih človekovih pravic in svoboščin je prvi pogoj za demokratično preobrazbo družbe, je negacija oblastniškega avtoritarnega komuniciranja.

Zato je razumljivo, da se komunikacijska znanost danes osredotoča na teoretično definiranje komunikacijskih paradigem avtoritarnega in demokratičnega komuniciranja, na empirične analize udejanjanja komunikacijskega pluralizma, pa tudi na prakseologijo komunikacijskega marketinga in volilne propagande.

V pluralistični družbi se pojavlja množstvo socialnih skupin, političnih in etničnih manjšin, socialnih gibanj in drugih skupin, ki artikulirajo svoja mnenja, stališča in programe v politični javnosti. Zato bi težko sprejeli model toge dihotomije ideoloških in protiideoloških aparatov Görana Therborna (Therborn, 1980: 84–90), kajti v družbi obstaja zelo diferenciran spekter političnih skupin in skupinic.

Družbena gibanja, nove politične organizacije in stranke terjajo novo porazdelitev komunikacijske moči; neenak dostop do medijev presoja kot politično diskriminacijo. Novi politični subjekti zahtevajo pluralizacijo medijev, porazdelitev programov, predstavniška mesta v upravljavskih odborih, svetih ali skupščinah.

Odpira se dilema, ali naj mediji namesto monopartizma sprejmejo pluralizem »pritiskov« različnih strank, ali pa naj postanejo nadstrankarski, neodvisni od političnih organizacij, strank, zvez, gibanj in interesnih skupin. Zastavlja se vprašanje, kako naj javna občila v večstrankarskem sistemu ostajajo neodvisna in tako zagotavljajo resničnost, točnost, objektivnost in razumljivost, pa tudi kompleksnost in uravnoteženost informacij oziroma kvaliteto prenosa informacij.

Odgovore ponujajo opredelitve funkcij javnih občil v družbi, kakor jih definira svetovna komunikologija.

Funkcije množičnih medijev

Komunikologi različno opredeljujejo funkcije množičnih medijev. Očitno pa je, da znanstvene opredelitve izhajajo iz paradigem različnih znanstvenih disciplin in teoretičnih šol. Tako klasični funkcionalizem (Parsons) naglašja vlogo množičnih medijev pri ohranjanju »ravnotežja« sistema in vrednostnega konsenza. Funkcionalno-strukturalna sistemska teorija smatra za funkcionalno tisto komunikativno delovanje, ki družbene sisteme ohranja stabilne, zagotavlja izmenjavo z okoljem ter jih usposablja za razvojne spremembe (Luhmann, Buckley itd.). Nekatere sociološke šole (Merton, Lazarsfeld) naglašajo pomembnost njihovih funkcij pri opravljanju različnih človekovih aktivnosti in vlog v družbi. Kulturološka šola jih »razlaga« kot »kulturno industrijo« (Adorno, Horkheimer) oziroma kot sredstvo

* Dr. France Vreg, redni profesor Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani.

»industrije zavesti« (Enzensberger). Kritični komunikologi pa poudarjajo »negativne« funkcije množičnih medijev: funkcijo stabiliziranja strukture moči (Chasen), funkcijo legitimizacije oblasti (Habermas), funkcijo reprodukcije kapitalskih in mezdnih odnosov (Holzer). Teoretiki ideološke hegemonije jih analizirajo z vidika zagotavljanja hegemonije vladajočega razreda (Gramsci), ali pa jih opredeljujejo kot temeljno sestavino ideoloških aparatov države (Althusser) oziroma razvijajo tezo o ideoloških in proti-ideoloških sistemih (Therborn). Politekonomska šola komunikologije pa razkriva vlogo komunikacijskih transnacionalk in komunikacijskega imperializma (Schiller).

Nekateri komunikologi naštevajo funkcije povsem pozitivistično, ne da bi pri tem ovrednotili njihovo vlogo in funkcijo v družbi.¹ Drugi pa opredeljujejo funkcije glede na to, kakšne »storitve« opravljajo v socialnem sistemu. Tako Ronneberger (1979: 130) storitve množičnega komuniciranja opredeljuje v bistvu kot »duhovno dejavnost«: socialni sistemi v visoko razviti in kompleksni industrijski družbi presojaajo množične medije po tem, koliko uresničujejo družbene potrebe in pričakovanja. Glede na »umeščenost« množičnega komuniciranja v družbeno okolje (se pravi v socialni, politični in ekonomski sistem) pa razvršča njihove funkcije v socialne, politične ter ekonomske funkcije, posebej pa navaja informacijsko funkcijo. Pri tem pa informacijsko funkcijo presoja samo kot »nadaljno pomembno storitev« množičnih medijev, čeprav omenjene tri sisteme oskrbuje z informacijami. Sodobna sistemska teorija pa množične medije šteje kot sestavino celovitega informacijsko-komunikacijskega sistema, tega pa kot integralni del globalne družbe. To pomeni, da množični mediji opravljajo informacijske povezave ter členjenje družbe in njenih delov.

Ker smo množično komuniciranje opredelili kot sestavino komunikativne interakcije, s katero vzpostavljamo (sporazumevanje in kooperiranje v družbi, bomo funkcije vrednotili predvsem s tega vidika. Sodobni množični mediji namreč oskrbujejo globalno in svetovno družbo s sporočili informativnega, mnenjskega in orientacijskega značaja, da bi prispevali k medsebojnemu razumevanju, k procesom strukturalne diferenciacije, integracije in razvojnega spreminjanja.

Zato bomo funkcije množičnih medijev razvrstili glede na: a) funkcije, ki so *imanentne* sodobnim množičnim medijem (informacijska, mnenjska, orientacijska in akcijska); b) funkcije, ki jih množični mediji opravljajo kot *socialne* funkcije skupaj z drugimi institucijami v družbi (socializacijska, rekreacijska, interakcijska in integracijska) ter c) funkcije, ki izhajajo iz človekovih *družbenih dejavnosti* (politične, ekonomske, kulturne, znanstvene, izobraževalne, športne, verske in druge dejavnosti).

Imanentne medijske funkcije

Informacijska funkcija. Informacijska funkcija je nedvomno osrednja funkcija množičnih medijev: množični komunikatorji (kot profesionalci) zbirajo informacije, jih oblikujejo v sporočila, jih s komunikativnimi dejanji posredujejo množičnemu občinstvu in omogočajo razumevanje dogajanj v družbi in v svetu. Informacija je »negacija nedoločnosti«, je »korelat ne-vednosti«, neznanju, je torej sporočilo,

¹ Avtorji MacBridovega poročila (1980: 14) jih naštevajo takole: informiranje, socializacija, motiviranost, razpravljanje, izobraževanje, pospeševanje kulture, zabava, integracija. Podobno jih razvršča tudi McQuail (1987:71), le da jih drugače imenuje: informiranje, koreliranje, kontinuiteta, zabava, dodaja pa še mobilizacijsko funkcijo.

ki nam omogoči, da spoznamo nekaj, kar prej nismo vedeli, je sporočilo, ki nam prinaša novo, novico, »védenje«.

Nekateri komunikologi razlikujejo med informacijami, ki jih omogoča neposreden stik človeka z okoljem, in so plod njegove lastne selekcije informacij iz okolja oziroma subjektivne »redukcije stvarnosti« (primarno izkustvo) in med tistimi informacijami, ki jih sprejemamo posredno prek oblik socializacije, institucionalne komunikacije, prek ideoloških, političnih, verskih in drugih sistemov, prek simbolnega sveta znanosti, umetnosti, filozofije (sekundarno izkustvo).

Prenos informacij po množičnem komuniciranju štejemo med oblike posrednega stika človeka z okoljem. Tu množični mediji opravljajo izbor informacij (selekcijo) in ustvarjajo medijsko »konstrukcijo stvarnosti«. ² Hkrati pa medijski prenos informacij zagotavlja novo *kvaliteto* informacij (ker je namenjena javnosti, tj. javnemu nadzoru in soočanju v svetovni kompetitivni medijski situaciji). Novo kvaliteto naj bi informaciji podelilo oblikovanje njene vsebine na temelju profesionalnih kriterijev; ti so: kompleksnost, objektivnost in razumljivost.

Kompleksnost naj bi uresničila vsestranskost analiziranja stanj, dogajanj in problemov, kazala na zapletenost, protislovnost in kompleksnost dogajanja, družbenih in svetovnih procesov. Izhajala naj bi iz spoznanja, da družba ni identična celota, marveč je protislovnostna in konfliktna: sestavljajo jo različne socialne, politične, ideološke, nacionalne, verske in druge družbene skupine in skupnosti. Informacija naj bi zajemala vsa (celokupna) dogajanja v družbi in v svetu; ne bi se smela omejevati le na nekatera dogajanja, protislovja, konflikte, svetovna dogajanja ali usmerjati pozornost le na nekatere skupine ali dele sveta.

Pojem *objektivnosti* je povezan s prejšnjim postulatoma množičnega komuniciranja; izraža zavezanost, hotenje in etično normo profesionalnega komunikatorja, da podaja neokrnjeno, popolno, objektivno podobo dogajanj v družbi in v svetu, da v svojih opisih in interpretacijah dogajanj opusti subjektivnost neposredne in osebne observacije in se približa resničnostni podobi stvarnosti. Sporočilo ne sme vsebovati le posebno, interesno intencionalnost, marveč se mora približati splošni intencionalnosti (ki omogoča razumevanje). Posredovati mora družbeno, globalno, svetovno »konstrukcijo realnosti« v smislu univerzalizacije informacij. ³

Razumljivost množično posredovanih sporočil zahteva, da množični komunikatorji dogodke in probleme »ustvarjalno« in strokovno prelijejo v razumljivo sporočilo, ki je dostopno (razumljivo) vsem državljanom oziroma članom javnosti (ne glede na njihovo izobrazbeno stopnjo, poklicno ali strokovno usmerjenost, ekonomski ali politični status). Šele tako komunikativna akcija doseže svoj konstantni cilj, namreč da omogoči razumevanje dogajanj v družbi in v svetu, ter komunikativno interakcijo – aktivno vključevanje v družbeni dialog, v mnenjske procese javnosti, v procese sporazumevanja in kooperacije.

Nekateri raziskovalci postulirajo tudi načelo *točnosti* poročanja. Pri tem opozarjajo na nekatere deformacije; te so: subjektivna selekcija informacij, enostransko sumiranje razprav in govorov, načini parafraziranja, samovoljno »prevajanje«

² Listo rangov informacij komunikatorji dnevno definirajo (pri elektronskih medijih pa večkrat večkrat dnevno). Tako je pozornost medijev danes obrnjena na vladino akcijo, jutri se usmeri na družbeno krizo, pojutrišnjem na politični konflikt. Popolnoma nepomembni regionalni sveta se čez noč izvijejo iz teme in se pojavijo na vrhu hierarhije novic, jutri pa spet izginejo z vidnega polja, denimo: Severna Irska, Iran, Afganistan, Falklandi, Ciper, Grenada, Abesinija, Južna Afrika itd. (Schulz, 1987: 133).

³ Komunikologi so pretežno enotni v tem, da je skoraj nemogoče podati popolno objektivnost samo skozi en sam družbeni ali svetovni medij (medijska partikularnost) in da je objektivnost mogoče dosegati le s pluralnostjo »objektivnosti« različnih medijev, s spoznavanjem resnice iz »resnic« medijskega policentrizma in pluralizma.

v manj strokoven jezik, trganje besed in citatov iz konteksta, »izkrivljanje« temeljnega sporočila govornika itd. Raziskovalci političnega komuniciranja pa so razkrili prevladujočo »nagnjenost« (»bias«) oziroma usmerjenost javnih občil na ideološko-politične in vrednostne kriterije in ugotavljajo stopnje »netočnosti poročanja« (Scholten, 1984, v: Vreg, 1986: 138).

Mehanizme selekcije in strukturiranja informacij je prej mnogo bolj določala poročevalska politika založnikov, uredništev in vlad oziroma so jo opredeljevali ugledni glavni in odgovorni uredniki. Danes pa postaja selekcijska politika kolektivni fenomen in je vzorec izbire determiniran s svetovnonazorsko in vrednostno opredelitvijo določene družbe. Odločitve v rangu informacij so zato antropološko in sociokulturno determinirane, hkrati pa nanje vplivajo prepričanja in postulati novinarske profesije, pogoji poročevalske logistike in medijske produkcije (Schulz, 1987: 133–134).

Mnenjska in orientacijska funkcija. Množični mediji s svojimi novinarskimi in uredniškimi mnenji, interpretacijami in komentarji omogočajo razumevanje dogodkov, problemov in procesov v družbi in v svetu. Z novo »kvaliteto« informacij in mnenj lahko bolj točno prikažejo in ovrednotijo dogajanje, ga kritično osvetlijo, opozorijo na pereče družbene probleme. S komentiranjem dogodkov in problemov omogočijo boljše razumevanje družbenih dogajanj, hkrati pa spodbude komunikativno interakcijo sprejemalcev sporočila: posameznik si ustvari novo znanje, se odzove na dogajanje v okolju, si ustvari sodbo o dogodku in lahko sprejme ustrezno odločitev. Tako množični mediji opravljajo tiste funkcije, ki so jih tradicionalni teoretiki označili za nadzor nad družbo in odzivanje na okolje. Množični mediji s svojo mnenjsko funkcijo olajšajo človeku njegovo orientacijo v dogajanjih sveta, omogočijo njegovo »usmerjeno« odzivanje na dogodke v družbi in v svetu.

Funkcija družbene akcije: Že zgodnji raziskovalci so ugotovili, da imajo množični mediji »izjemne možnosti tudi pri usmerjanju »,organizirane družbene akcije«. Medije so opazovali v luči njihove funkcionalnosti in disfunkcionalnosti. Opredelili so dve (dis)funkciji: a) *Funkcija podeljevanja statusa.* Množični mediji podelje status javnim problemom, osebam, organizacijam in socialnim gibanjem. Tako imajo mediji v svojih rokah pomembno družbeno moč: prvič, pozornost posvečajo le nekaterim politikom, strankam, organizacijam in interesnim skupinam; drugič, z metodo hierarhije objavljanja informacij, z uvodniško podporo ter s komentarji jim povečujejo ugled, avtoriteto in vpliv v javnosti. To moč izkoriščajo tudi na področju proizvodnje in trgovine, ko priporočajo razne proizvode množičnemu porabniku, pa tudi na področju kulture, kjer ohranjajo in vsiljujejo kulturne stereotipe. b) *Funkcija vsiljevanja družbenih norm.* Množični mediji lahko začnejo organizirano družbeno akcijo, s tem da »razgalijo« razmere, ki se ne ujamejo z javno moralo. Ta mehanizem javnega razgaljanja mediji pogosto zlorabljajo in ga uporabljajo za organizirano »gonjo«.

Denis McQuail (1987: 71) prav tako poudarja funkcije podeljevanja statusa, postavljanje reda prioritete, posredovanja norm in avtoritete, vendar to smatra kot *korelacijsko funkcijo medijev*. Korelacijska funkcija medijev naj bi bila usklajevanje mnenj in stališč različnih segmentov družbe, preseganje parcialnih interesov in »neuravnoteženosti« interesov in moči v družbi. Množični mediji naj bi s svojimi sporočili dosegali kooperativnost in konsenz.

»Železni zakon« hierarhije informacij povzroča deformacije omenjenih komunikacijskih postulatov. Pozornost novinarjev je usmerjena na dogajanje v vrhovih držav, strank, interesnih skupin, na akcije dominantnih, vladajočih struktur in

ekonomskih oligarhičnih elit. Dominacija velikih sil v svetu ustvarja hierarhizacijo svetovnih informacij. Državni, politični in ekonomski vrhovi dominantnih držav in narodov so v ospredju poročanja svetovnih agencij, časnikov, radija, televizije, satelitskih prenosov. Ljudske množice lahko spremljajo predvsem dogajanja v vrhovih elit, v centrih odločanja: vidijo le vrh ledene gore, vse drugo zastira ledeno-siva površina morja. Reflektor množičnih medijev se na družbeno dno usmerja le ob volitvah in socialnih nemirih. Zato množični mediji z informiranjem, interpretiranjem in komentiranjem dogajanj izvajajo svojevrstno medijsko *redukcijo kompleksnosti* stvarnosti in producirajo izkrivljeno, »usmerjeno« podobo družbene stvarnosti. Med vsemi redukcijami stvarnosti je elitistična redukcija kompleksnosti za človekovo svobodo najusodnejša (Vreg, 1986: 137).

Socialne funkcije

Med socialne funkcije štejejo tiste »storilnostne« funkcije množičnih medijev, ki prispevajo k strukturiranju, integraciji in razvoju socialnega sistema. Te funkcije ne opravljajo le množični mediji, marveč prav tako tudi druge družbene institucije.

Socializacijsko funkcijo ne izvajajo le množični mediji, marveč preces socializacije poteka že v primarni skupini (družini), v sekundarnih skupinah (šola, cerkev, politične organizacije, društva itd.), pa tudi v procesu dela (delovne vloge) in seveda v komunikativni interakciji z množičnimi mediji. Res pa je, da je v sodobnih industrijskih in postindustrijskih družbah socializacijski vpliv množičnih medijev izjemno okrepljen. Medtem ko se v tradicionalnih družbah in v nerazvitih okoljih še ohranjajo primarne in sekundarne oblike socializacije, v procesih socializacije v sodobnih družbah prevladuje vpliv množičnih medijev.

Franc Ronneberger (1971: 56–80) je opozoril, da vpliv in moč štirih tipičnih socializatorjev med množičnimi mediji (tiska, radia, televizije in filma) temelji predvsem na njihovi enakomernosti, periodičnosti in kontinuiteti. Osebna interakcijska navezanost na medij je, prvič, v rednosti (navadi) vsakodnevnega zadovoljevanja potreb po dnevnikih z informacijami in komentarji, rednih rubrikah in oddajah. Drugič, v množičnih medijih se pojavljajo naravne osebe kot socializatorji: to so komentatorji, pisci rubrik in stolpičev, glosisti; še bolj »vplivni« so napovedovalci, moderatorji, komentatorji, voditelji tekmovalnih in zabavnih oddaj v audiovizualnih medijih, ki ustvarjajo »iluzijo« osebnega »srečanja«. Tretjo kategorijo imenuje Ronneberger literarne simbolne osebnosti, ki od nastanka medijev dajejo temelje žurnalizmu in spodbujajo k identifikaciji in posnemanju. Ti nastopajo kot pozitivne ali kot negativne medijske podobe. Slednjič, četrti tip socializatorjev so medijske »zvezde« oziroma medijski junaki, ki nastopajo v avanturističnih, kriminalnih, fantastičnih ali drugih filmih, in vzpodbujajo k »visoki identifikaciji«.

Socializacija lahko poteka prek sprejema ali zavrnitve neposrednih medijskih izzivov, apelov in podobno, lahko pa posredno prek celokupne medijske ponudbe. Tu ne gre za procese prepričevanja, marveč se sproža »kompleksen refleksijski proces glede na tisto, kar človek dnevno prebere, sliši ali vidi...« (Ronneberger, 1971: 80). Neposreden vpliv je bolj tipičen za druge oblike socializacije (družina, šola, krajevna skupnost, cerkev, prijatelji, delovni tovariši), medtem ko je posredni vpliv bolj tipičen za medije.

Množični mediji omogočajo, vzbujajo in šolajo sposobnosti, da človek mnoge in protislovne informacije interpretira (jih »predela«), opravi selekcijo odvečnih

informacij, »preživi« konflikte, se nauči biti strpen do drugače mislečih in se kljub interesnemu in vrednostnemu pluralizmu še nekako angažira in obvladuje nasprotja v utečenih oblikah (Ronneberger, 1971: 79).

Sem sodijo tudi funkcije, ki jih je težko ločevati od socializacijske funkcije. To sta *socialna interakcija in integracija*, ki omogočata razvijanje socialne empatije, identifikacije z drugimi, občutek možnosti pripadnosti, vzpostavljanje stikov, komunikacijsko interakcijo (konverzacijo s prijatelji), pomoč pri igranju socialnih vlog. McQuail (1987: 71) še posebej omenja funkcijo oblikovanja osebnostne identitete (okrepitev osebnih vrednot, pridobitev modelov vedenja, identifikacijo z vrednotami drugih v medijih).

Med socialne funkcije lahko štejemo tudi *rekreacijsko in zabavno* funkcijo, ki jo nekateri pripisujejo imanentnim medijskim funkcijam. Nedvomno množični mediji močno prispevajo k sproščanju napetosti, stresov in šokov sodobnega življenja in tako sprožajo proces sproščanja, olajšanja in rekreacije. Vendar to isto funkcijo opravljajo v družbi tudi druge dejavnosti, na primer gledališče, kulturne prireditve, filmske predstave, športne dejavnosti, domače aktivnosti in konjički, komunikacija z živalmi, planinarstvo in druge. Pri tej medijski funkciji pa ne smemo pozabiti tudi njene disfunkcije: zbujanje nasilja in agresivnosti (kriminalke) ter ideologija (supermani, vohuni, »heroji« iz raznih »pravičnih« vojn itd.).

Medijske funkcije in družbene dejavnosti

Med medijskimi funkcijami, ki izhajajo iz človekovih družbenih dejavnosti, naj omenimo nekatere bistvene:

Ekonomske funkcije. Ekonomsko funkcijo lahko razumemo kot tisto funkcijo, s katero mediji prispevajo k razvoju ekonomskega sistema neke družbe. Očitno je, da ekonomske funkcije medijev (prav tako kot politične) opredeljuje družbeni sistem sam. V meščanski družbi zasebnega lastništva je funkcija medijev pospeševanje kapitalne, pridobitniške narave industrijskih in drugih proizvodov. Mediji so neposredno vpleteni v pospeševanje produkcije, prodaje in »realizacije profitov« (Holzer, 1973: 137).

Mediji hkrati ohranjajo in krepe proizvajalne odnose družbenega sistema in opravljajo funkcijo rekrutacije delovne sile. Tako so mediji tudi v širšem smislu v službi produkcije in reprodukcije materialnih in duhovnih sil določenega družbenega sistema. Mediji stabilizirajo in razvijajo ekonomski sistem; opravljajo funkcijo posredovanja ekonomsko razvojnih, tehničnih, inovativnih in drugih informacij. Ob socialnih konfliktnih komunicirajo »blažilno« informacijo in tudi na tem področju opravljajo socialno-terapevtsko in legitimacijsko funkcijo.

Ekonomska (oziroma politična) odvisnost določa »servisno« oziroma instrumentalno funkcijo množičnih medijev. Ta je zlasti vidna, kadar si jih prilaščajo monopolni ali oligopolni centri ekonomske, vojaške ali ideološke moči. Tedaj opravljajo le funkcijo prenašalca usmerjenih, homogeniziranih monopolnih informacij. V taki rudimentarni transmissijski funkciji ne morejo opravljati prej omenjenih ekonomskih funkcij. To se ne kaže samo v primeru odvisnosti od sodobnih korporacij in transnacionalk, marveč prav tako, kadar so (popolno) odvisni od dobičkov ekonomske propagande.

Nedvomno je *kulturna funkcija* med osrednjimi funkcijami medijev. Komunikologi so množičnim medijem že tradicionalno pripisovali funkcijo »prenosa kulturne dediščine« (Lasswell), se pravi, vseh pridobitev materialne in duhovne kul-

ture človečnosti. V tem smislu lahko opravljajo relevantno civilizacijsko vlogo. Nekateri avtorji pa postavljajo v ospredje diseminacijo kulturnih in umetniških produktov, torej ohranitev in razvoj kulturnih proizvodov sedanjega časa (MacBride, 1980: 14). K temu dodajajo še difuzijo dram, plesov, umetnosti, literature, glasbe, komedije, iger itd., ki služijo za kolektivno zabavo, užitek in rekreacijo. Ponavadi dodajajo še funkcijo spodbujanja ustvarjalnosti, imaginacije, estetskih potreb, čustvene relaksacije in podobno (McQuail, 1987: 73).

Množično komuniciranje organizira kolektivni spomin znanja družbe. Množični mediji so diseminatorji spoznanj in idej znanstveno-tehnološke revolucije. Z novo tehnologijo zagotavljajo kontinuirano zbiranje, procesiranje in uporabo znanstvenih informacij. Zato je *znanstvena funkcija* medijev še zlasti pomembna, ker s svojo miselno-logično in inovatorsko strukturo sovpliva na razvojno spreminjanje vseh sestavin sodobne družbe. Podobno vlogo opravljajo mediji z *izobraževalno funkcijo*, ki jo razvijajo zlasti sodobni elektronski in računalniško podprti mediji.

Politične funkcije. Med politične funkcije medijev sodijo tiste, ki pomagajo konstituirati, ohranjati, krepiti in razvojno spreminjati politični sistem neke družbe.

Med osrednje politične funkcije množičnih medijev v demokracijah štejejo komunikologi *vzpostavljanje javnosti* (primerjaj Habermas, Ronneberger, Key in drugi). Z objavljanjem političnih programov, projektov, stališč, predlogov, zahtev, ciljev političnih subjektov šele nastaja javna sfera politične komunikacije; to sproža javno razpravo, oblikovanje mnenj, vključevaje alternativnih programov in stališč. S posredništvom množičnih medijev nastaja komunikativna in odločevalna interakcija med vlado, parlamentom, političnimi strankami, interesnimi skupinami, ekonomsko strukturo ter med javnostjo (v vlogi državljanov, volilcev, članov strank in organizacij, oziroma delavcev v proizvodnji). Množični mediji so »javni oder«, ki omogoči, da družbeni problemi in konflikti postanejo transparentni, da so dani v javno presojo in odločanje.

Množični mediji opravljajo *artikulacijsko funkcijo* široke javnosti, omogočajo izražanje mnenj, stališč, potreb in interesov različnih socialnih skupin (strank, združenj, zvez in interesnih skupin). Mediji so pluralni prostor za izražanje »obče volje«, pa tudi partikularne volje skupin, razredov, narodov, narodnosti, političnih in etničnih manjšin, subkultur. Artikulacijska funkcija predpostavlja tudi politično *korelacijsko funkcijo*, usklajevanje različnih interesov, sporazumevanje in doseganje konsenza. Korelacijska funkcija pa po mnenju nekaterih ne more biti le v enakem upoštevanju vseh mnenj in interesov, marveč obsega tudi funkcijo selekcije in »zoževanja« nekaterih interesov.

V tem smislu imajo mediji tudi *politično socializacijsko funkcijo*. Ker je politični sistem zaradi visoke stopnje diferenciacije postal nepregleden, so tudi zaradi tega opazne tendence k dezintegraciji (politični absentizem). Politična socializacija pomeni zato predvsem, da je treba politične vloge (na primer vloge volilcev, strankinih sopotnikov in članov, nasprotnikov, demonstrantov, krogov politične opozicije itd.) spet napraviti transparentne. Šele tako je mogoče doseči reaktivizacijo v političnem procesu. Ta proces lahko podpre širjenje politične kulture oziroma političnega izobraževanja (oskrba skupin s političnim znanjem, ki omogoča ljudem delovanje v političnem procesu, socialno in politično kohezivnost in aktivno udeležbo v javnem življenju). Množični mediji opravljajo v tem procesu vplivno funkcijo.

Med izredno pomembnimi političnimi funkcijami je nedvomno funkcija *kritike*

in javnega nadzora, ki jo lahko izredno učinkovito opravljajo prav množični mediji. Ta medijska funkcija je usmerjena na kritiko in nadzor vlade, vladajočih in opozicijskih skupin, političnih strank, sindikatov, podjetnikov, skratka, vse politične in ekonomske elite, vseh družbenih institucij ter javnih delavcev na vseh področjih družbenega življenja. Čeprav množični mediji z javnim objavljanjem ne morejo izvajati nikakih sankcij, pa prav javno objavljanje sproža tudi raznovrstne sankcije (sodne postopke, odstopa, zamenjave voditeljev, ekonomske represalije in podobno). Blokada take funkcije množičnih medijev slabi demokracijo. Mediji in politiki pa lahko kritično in nadzorno funkcijo množičnih medijev tudi zlorablja-

jo. Mediji so posredniki in »ojačevalci« tudi takih političnih dejavnosti, ki tradicionalno ne sodijo v institucije demokratične države. To so izbruhi demonstracij, množične stavke, pohodi na izvršilne in parlamentarne institucije, protestni mitingi, nacionalistični ekscesi, pa tudi bojkoti, ugrabitve, teroristični napadi. Kadar mediji obširno poročajo (pogosto senzacionalistično) o takih dogodkih, trdijo, da je njihova profesionalna dolžnost biti kronist. Winfried Schulz (1987: 137) ugotavlja, da so mediji v dilemi, ki rezultira iz selekcijske nuje in sistematične rabe vrednostnih kriterijev poročanja: »Kadar spregledajo svoja pravila selekcije, se mediji politično instrumentalizirajo«. Od učinkovitega prikazovanja potrebnega političnega odločitvenega delovanja v javnosti je zelo »tekoč« prehod k političnemu segmentu, k »pseudopolitiki« oziroma k lažni demokraciji.

Množična komunikacijska sredstva so medij vzpostavljanja ravnotežja med sfero »javne oblasti« in sfero »javnosti zasebnikov«. Dejansko pa so mediji predvsem v službi posrednika »vladne akcije«, manj pa artikulorji »ljudske volje«. Mediji nudijo največjo publiciteto eliti državne, vojaške in ekonomske moči. Schulz (1987: 134) to pojasni z dejstvom, da imajo državna eksekutiva ter visoko organizirane skupine, kot so stranke, sindikati, zveze, velike gospodarske, kulturne, športne in druge organizacije najboljši *dostop do medijev*. Dober dostop imajo še skupine, ki so pripravljene na konfliktne spopade, pa tudi posamezne ugledne osebnosti. Porazdelitev možnosti za dostop k medijem je torej neenakomerna. To upravičujejo tudi z dejstvom, da so v družbi skupine, ki so dobro informirane, in druge, ki so slabo informirane. Prve imajo »pravico« dostopa do medijev, druge pa so politično-informacijsko slabo informirani sloji prebivalstva in zato te pravice nimajo. Razkorak med informacijsko privilegiranimi in nepriviligiranimi pa se še povečuje. Prvi so v lasti informacijske kvalitete, drugi pa kvečjemu kvantitete.

Zato je potrebno *legitimacijsko* funkcijo množičnih medijev presoјati v luči politične realnosti in z empiričnimi analizami ugotavljati dejanske možnosti državljanov za potrjevanje legitimnosti vlad.

Javna občila in volilne kampanje

Mediji izvajajo volilne kampanje, podeljujejo status kandidatom in programom strank, organizacijam in socialnim gibanjem, posvečajo pozornost samo nekaterim kandidatom in strankam. Mediji lahko vsiljujejo norme in vrednote različnih političnih gibanj in ideologij. To odkrito počno *strankarski mediji*, prikrito pa tako imenovani *nadstrankarski mediji* v sistemu parlamentarne demokracije in večstrankarstva.

Množični mediji v ZDA odločilno pomagajo vzpostaviti *kontekst volilne kampanje* (porazdelitev volilnih blokov, promocijo kandidatov, javno podobo kandi-

datov, porazdelitev glasov – še preden se volitve dejansko izvajajo). Mediji so glavna vez med kandidati in pretežno večino javnosti. Če pravimo »vez«, to ne pomeni, da so mediji nevtralni. Odnosi med mediji in kandidati so ambivalentna mešanica konfliktov in kooperacije, podpore in destrukcije. Vzrok je v tem, da so potrebe medijev in cilji kandidatov različni. Kandidati težijo k temu, da preplavijo televizijo, radio in tisk z informacijami, ki so primerne za njihovo izvolitev. Novinarji in uredniki pa žele novice, ki jih definirajo kot konflikt, kontroverzo, dvoumnost, škandal. Preizkušajo kandidatovo šibkost, zmotnost, prikrite tajnosti. Kandidatom skušajo vsiliti medijske definicije tega, kaj je pomembno. Preferirajo probleme, ki se prilegajo medijem. Ignorirajo ali zavračajo predloge kandidatov in iščejo zgodbe za medije.

Vendar so meje takim trendom množičnih medijev. »Novinarji nacionalnih medijev so zavezani, da . . . obširno poročajo o govorih glavnih kandidatov; to pa morajo početi s toliko nepristranosti, kolikor jo zmorejo. To omejuje njihov čas za raziskovalno novinarstvo. Ne morejo nekaznovano poročati o govoricah, namigavanjih ali nepotrjenih vesteh. To so načela objektivnega novinarstva . . .« (Paletz, 1981: 33).

Evropske novinarske hiše spoštujejo profesionalna načela poročanja ob volitvah (ki so opredeljena v zakonskih aktih, statutih in etičnih kodeksih). Na splošno velja, da so mediji dolžni poročati o vseh pomembnih političnih, ekonomskih, kulturnih, športnih in drugih dogodkih ter problemih. Pokrivanje predvolilne kampanje je samo del tega poročanja. Tudi v volilnih kampanjah so zavezani, da opravljajo objektivno selekcijo in objavo vesti, poročil, komentarjev, stališč in kritičnih komentarjev, ki so pomembni za javnost.

Množični mediji, ki so nacionalne javno-pravne institucije, predstavljajo politične stranke v skladu z njihovo pomembnostjo v političnem življenju. V okviru tega načela pa je stvar novinarjeve odločitve, kako komentira in analizira dogodke. Več ali manj vsi množični mediji, zlasti tisti, ki žele veljati kot javne institucije, naglašajo načelo poštenega, korektnega in uravnovešenega poročanja. Vsi mediji tudi naglašajo načelo samonadzora. Tako ima na primer BBC svojega glavnega političnega svetovalca, ki spremlja in nadzira vesti in glavne dogodke. Kandidati imajo na razpolago le malo časa (10 do 5 minut), da predstavljajo svoje programe in poglede.⁴

Najsodobnejša evropska televizijska institucija ZDF,⁵ ki oddaja tudi Sat 3 za Zahodno Nemčijo, Avstrijo in Švico, uveljavlja načelo *kvalitete* televizijskih programov in izključuje kakršno koli senzacionalnost, volilne škanđale, napade na osebno integriteto. Uveljavljajo načelo objektivnega in uravnovešenega poročanja; tako poročanje je »produkt« svobodne novinarjeve presoje, ne pa »rezultat« pritiska parcialnih interesov stranke oziroma osebnih ambicij kandidatov. O objavljanju odločajo samo uredniki; ti ne sprejemajo nikakršnih zunanjih političnih ali ekonomskih pritiskov.

Volilni zakon in interni pravilniki medijskih ustanov tudi v SR Sloveniji zagotavljajo enakopravno predstavitev programov in kandidatov ter promocijo osebnosti, ki so vredne zaupanja javnosti. Vendar je očitno, da v političnem komuni-

⁴ Ob volitvah leta 1988 je imela vladajoča britanska konservativna stranka na BBC na razpolago pet minut, laburistična prav toliko, liberalna pa nič. SDP je imela vsega enkrat deset minut, SLD dvakrat po deset minut in dvakrat po pet minut. Na Švedskem povabijo na televizijo stranke, ki so predstavljene v parlamentu. Glavna debata je dva dni pred volitvami; parlamentarne stranke imajo določen enak čas za predstavitev. Vsak partijski voditelj (sedmih največjih strank) ima lahko 50 minutni intervju pred volilnim dnem. Švedska TV ne objavlja spotov.

⁵ ZDF – Zweites Deutschen Fernsehen v podnaslovu poudarja, da je javno-pravna ustanova.

ranju v nekaterih medijih prevladuje parcialni interes strank; kompetitivno se tudi srečujejo projekti političnega marketinga različnih strank. Zato bi morali nacionalni mediji dosledno uveljavljati načelo profesionalne predstavitve volilne kompeticije in se izogibati klasičnim metodam političnega in volilnega boja. Dosledno bi morali zavračati izkrivljanja političnih programov, dezinformacije, podtikanja, napade na osebno integriteto kandidatov, pa tudi tiste plačane objave, ki z večplastnim sporočilom segajo preko okvirov ustavnega konsenza o družbeni ureditvi.

Glasila strank praviloma izvajajo kompleksno, komplementarno volilno kampanjo, ki zajema vse oblike interpersonalne, skupinske in medijske prepričevalne komunikacije; tako komuniciranje ne teži h komunikativni akciji sporazumevanja, pač pa je usmerjena k strateškim ciljem. Zato lahko edino objektivna pozicija nacionalnih medijev zagotavlja kulturo politične propagande.

Mediji s prezentiranjem kandidatov, programov, zahtev, resolucij, z vsakodnevnimi sestanki, sejami ter okroglimi mizami oblikujejo volilne bloke. Stranke, politične organizacije, zveze, gibanja izkoriščajo sleherni priložnost, da politični dogodek (sestaneč članov, predavanje, okroglo mizo itd.) spremenijo v medijski dogodek, o katerem so mediji »dolžni«⁶ poročati. Vse stranke si prizadevajo pridobiti čimveč prostora v medijih. Vse se tudi zavezujejo, da bodo svojim kandidatom omogočale dostop do sredstev javnega obveščanja in napovedujejo boj s subjekti z drugačno politično usmeritvijo. Nekateri tako imenovani nacionalni mediji vodijo prikrita politična kampanje za preferirane stranke. Nekateri novinarji se odkrito strankarsko opredeljujejo: kljub pozivom Društva novinarjev Slovenije kršijo načela poštene volilne kampanje. Nekatere stranke so prikrito ali odkrito izjavljale, da bodo brezobzirno, medijsko ofenzivno, agresivno vodile volilne in politične boje. »Organizirajo«⁶ pristranske ankete javnega mnenja s predvidevanji ugleda in volilne zmage strank in kandidatov ter tako skušajo vplivati na volilce.

Odrpoto ostaja tudi vprašanje plačane volilne kampanje. Čeprav so že bili primeri plačane politične komunikacije (v korist nekaterih politikov, strank, zvez itd.), ostaja odrpoto nekaj dilem: ali je v skladu s funkcijami medijev in težnjami po »neodvisni«, neopredeljeni, objektivni informaciji: prvič, da odpro dostop do medijev »usmerjeni«⁶ plačani politični propagandi; drugič, da dopustijo vsebinsko »preplavljanje«⁶ medijev s političnimi (strankarskimi) sporočili; in tretjič, da se odpro pridobitništvu tržnega modela množičnih medijev.⁶

Vsa ta vprašanja globoko posegajo v digniteto medijev in novinarjev, v etične in profesionalne norme, v obstoj medijev kot javnih institucij, v funkcijo narodove identitete, samobitnosti in kulture. Uredniki in novinarji prevzemajo družbeno odgovornost za ohranjanje etosa politične in komunikacijske kulture.

»Nadstrankarstvo«⁶ javnih občil

Usmerjenost javnih občil v hujskaške, revanšistične politične in ideološke propagandne kampanje je v nasprotju z opredelitvijo imanentnih socialnih in družbenih medijskih funkcij. V skladu z omenjenimi funkcijami morajo mediji ohranjati

⁶ Večina evropskih novinarskih institucij zavrača plačano volilno propagando. Tako avstrijska radiodifuzija (ORF) izrecno zavrača komercialne spote političnih strank in jih ne objavlja. Izjema so spoti, ki jih producirajo zunanje oglasne agencije, vendar je čas za objavo teh spotov omejen z zakonskim določilom ter porazdeljen med politične stranke v skladu z njihovo relevantnostjo v javnem življenju.

nepristranskost in objektivnost ter kritično distanco do vseh strank, zvez in gibanj. Mediji morajo braniti svojo relativno *avtonomnost in svobodnost*. Še zlasti nacionalni mediji bi morali biti avtonomni in neodvisni, ne pa objekt strankarskih kontroverz.

Mnogi si to neodvisnost predstavljajo tako, da se eliminira vpliv države in vodilne stranke na medije ter da mediji odprejo vrata strankam, gibanjem in interesnim skupinam. To bi konkretno pomenilo, *da se omogoči večstrankarsko sestavo skupščin, svetov, vodstev in redakcij javnih občil*. Res pa je, da imajo nekateri svetovni mediji pluralistično sestavo medijskih skupščin. Tako, denimo, kuratorij ORF sestavljajo predstavniki vlade in parlamentarnih strank, v njem pa so tudi predstavniki zveznih dežel, relevantnih družbenih skupin, tovarniških svetov in občinstva. Svet guvernerjev BBC pa v glavnem sestavljajo predstavniki vlade, konservativne stranke in »krona«; konsultativni sveti pa so odprti tudi predstavnikom sindikatov, laburistov, nacionalnim skupinam in drugim. V RAI je do 1975. leta vladal monopol vladajoče demokristjanske stranke. Na Madžarskem je novoustanovljeni »upravni« organ RTV (nekakšen kuratorij) podlegel plazu pritiskov novoustanovljenih strank in ukinil avtonomnost javnega občila.

Evropske RTV hiše so pretežno »paradržavne« institucije, ki kljub svoji organizacijski in uredniški »okornosti« vzdržujejo določeno raven objektivnega in kvalitetnega poročanja. Ohranjajo relativno avtonomnost (zlasti ekonomsko) v nasprotju s komercialnim modelom zasebnih korporacij z atraktivnim, senzacionalističnim novinarstvom. Nekateri nacionalni evropski mediji ohranjajo nadstrankarski položaj, neodvisnost od političnih in ekonomskih pritiskov (seveda ob državni podpori) in se osredotočajo na kvaliteto medijskih programov – kot anti-senzacionalističnim satelitskim koncepcijam.

V Evropi se soočajo trije medijski modeli: 1. »neodvisni« (paradržavni) mediji, 2. komercialni mediji transnacionalni in 3. strankarski mediji (ki pa so marginalni, razen v Italiji, deloma v Španiji in Franciji).

V Sloveniji se ponujata dva modela: neodvisni nacionalni mediji, ki ne bi bili pod strankarskimi pritiski, marveč bi opravljali vlogo javnih služb, ter strankarski mediji, ki bi bili organi strank (Komunist-Evropa zdaj, Demokracija, Mladina, Tribuna in drugi). Predvidevamo lahko tudi nastanek zasebnega medijskega sektorja. S tako komunikacijsko diferenciranostjo se bomo približali evropski konfiguraciji.

Tudi novinarji se bodo v mnogo večji meri kot doslej politično diferencirali: ohranjale se bodo strukture novinarjev strankarskih glasil. Že sedaj se ponuja tudi diferenciacija na področju public relations, kjer si vsaka stranka ustvarja svoje novinarske ekipe za politični marketing.

Zato je zlasti za nacionalne medije izjemno pomembno, da ohranijo *status neodvisne javne institucije*. Tudi sestava prihodnje skupščine RTV ali svetov nacionalnih časopisnih medijev bi morala zagotavljati neodvisnost. Če bodo v družbene organe javnih občil delegirali predvsem vodilne predstavnike strank, bodo mediji zgubili neodvisnost – kljub možnemu vzpostavljanju ravnotežja. Primernejša bi bila odločitev, da bi skupščine in svete javnih občil sestavljali ugledni javni delavci, ki ne bi imeli strankinih funkcij, marveč bi predvsem bili neodvisni predstavniki javnosti.

Nacionalni mediji bi torej morali konstituirati skupščine in svete predvsem na načelu uglednih predstavnikov javnosti, predstavnikov države (ki bi zagotavljala nacionalni interes), predstavnikov regij (policentrizem) in nacionalnih manjšin, predstavnikov kulture, izobraževanja, znanosti in zdravstva (oziroma ustreznih

društev), predstavnike parlamentarnih strank (glede na relevantnost) in relevantnih družbenih skupin, predstavnike gospodarstva (oziroma delničarjev), predstavnike nekaterih družbenih organizacij in društev ter občinstva. Taka sestava bi zagotavljala, da bi tudi vodstvena struktura medijev, redakcije in novinarji ne bili izpostavljeni političnim in ekonomskim pritiskom ter bi lahko opravljali imanentne medijske, socialne in družbene funkcije v skladu s profesionalno odgovornostjo in etičnim kodeksom.

Policija medija kot nacionalne javne institucije bi blažila tudi pritiske, ki se pojavljajo na medije ob pomembnih družbenih akcijah, v političnih razpravah in skupščinskih debatah, ob vladnih akcijah, kontroverzah političnih strank, pa tudi v volilnih kampanjah. V vseh teh družbenih akcijah morajo mediji ohranjati načela kompleksnosti, objektivnosti, točnosti, razumljivosti, »občo voljo«, stališča in poglede nacionalne javnosti, ne pa parcialne poglede političnih strank. Ker pa je pomembna funkcija medijev tudi razvojna funkcija, bi morali predstavljati predvsem tiste ideje, programe in družbene inovacije, ki pomagajo družbo razvijati in razvojno spreminjati – pri tem pa ohranjati kritično distanco do vseh vladnih akcij oziroma projektov različnih strank.

LITERATURA:

- Habermas, J., *Nachmetaphysisches Denken*, Frankfurt a. M. 1988.
- Holzer, H., *Kommunikationssoziologie*, Reinbek 1973.
- Langenbacher, W. R. (ur.), *Politik und Kommunikation. Über die öffentliche Meinungsbildung*, München 1979.
- MacBride, Sean in dr., *Many Voices, One World*. Report by the International Commission for the Study of Communication Problems, Paris 1980.
- McQuail, D., *Mass Communication Theory*, London 1984; Second Edition 1987; prvič 1983.
- Paletz, D. L. in Entman, R. M., *Media, Power, Politics*, New York 1981.
- Ronneberger, F. in Balia, B., Bortz, J., Braune, P., *Socialization durch Massenkommunikation, Der Mensch als soziales und personales Wesen*, I., Stuttgart 1971.
- Ronneberger, F., *Leistungen und Fehlleistungen der Massenkommunikation*, v: Langenbacher (ur.), 1979.
- Sarcinelli, U. (ur.), *Politikvermittlung. Beiträge zur politischen Kommunikationskultur*, Bonn 1987.
- Schulz, W., *Politikvermittlung durch Massenmedian*, v: Sarcinelli, U. (ur.), 1987.
- Splichal, S., Vreg, F., *Množično komuniciranje in razvoj demokracije*, Ljubljana 1986.
- Therborn, G., *The Ideology of Power and the Power of Ideology*, London 1980.
- Vreg, F., *Javna občila in družbena stvarnost*, v: Splichal in Vreg, 1986.

Ideologija, kontrolizacija, svoboda

*Sub lege libertas
Brez zakonitosti ni svobode
Gaius, D.*

Socializem je zaradi nezadovoljstva ljudi zabredel v zadnjih letih v tako močne krize na najrazličnejših področjih, da je postal še posebej zanimiv za razmišljanja o svobodi, kar se nedvomno povezuje s človeškimi pravicami. Njegova ideologija si je prilaščala vladanje zaradi domnevnih prednosti, ki že a priori izhajajo iz interesov delavskega razreda. S tem pa so se za razne nepravilnosti opravičevali ne le politika, marveč tudi razne oblike in načini kontrolizacije, čeprav je socializem nedvomno ustvaril veliko dobrega, zlasti za razred, v imenu katerega se sklicuje pri izvajanju oblasti. Ker pa je bilo v socializmu storjenih veliko napak, zlasti pri gospodarjenju, možnostih razvoja in človeški svobodi, se je *na splošno ljudem zelo zameril*. Z dominantno ideologijo je porazdeljeval oblast in zatiral vsa druga gibanja, s čimer je ustvarjal nenehne možnosti za konflikte – tako materialne kot ideološke. V ta namen je tudi *uporabljal masovno indoktrinacijo in politizacijo*, ki sta na drugi strani ustvarjali obsežno politično (in še kakšno) alienacijo. Ob željah, da bi dosegal uniformnost mišljenja se je pokazalo, da tega ni mogoče doseči kljub usmerjanju družbe s tako imenovanimi »samoupravnimi interesi«, ki niso tisto, kar naj bi bili.

Ker ima ideologija v socializmu na voljo svojo politiko in državo ter mehanizme represije, je z njimi prepogosto posegala v svobodo ljudi, zlasti drugače mislečih, zaradi česar se je *socializem pokazal kot močno netoleranten, predvsem pa represiven sistem*. Raba nasilja (ideološkega, političnega, ekonomskega, kontrolnega itd.) pa ima gotovo svojo etiopatogenezo tudi v razvoju delavskega gledanja v preteklosti; toda na koncu 20. stoletja je humanizem v svetu prinesel toliko sprememb, da jih mora upoštevati tudi socializem, in to se že dogaja. Nekje prej, drugje kasneje, tu bolj in tam zopet manj.

Kontrolne inštitucije, ki so v socializmu zelo razvite (in se jim dodajajo še nekateri novi mehanizmi, ki izhajajo iz podmene o potrebni deetatizaciji, odvisno za kakšen socializem gre), so v tej družbeni ureditvi *omejeno avtonomne*, kljub ustreznim normam, ki jim bolj ali manj zagotavljajo samostojnost delovanja. Toda socializem si ves čas prizadeva, da s temi mehanizmi, ki so predvsem represivni, »dokazuje« pravilnost, umestnost, upravičenost in legitimnost obstoječega reda, ne glede na to, ali se z njim ljudje strinjajo ali ne, tudi z domnevo, da mora imeti komunistična partija kot avantgarda, zaradi svoje zgodovinske vloge, pričakovanji »socialni kredit« in zato pravico ponujati svoj program in od ljudi zahtevati priznanje ustrezne državljanske vzgoje, ki izhaja iz prav določenega svetovnega nazora. S tem naj bi bila gotovo dosežena neka konformnost, nazadnje tudi v vedenju, in vse, kar ne bi bilo to, je odklonsko, moteče, sovražno, kontrarevolucionarno,

* Janez Pečar, diplomirani pravnik, doktor znanosti, redni profesor za kriminologijo, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti UEK Ljubljana, Trg osvoboditve 11, 61000 Ljubljana.

sumljivo ter kaznivo. Politične institucije so z mehanizmi prisile vedno posegale v ta »socialni inženiring« z željo, pripeljati in obdržati večino ljudi v taboru poslušnih oziroma konformnih.

Zato ni čudno, da ob poglavitnih spremembah socializma prihajajo poleg vsega, kar je najpomembnejše, v ospredje pozornosti tudi *mehanizmi represije* kot najbolj vidni in pomembni *omejevalci svobode*. Le-to velja razumeti kot dovoljevanje tistih družbenih pogojev, ki v sodobni civilizaciji predstavljajo nujno jamstvo za posameznikovo srečo.¹ Svoboda pa se rojeva iz svobode celote,² ki pa je bila v socializmu ves čas vprašljiva, ali pa privilegij posameznih skupin oziroma slojev. Od tod seveda vprašanje, kdo je lahko komu omejeval svobodo, oziroma kdo je koga kontroliral?³ Pri tem pa je treba takoj poudariti, da mehanizmi družbene kontrolizacije v socializmu niso nikoli samostojni dejavniki, ker kar počenjajo, delajo za svojega mandatarja, to pa sta ves čas v veliki meri *ideologija in politika* oziroma državno birokratski aparat, ki uravnava in nadzoruje interese »politike trenutka« nenazadnje tudi z ideološkopolitičnimi aparati.

Prav zato se ta sestavek ukvarja s *kontrolizacijo v kontekstu ideološkosti v socializmu* na splošno, in pri nas še posebej, zlasti glede vplivanja na svobodo. Te problematike se loteva z vidika kontrolizacije, ob upoštevanju kriminoloških izhodišč. Kriminologija pa obravnava predvsem negativne plati človeške družbe, kar je značilno tudi za ta sestavek, ki bi mu kdo utegnil očitati enostranski (in pesimistični) pogled na socializem.

1. Nekaj deformacij v socializmu

Čeravno čedalje bolj razpravljajo o deformacijah socializma, ki je desetletja oblikoval predvsem podložniško politično kulturo, razvijal njemu lastni dogmatizem in doktrinarstvo, šestokrat s prisilo in nasiljem zahteval od ljudi, da se z njim identificirajo in ga imitirajo, ponujal vzorce, ki jih je kot način mišljenja pogosto vsiljeval ne le prek svoje ideologije, ampak tudi države in mehanizmov represije – in hkrati nenehno zaostajal za kapitalistično družbeno ureditvijo ter ustvarjal najrazličnejše krize – se tu ukvarjamo le z njegovimi vedenjskimi deformacijami. Le-te gotovo marsikdaj *izhajajo iz globalnih razmer*, ni pa to nujno, kajti nazadnje je vendarle človek kot posameznik tisti, ki se odloča za deviantnost ali za konformnost. Socializem, katerikoli že, pa je vedno *zahteval visoko stopnjo konformnosti* in jo utrjeval z različnimi oblikami represije, tako ideološkopolitične kot kazenskopravne. Od tod seveda procesi, ki so pokazali, da je dosežena politična kultura čedalje manj participativna in vedno bolj apatična, dokler »socializem« ni zajela »kriznost« takšnih katastrofalnih razsežnosti, da o tem nekoč nismo mogli niti sanjati. Prav s tem v zvezi se je tudi pri »interesih« pokazalo, da so prenekateri dosti bolj umišljeni kot stvarni in dosežene ureditve niso upravičile pričakovane trdnosti in stalnosti. Lahko bi rekli, da je *nezadovoljstvo s socializmom dobilo mednarodne razsežnosti* in nikakor ni pojav, ki bi bil posebnost enega samega dela.

Država se je v socializmu potrdila kot pomemben socializator in z njo mehanizmi njene kontrolizacije – skupaj z nekaterimi drugimi, zlasti pa s šolo in delovnim

¹ Laski, s. 181.

² Prav tam, s. 187.

³ Lukes, s. 10.

mestom, seveda ob ustrezni kadrovske selekciji. Vsi skupaj so nenehno ustvarjali ne le socialno diferenciacijo, ampak tudi različno tipiziranje, kategoriziranje in stigmatiziranje. Z njimi se socializem navadno ni posebno trudil za *vključevanje ljudi* v smislu kriminološkega dojetja tega pojma, marveč je dosti raje izključeval, ustvarjal nasprotnike in s svojim političnim slogom, nabuhlim verbalizmom in praznostjo simuliral vrednote, ki to sploh niso bile; celo ne za tisti razred, za katerega je sploh na oblasti in ki ga je tudi z represijo najbolj prizadeval – podobno kot v kapitalizmu. To potrjuje, da se nadzorstveno delovanje kljub socialnim revolucijam bistveno ne spreminja, saj venomer »melje« razrede ali sloje ki so spodaj, na obrobju, nezaščiteni itd., ki se tudi pretežno preživljajo z ročnim (težakim) delom.

S tem v zvezi je težko reči, ali je kriv za to socializem ali njegovi kontrolni mehanizmi ali razred, ki se kaže kot najbolj kriminalen. Toda dejstvo je, da je »kontrolna ost« v vseh družbenih ureditvah najbolj naperjena *zoper tiste, ki so spodaj*. In to je tudi za socializem največja deformacija, še posebno na področju vedenja.

Nič manj pomembno ni, da socializem *ustvarja lastne razloge za deviantnost*, čeprav so prenekateri po klasičnih marksizma še dolgo časa verjeli, da v socializmu ni razlogov za kriminal in so še pred desetletjem domnevali, da jih morda vsaj v komunizmu ne bo, vendar so vneteži iz vzhodnih držav navsezadnje tudi to korigirali. In socializem, katerekoli vrste, vzdržuje poleg konvencionalne še svojo lastno gospodarsko in politično deviantnost, lastno odtujenost, breznormnost in dezorganizacijo. Pri tem mu ni pomagalo, da se je skliceval na legitimnost razreda, katerega avantgardnost je razglašal, hkrati ko je prav ta razred napravil za najbolj kriminalnega, tudi zaradi tega, ker se le-ta ogroža sam v sebi, obenem pa ga močno napadajo vsi tisti, ki so nad njim.

Socializem pa je vedno močno *popuščal svojim elitam* in jim oproščal ter pogosto prenekatero pravnoformalno urejene inkriminacije reševal s »političnimi« sredstvi – podobno kot je prirejal politične procese takrat, ko se je zdelo potrebno tistim, ki so imeli moč; tako je *prispeval k neenakosti ljudi pred zakonom*, kar je pripeljalo do energičnih zahtev po civilni družbi in pravni državi. To pomeni, da so bili organi represije, ki naj bi delovali po pravu, pogosto podaljšana roka politike za poseganja v razmerja, v katerih niso imeli kaj iskati. Toda ni mogoče zavreči misli, da so tudi s tem dosegali »preplašenost, strah, resignacijo«⁴ in lojalnost do politične danosti.

Po drugi strani pa je to gotovo ustvarjalo neenako varstvo, diskrecionarno delovanje, korupcijo, nezakovitosti, »avtoritarni etatizem«⁵ diferenciacijo, nezapiranje v pravni red, podrejanje itd.

Monocentrična oblast pa se hkrati do nedavnega ni kdove koliko zanimala, kako dosegati pričakovani konformizem z milejšimi sredstvi, kljub uvajanju *samo-upravne kontrolizacije* kot novega člena v jugoslovanski in različni nadzorovanja.

2. Raba nasilja

Politična kultura socialističnih družb navadno ni strpna do drugače mislečih. Zato za preprečevanje, odvrčanje, tipologiziranje, stigmatiziranje, tja do izklju-

⁴ Therborn, s. 123.

⁵ Jessop, s. 356.

čevanja in kaznovanja zelo pogosto uporablja nasilje, prisilo in represijo. Za razmišljanja v tem kontekstu sploh ni toliko pomembno, ali je to *nasilje vsebovano v pravnih normah ali pa se izvaja izven njih*. Za socializem zadnjih let (da sploh ne omenjamo stalinizma v razmerah, iz katerih je izšel), je ključno, da se to nasilje najčešče izraža z domnevo, da *cilj opravičuje sredstvo*, saj so zaradi uresničevanja cilja včasih in ponekod neusmiljeno odstranjevali nezaželene in moteče, ali pa jih tako ali drugače napravili vsaj začasno (če ne za stalno) neškodljive. Seveda je bilo to odvisno od tega, kje se je kaj dogajalo, toda *socialistična ureditev* si je v svetu na splošno pridobila sloves, da *slabo spoštuje človekove pravice in svoboščine* in da je diktatura proletariata res diktatura določenih elit ali slojev zoper vse druge. S tem pa se načne vprašanje »tiranije elit«, »elitne politike«, »socializacije kot dominacije« (Pečujlić), vsesplošne politizacije (tudi zasebnega življenja) ter razkazovanja moči in groženj za doseganje ciljev vsakodnevne politike, ki se je tudi pogosto spreminjala z menjavo stališč in kadrovskimi rešitvami, ustrežujočimi »politiki trenutka«.

V tem smislu je že Weber⁶ spoznal, da je nasilje vedno del političnih procesov in socializem se ni nikoli trudil, da bi shajal brez njega, čeprav je navadno razglašal, da je ureditev, ki je »za ljudi«. Narobe, neprestano je potrjeval, da je »prisila« ultima ratio politične dejavnosti, hkrati ko se je povsod po svetu pokazalo, da je »politizacija človeških razmerij vsebovala tudi depersonalizacijo«.⁷ S tem pa je tudi *strah postal del ideološke dominacije*, pri čemer je »pomembno poudariti, da sila in nasilje kot obliki vladanja delujeta samo skozi ideološki mehanizem strahu«. »Strah pomeni, da se onstran meja pokorščine, v sedANJI situaciji razprostira samo nič(nost), brezobzirnost kaosa, tema, trpljenje in smrt«.⁸ Prav s tem v zvezi pa se pogosto sploh ne sprašujemo o koncu trpljenja in smrti. Bližnja preteklost dokazuje, da sta pogosto prizadela »naše in one« na drugi strani, ki jih je bilo treba ali utišati ali uporabiti za razkazovanje grožnje vsem, ki so se kakorkoli upirali avtoriteti. Zato je podrejanje lastnost, ki jo skupaj s poslušnostjo uvajajo sicer vsepovsod, toda *socialistična ureditev*, čeprav samoupravna, je še posebej skrbela za vcepljanje avtoritarnega sindroma, tako tistim spodaj kot tistim zgoraj, ki so morali še posebej paziti, da se ne zamerijo nekim skupinam ali posameznikom z veliko močjo in oblastjo. Le-ti pa so v rabi nasilja neštetokrat dokazovali, da ne uničujejo le ljudi, marveč marsikdaj vse tisto, kar je bilo pod njimi in za kar so bili zadolženi bodisi v državnem aparatu (glej: brionski plenum 1966) bodisi kje drugod (primerjaj Abdić v Veliki Kladuši).

To pomeni, da se *ideologija v delovanju države* ob reševanju kakih vprašanj lahko tudi *močno zbirokratizira in institucionalizira*, deformira in disfunkcionalizira, da ustvarja škodljivost nesluteneh razsežnosti in z izjemnimi političnimi in materialnimi posledicami, kar gotovo zahteva ločitev ideologije od prava in politike od represije. Zato se socializem doslej tudi ni veliko zanimal za javno mnenje, ki bi ga uporabil pri razpolaganju z nasiljem in pri reševanju družbenih vprašanj. Kljub izrednim prizadevanjem za politično socializacijo se ni dosti brigal za sodelovanje neelit in globalnost samoupravljanja. Pri nas sta zvođenela prav zaradi tega, ker je bilo *med besedami in dejanskostjo toliko razlik*, razhajanja in nepoštenosti v sicer dobri, toda težko uresničljivi ideji. In čeprav je bilo samoupravljanje v izho-

⁶ V navedbi Holmes, s. 142.

⁷ Prav tam, s. 142.

⁸ Therborn, s. 120.

dišjih politične ideologije temeljna premisa (samoupravnega) socializma in dominantna vrednota v sistemu, ni postalo del množične zavesti.

Zato tudi nenehni *konflikti*, ki so jih neštetookrat *politizirane prepuščali v reševanje državnim mehanizmom represije* (kot ideološkemu aparatu), ki so napihovali pojave in njihove nosilce čestokrat obravnavali kot politične deviante, kar je opozarjalo na to, da socializem potrebuje sovražnike. S tem pa so *razkazovali svojo nesamostojnost in odvisnost* od političnih struktur, ki so neredko določale tako ljudi kot pojave za pregon ali za ustrezno odpustitev, kar je spet ustvarjalo dvome v tisto, za kar so ljudje najbolj občutljivi, to pa sta *enakost in pravičnost*.

In čeprav je znano,⁹ da socializem vsaj v prvih fazah utrjuje svoj položaj s političnimi sredstvi, se temu kljub premnogim etičnim dilemam do zadnjega časa ni uspeval odreči. Mogoče je tudi to pripeljalo do stanja, kakršno je.

3. Ideološka kontrola nadzorstva

V trihotomiji jugoslovanskega nadzorstva, ki poleg formalnega (oziroma državnega) ter neformalnega, kot splošno sprejemljivih načinov kontrolizacije, uvaja še samoupravno nadzorstvo (kot določeno posebnost) in kontrolno inovacijo (vsaj v teoriji), gotovo velja razmišljati, *kakšna je politizacija teh mehanizmov*. Z njo v zvezi pa spet, kakšen je njihov položaj v dejanskosti, kako je podrejen ideološki kontroli in s tem seveda koliko omogočata ideologija in politika izvajanje moči nad njimi. Odgovor gre verjetno iskati v tem, *kateri* od vseh v trihotomiji jugoslovanske kontrolizacije *je najbolj odvisen od ideologije in politike*? Čeprav odgovor nikoli ni preprost, še posebno ne zaradi različnosti mehanizmov, ki jih ni malo – in nekateri nasploh predstavljajo ideološke aparate države – je gotovo pričakovati, da so ideološki kontroli najbolj podvrženi tisti mehanizmi, ki profesionalizirano, institucionalizirano, visoko strokovno ter po pravu in uradni dolžnosti opravljajo kontrolne vloge. Tudi teh ni tako malo, hkrati ko so različni in s tem tudi spet različno sprejemljivi za ideološko politične manipulacije, indoktrinacije, dominacije in razne druge oblike podrejanja, ki izhajajo iz splošne politizacije. Zato od ljudi v njih zahtevajo: predanost, požrtvovalnost, odgovornost, vztrajnost in nekoč tudi razrednost, zaradi česar so jih v socializmu že od Čeke (v SZ) naprej nekateri imenovali »udarno pest partije«. Z njimi so zlasti v začetku razvoja posameznih »socializmov« skušali dosežati najbolj revolucionarne rezultate, pogostokrat zagotovljene *z nasiljem v imenu oblasti, ki so jo izvajali*. Tudi pri nas ni bilo drugače, saj so se z nekaterimi mehanizmi represije urejala tako politična kot tudi kulturnovzgojna, narodnostna, ekonomska in druga, predvsem pa »razredna« vprašanja.

Glede na različne stopnje ideološke kontrolizacije se nedvomno pričakuje lojalnost in zvestoba ljudi pri njihovem delu v organih državne kontrole na način, ki je ponekod sčasoma postal kar tradicionalen. Posamezniki teh mehanizmov doživljajo globoke človeške travme¹⁰ prav zaradi te zvestobe in lojalnosti v kritičnih trenutkih. Posamezne službe pa so čestokrat utpele temeljite pretrese, ki so jih za nekaj časa paralizirale, da niso mogle dovolj strokovno opravljati svojega dela.

⁹ Glej Djordjević, s. 186.

¹⁰ Glej knjigo: Selim Numić: Dobra zemljo, lažu.

Zato se je dogajalo, da sta politika in oblast, od časa do časa, z raznimi deklaracijami, sklepi, priporočili ali resolucijami (glej kongrese ZK) uravnavali delo državnih nadzornih mehanizmov, in to poleg veljavnega prava, določali neko »politiko« rabe represije in nas pri tem opozarjali tudi na »ustavnost in zakonitost«, čeravno sta imeli svoje poglede nanju, ali sta ju uporabljali docela selektivno in diskrecionarno in se s tem v zvezi sami vpletali s svojimi »moralnopolitičnimi« presojami v juridična vprašanja. Skratka, politika s svojo ideološkostjo se ni malokdaj lotevala obvladovanja kontrolnih mehanizmov in ljudi v njih (zlasti vodilnih), utrjevala v njih nekakšen »služabniški položaj«, si s politično ideologijo (v imenu partije) zagotavljala posebno vdanost – venomer pa je pričakovala tudi lojalnost, in to toliko bolj, kolikor manj so bile posamezne kontrolne dejavnosti odvisne od prava in kolikor več diskrecionarnosti so imeli v svojih rokah, ko so delovale, sicer po pooblastilih okvirnih norm, toda predvsem po napotilih stroke (zlasti obveščevalne).

Kolikor je »ideologija« zapleten in nezanesljiv¹¹ pojem po svoji vsebini, potem je mogoče domnevati, kako so šele zamotana njena razmerja do represije v konfliktnem svetu, zlasti še če predstavlja »sprevrženo zavest« (po Marxu). *Brez politične socializacije in politizacije mehanizmov* formalnega nadzorstva in njegove ideološke kontrole pa ni zmožgel noben socializem in tudi ne bo, dokler bo v njem prevladovala ena sama monolitistična ideologija. Toda, kaj z ideološko kontrolizacijo nadzorstva potem, ko je morda ne bo več? Ali pričakovati njegovo depolitizacijo in dezideologizacijo ali politični pluralizem v njem – in kam to pelje? Ali to različno urediti na institucionalni ravni in spet drugače na individualni? Kakšna bi bila potemtakem kriminalna politika tako dezideologiziranega ali tako pluraliziranega nadzorstva? Kakšno razmerje potemtakem pričakovati med politiko in nadzorstvom in med politiko in deviantnostjo? Nasploh pa si zdajle v tem trenutku težko predstavljamo družbeno nadzorstvo brez ideološkosti in rešitev gre videti predvsem v izključnem delovanju po pravu. Ali bo potem več ali manj etičnih dilem? In kot je rekel C. Wright Mills: »Široka javnost nikoli ne načenja vprašanj usodnega pomena za človeka, niti ne sprejema o njih dokončnih odločitev.«¹²

4. Manipuliranje z nadzorstvenimi mehanizmi

V socializmu je bilo vedno vprašljivo govoriti o samostojnosti zlasti državnih (formalnih) nadzorstvenih mehanizmov, podobno kot je bilo to z upravnimi službami sploh. Toda *formalno nadzorstvo* je še toliko bolj v ospredju ideološko politične pozornosti, ne le zaradi tega, ker izvaja represijo (in to v imenu nekoga), marveč tudi zaradi tega, ker pri svojem delu v *precejšnjem obsegu opravlja tudi politične naloge*. Te naloge sicer niso politične same po sebi, marveč zaradi tega, ker jih »socializem« marsikdaj čisto po nepotrebnem politizira. V kateremkoli socializmu je bila močno utrjena navada, da je *politizacija* tako *vedenja* kot njegovega *nadzorovanja* kolikor toliko *samoumevno stanje*. Vedenje je utrjeval z ideološko politično propagando, z represijo svojih ideoloških aparatov, s kadrovske

¹¹ Katouzian, Vrednostne sodbe in ideologija ... v Znanost v družbenovednostnem svetu, s. 141.

¹² Wright Mills: Elita oblasti, s. 387.

selekcijo, promocijo itd., hkrati ko je po drugi strani nad formalnim nadzorstvom uvedel nekakšen administrativno-kontrolni politično-birokratski sistem, politiziral ustrezne stroke in celo znanje ter poklicne vloge (nekatero je uspeval bolj nekatere manj), hkrati ko je *profesionalizem v nadzorstvu dolgo časa močno zadrževal*, v njem uveljavljal razrednost in političnemu trenutku primerno poklicno kondicioniranost. Skratka, *z mehanizmi represije je socializem vedno močno manipuliral*.

Ideologija in politika pri manipuliranju z nadzorstvom, ki naj bi bilo avtonomno (toda ali je formalno – državno – nadzorstvo sploh docela avtonomno in kaj so merila za to in od koga?), *dosegata njegovo politizacijo*. S politizacijo¹³ pa razumemo vsa tista prizadevanja političnih elit (ali sistema, ki ga vodijo), družbenih skupin ali posameznikov, ki svoje interese z najrazličnejšimi sredstvi in načini ponujajo (če ne vsiljujejo) drugim družbenim skupinam ali družbi ne nazadnje tudi zato, da bi jih sprejeli za svoje, se zanje borili in jih uresničevali. To seveda pomeni vplivati na ljudi s prav določenimi političnimi idejami in s političnimi sredstvi oblikovati njihovo voljo, zavest in interese. Ker naj bi šlo v socializmu hkrati za nekakšno diktaturo proletariata, se s politizacijo venomer dogajajo procesi *politične diferenciacije* (primerjaj prav ta čas Kosovo) kot sredstva za *neposredno konfrontacijo* ter razločevanje ljudi na tiste, ki so za, od onih, ki so proti. Politizacija je potemtakem globalni proces v socializmu, s katerim se želi doseči ne le cilje edine monolitistične ideologije, marveč tudi legitimnost politike, ki oblikuje državo in si zamišlja mehanizme državnega nadzorovanja »po svoji meri« zato, da bi tudi z njihovo močjo socializem ne le uveljavljal svoje zamisli, ampak tudi, da bi obstajal. V tem je videti glavni *razlog za represijo, ki je v socializmu ni malo*, in to ne le represije nad vedenjem, marveč tudi represije nad mišljenjem. Zato tudi ni tako malo uporov zoper tako imenovani mišljenjski delikt in njemu podobne inkriminacije, ki čedalje bolj razburjajo javnost, zlasti v času ustavnih sprememb in posodabljanja federalnega kazenskega prava.

Manipulacija z nadzorstvom vedno poteka tako na institucionalni kot na individualni ravni. *Institucionalna* je lahko tudi diskretna, kolikor seveda ne gre pri tem za javne deklaracije, resolucije in podobna ukrepanja, ki imajo široka pooblastila in tudi politično podporo. *Pri posameznih izvajalcih* v nadzorstvu, ki so ključni objekt politizacije, pa se manipulacija¹⁴ kaže v tem, da jih pripravljajo na to, da mislijo tako kot manipulator, da za njihovo delo (z ljudmi, nad katerimi izvajajo nadzor) ne vidijo alternativ, da si krepijo moč, da delajo tako kot morajo delati itd. Manipulacija v tem kontekstu je proces, ki omogoča dominacijo. Tisti, ki želi dominirati, uveljavlja svojo voljo in kot vidimo, jo uveljavlja tudi poleg prava in celo s pravom. Podreja si pravo, ki ga uporablja selektivno in diskrecionarno, zlasti takrat, ko mu to dopuščajo same norme, ki čestokrat izhajajo še iz administrativno-birokratskega socializma s stalinističnimi pogledi na svobodo in represijo in si podreja mehanizme nadzorstva, ker ima ne le politično ampak tudi materialno moč nad njimi in odloča o kadrovskih izbirah pri vseh najpomembnejših položajih v formalnem nadzorovanju. Zato večina kadrov dela prav tako kot je nekoč dejal Kidrič, ko je govoril o »biciklistih«, ki se »mučijo navzgor in zavirajo navzdol«. Pravosodna (nadzorstvena) neodvisnost je zato in vedno predvsem psihološka neodvisnost in ne le

¹³ Primerjaj: Sociološki leksikon, s. 69 in 465, Riječnik sociologije in socialne psihologije, s. 455, Leksikon zur Soziologie, s. 508.

¹⁴ Glej o tem Vesna Godina Vuk, Težave s socializacijo..., s. 128.

tehnična.¹⁵ Zaradi te neodvisnosti pa je vedno hkrati ogrožena tudi svoboda ljudi in mehanizmi nadzorstva so potemtakem poleg vseh regulatornih funkcij še *aparati politično in ideološko hegemonijo*; ta izvaja političnopravno prisilo z vsemi svojimi razpoložljivimi sredstvi, od policije do zaporov in še kasneje, ko obsojeni prihajajo na prostost in ko so v socialističnih družbah še kako politično stigmatizirani in s tem onemogočeni za normalno vključevanje v sistem, ki jih čestokrat še drži na obrobju.

5. Odnos do zakonitosti

Odnos do zakonitosti je v socializmu prav zaradi politizacije sistema z dominantno ideologijo nasploh, posebno vprašanje. Ker so že prenekateri inkriminacije močno vprašljive, zlasti tiste, ki »varujejo« sistem kot tak in njegove vrednote, je poleg tega očitnih še več obhajanj in kršitev proceduralnih pravil. Prav glede na to je odnos do zakonitosti (čeprav to ni samo pojav v socializmu) področje, ki prihaja prav današnji čas močno v ospredje, ne le za sedanost, marveč tudi za preteklost. In kar se je v preteklosti dogajalo zaradi prav takšnih in ne drugačnih političnoideoloških pogledov na življenje okoli nas, je bilo *storjeno dosti nezakonitosti*, ki so jih pretežno po navodilih političnih elit in mogočnikov opravili predvsem v mehanizmih nadzorstva, ki danes, po tolikih letih, postajajo »grešni kozel« zaradi napak drugih. Hkrati pa se s tem načenja vprašanje *odnosa politične elite* in z njo ideologije do zakonitosti in legitimnosti.

V preteklosti ne gre pozabiti ideološkega boja in razrednega obravnavanja prenekaterih, ne le globalnih, marveč čestokrat čisto individualnih konfliktnih vprašanj, ki so se reševala pred mehanizmi represije tudi zaradi njihove (domnevne) političnosti ali morebitne politizacije. Ker je bila prav določena ideologija z njenimi oblastniki relativno dokaj nasilna ter je imela dominantno vlogo v družbi, je imela hkrati tudi *monopol družbene moči v etastični ureditvi* (seveda v imenu delavskega razreda), ki je to moč izvajala tudi razredno; to se pravi, legitimno je bilo predvsem tisto, kar je bilo v korist razreda. »Koristnost« se je pokazala kot razlog za legitimnost tudi dosti kasneje, v docela preprostih mahinacijah pri gospodarski kriminaliteti, v kateri je »politika« prav tako nenehno razkazovala svoj odnos do zakonitosti, neštetočrat z izhodiščem, da je »zakonito vse tisto, kar je koristno«, ali če obrnemo, »koristno je zakonito«. Le-to je veljalo predvsem za opravičevanje kršitev v korist nižjih družbenih skupnosti ali gospodarskih organizacij in v škodo »širše družbene skupnosti«.

»Razrednost« je pogosto imela vpliv legitimnosti in je bila razlog za podrejanje prenekaterih vprašanj nekim interesom, ki so jih ali določali ali uporabljali za politično reševanje vsakdanje problematike, navsezadnje tudi kriminalnopolitične, kazenskopravne in podobne, za katerimi se je čestokrat skrivala ideološka sestavina političnih ciljev, ki jih je bilo treba doseči, četudi in zlasti z represijo. S to razrednostjo naj bi »delavski razred« uresničeval svoje specifične interese in ker je bil »na oblasti«, je njegova elita lahko tudi od državnega (formalnega) nadzorstva zahtevala, da v razrednem boju uporablja vsa sredstva za zatiranje razrednega sovražnika. Toda, kdo je določal, kdo je razredni sovražnik in zakaj? Vsakdanjost je kazala, da to ni bilo hudo zamotano in nadzorstvo se je, če ne zavestno, pa vedno instinktivno ravnalo po tem, kar je čutilo, da bi lahko bilo »razredno«. Ker

¹⁵ Glej, Laski, s. 204.

so bili nadzorovalci v teh mehanizmih tudi pretežno v avantgardni organizaciji razreda, se tudi pravno in nenazadnje v mejah »diskrecionarne zakonitosti« niso mogli odločati drugače, kot se je od njih pričakovalo. Kajti »razredno« ne pomeni vedno nezakonito. Sploh ne. Problematiko se lahko rešuje razredno ne da bi hkrati kršili zakonitost. Razlika je lahko v tem, kakšna ostrina (sankcija) naj zadene tistega, ki je bil obravnavan. Saj navsezadnje sodnik lahko odmerja kazni bodisi v bližini spodnje ali v bližini zgornje meje zagrožene sankcije. Toda v tem je lahko velik razloček. Toliko le s te plati, je pa še neskončno drugih možnosti. Razredna zavest tudi ni bila tako nepomembna pri opravljanju neposrednih nadzorstvenih vlog, toda ključno pri vsem tem je, da je bil *ves socializem dokaj represivna ureditev*, z zahtevami po dominiranju po eni, ter subordinaciji po drugi strani. Toda ljudem se za to dvoje sploh ni bilo mogoče opredeljevati, opredeljeni so bili že po tem, kjer so in kaj so sploh bili, kaj so storili in kakšni so.

Zato je bila *enakost pred zakonom čestokrat mit* (toda kje ni) in teoretična hipoteza, ki jo praksa še danes demantira v posameznih delih države ali v posameznih primerih in ljudeh. S tem se je ukvarjala tudi »kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«¹⁶ v okviru delovanja Zveznega družbenega sveta za vprašanja družbene ureditve, ki ugotavlja tudi temeljne vzroke neuresničevanja »ustavnosti in zakonitosti«.

V razrednih družbah pa se ljudje razredno določajo in opredeljujejo, kar nujno poraja konflikte, ne le v zvezi z njihovo »svobodo« ali njenim pojmovanjem, ampak tudi v zvezi z njihovo socializacijo, politizacijo, ideologizacijo, dominacijo in manipulacijo, ki ustvarjajo nezadovoljstvo. Kajti razredna selektivnost se ne kaže le v njihovi vedenjskosti, marveč še bolj v reagiranju na vedenje – tako globalno kot individualno. Le-to pa je še danes pogojeno s številnimi pogledi, kar dokazujejo prenekateri kazenski procesi zadnjega časa, s katerimi se državno nadzorstvo zlorablja za ideološko (če že ne drugačno) obračunavanje, razkazovanje moči, politično dominacijo in za določene interese, ki z zakonitostjo v družbi in s pravno državo nimajo ničesar skupnega.

6. »Sovražnik« vgrajen v sistem

Tudi Marx je menil, da »politična svoboda še ni dejanska svoboda človeka,«¹⁷ in ne le to, socializem je pokazal, da še zdaleč ne more priti do stanja, v katerem bi bila vsaka oblast človeka nad človekom odpravljena. To je gotovo stopnja, ki je ni mogoče pričakovati in bi bilo nesmiselno upati, da bi do tega sploh lahko prišlo v še tako idealni družbeni ureditvi.

Buržuazna politična kultura, ki vsebuje individualizem (z uspešnostjo), pravice (z zasebno lastnino – tudi nad proizvodjalnimi sredstvi), vest in predvsem pogodbo, ki je le-to tudi kriminalizirala predvsem zato, da bi *varovala posameznika pred oblastjo*, si je prav tako po drugi strani vendarle zagotavljala oblast nad človekom in ga do neke meje politizirala, pri čemer pa je dopuščala veliko svobode na gospodarskem področju. *Socializem pa je dominiral na obeh, tako na gospodarskem kot na političnem*. Ker je še hkrati venomer uprizarjal kataklizmične družbe-

¹⁶ Glej v izdaji: Delavska enotnost, Ljubljana december 1985, zlasti s. 55–58.

¹⁷ Marx v navedbi Avramović, s. 343.

ne spremembe, čestokrat tudi s politično nevrozo in je neprestano ustvarjal pri ljudeh različne družbenoemotivne neuravnoteženosti in disfunkcionalnost tudi v vedenju, posamezno in skupinsko disidenstvo, nezadovoljstvo zlasti pri mladih generacijah ter s svojo neuspešnostjo in neskladjem med proklamacijami in dejanskostjo ustvarjal razmere za masovno alienacijo in razdružbljanje – je zapravil poglavitne možnosti za svoj razvoj že na začetku poti, in to nekje prej, drugje zopet kasneje.

Ker ni uspeval funkcionirati po predvidenih ideološkopolitičnih izhodiščih, je verjetno tudi zato *moral postajati neučakan in represiven*. Zato ga ves čas preveva avtoritarni sindrom z ostrakizmom in stigmatizacijo, politična stereotipija (kot so dogmatizem, liberalizem, anarhizem, malomeščanstvo itd.) hkrati je, ko naj bi bil egalitarna družba, ves čas ustvarjal elitate, katerih pripadniki so nenadzorovano razpolagali z družbenim premoženjem (ali premoženjem brez titularja); in ko se je z nasiljem trudil, da bi ustvarjal ustrezno množično politično zavest, nenazadnje tudi z njeno politizacijo ter indoktrinacijo, je *rojeval vedno več odtujenosti*, kolikor ne tudi opozicije, ki jo je pod najrazličnejšimi oblikami zatiral politično, administrativno, kazensko in celo psihiatrično. Nasploh pa mu *nikoli ni bila pogodu svoboda mišljenja in izražanja*, ki ju je sankcioniral tako strogo, da se njuni penalizaciji merita s tistimi, s katerimi se obravnavajo najhujša ogrožanja posameznika kot člana te družbe. Kolikor pri tem uporabimo izhodišča kriminoloških teorij o družbenem interakcionizmu, se je socializem naravnost *trudil, da bi imel nasprotnike v svoji sredi*, ki jih je sam produciral: na eni strani z neobjektiviziranimi kazenskopravnimi določbami, na drugi strani pa z neustreznostjo svoje ureditve in splošno neuspešnostjo (različnost njegovih globalnih kriz), nenazadnje pa tudi z usmerjanjem svoje represivnosti v iskanje sovražnikov, ki jih je, kot danes kažejo prenekateri kazenski procesi, lahko našel kjerkoli jih je hotel. S tem pa si je močno zapravil velik del političnih, moralnih in celo pravnih verovanj, ki jih nekoč ni bilo malo. In če bi se s tem v zvezi skupaj s Therbornom¹⁸ vprašali: »Kaj dela vladajoči razred, ko vlada?«, bi nam naša dejanskost lahko odgovorila, *kaj so posledice tega vladanja*. Pri tem pa je nepomembno, ali gre za »vladanje« v okviru »državnosti« ali »samoupravnosti«, kolikor ne v neki prav določeni »politični ideološkosti«.

Kolikor se s tem v zvezi povrnemo k individualnim ali skupinskim pravicam, k individualni svobodi, pravnemu varstvu itd., potem glede na izkušnje lahko postavimo domnevo, da je *bila ideologija s svojo politiko čestokrat zakon, ki je uporabljala državo z represijo* za uresničevanje koncepta, ki ga sedaj splošno ocenjujejo kot neuspešnega in sumijo v njegovo legitimnost. Zato bi še kako veljalo pritrđiti ugotovitvi, da je »enopartijska država v stalni skušnjavi prehajanja meja, ki svobodo degenerira v diktaturo«¹⁹ Toda *diktaturo za koga in nad kom?* Diktature lahko potemtakem neprestano prizadevajo določene ljudi, čeprav docela imaginarne (spominjamo se tipologij: birokrati, sovražne sile, tehnokrati, liberalci, anarhisti itd., ali pa delovanja z nekimi »pozicij, pa nacionalisti, iredentisti itd.«), da z njimi strašijo druge, ali pa samo zato, da s prikazovanjem in opozarjanjem na periferne probleme odtegujejo potrebno pozornost od glavnih in usodnih.

Ko se v teh primerih prekoračuje »tolerantnost« kazenskih norm, med katerimi so tudi tako imenovani »gumi paragrafi«, postaja formalno nadzorstvo pogosto »dekla politike« in odhaja »po kostanj v žerjavico za drugega«, ki ostaja zadaj in

¹⁸ Glej, Therborn, s. 15.

¹⁹ Laski, v navedbi Stanovičič, s. 113.

skrit. Tako zapravlja svoj ugled, ki bi ga morda imel v očeh javnosti. To pa danes postaja osrednja tema po vesoljnem socializmu.

Sklep

Razmerja v socialističnih družbah se spreminjajo s tako naglico in tako nepričakovano radikalno, da presenečajo največje optimiste. Socializem, ki ni nikoli pokazal nobenega smisla za kompetitivno demokracijo, se začinja potegovati za svoje »učlovečenje«, sklicevati na odgovornost pred prihodnjimi generacijami, se loteva funkcionalnih sprememb in kadrovskega zamenjav, omejuje oblast tudi sami partiji (ki je ponekod nekaj časa mislila celo na »sestopanje z oblasti«), osvobaja prenekatero vrednote, ki so bile dolgo časa zatrite, odpira pluralizem tudi v politiki, spreminja razredno naravo političnega sistema in nenazadnje brska po svoji preteklosti ter rehabilitira žrtve (Katynski gozd, Dachauski procesi itd. sojenje muslimanskim intelektualcem ne da bi »obsojal« povzročitelje), zato da bi bila njegova prihodnost drugačna.

V tem pisanju gre predvsem za nekaj misli o razmerjih med ideologijo in politiko prav določene smeri ter družbenim formalnim nadzorstvom v socializmu, zlasti za tako imenovano železno zaveso (Behind the Iron Curtain) kot pojmom, ki se je dokončno utrdil predvsem z »berlinskom zidom«, ki ga prav v tem času že podirajo. Čeprav smo imeli po sporu z Informbirojem nekoliko drugačno vlogo, in smo bili, pa spet nismo bili, za železno zaveso, smo vendarle razvijali svoj »samoupravni socializem« pod vodstvom komunistične partije, ki je oblikovala svojo politično kulturo. Čeprav ni bila stranka, pa se je obravnavala kot edina stranka na oblasti, ki je razpolagala s svojo ideologijo, politiko, državo in nenazadnje z mehanizmi represije, ki si jih je dolgo časa podrejela (ponekod pa še danes) kot *svojo podaljšano roko za vse tisto*, kar ni sama uspevala z nerepresivnimi sredstvi.

Čeprav v zgodovini v prenekaterem družbenem redu načeloma ni mogoče zanikati veliko podobnosti, pa se je *socializem v zvezi z represijo izkazal kot njen izključni lastnik*, ki mu včasih in ponekod ni bilo mar za človeške pravice in temeljne svoboščine, ne za pravičnost in zakonitost, hkrati ko je tudi enakost pred zakonom neusmiljeno kršil zlasti v korist elit in mogočnih posameznikov, ki so oblast pogosto zlorabljali tako politično kot materialno.

Zato ni čudno, če je *formalno nadzorstvo v takih razmerah pokazalo svojo nebogljenost in odvisnost*, kar se le s težavami popravlja in izboljšuje, seveda pogosto odvisno od razmer v posameznih delih socializma ali celo posameznih državah različno. Kot v Hobbesovem Leviathanu je socializem z represijo »požiral« posameznike (ter skupine) in se bal, da bi ga napadla smrtna bolezen, ki bi jo povzročila posameznikova svoboda izražanja mišljenja; pri tem ni le zbirokratiziral, temveč v zadnjem času (zlasti pri nas) zopet kaže močne tendence po centralizmu. Zato posameznik kot osebnost doslej ni imel veljavnega pomena, čeprav je bil sicer pravnoformalno osrednja figura in glavni protagonist sistema. Prav v tem se velja strinjati z izhodiščem,²⁰ da »ni etike brez pozitivnega in dejavnega odnosa družbe in človeka do človekove osebnosti brez humanizma. Humanizem je merilo vrednosti, oziroma merilo etike in politike, kot točki, v kateri se spajata, toda v kateri se lahko tudi razhajata in spopadata«.

Ideologija in politika imata navadno paternalistična razmerja do kontrolizacije,

²⁰ Djordjević, J.: v *Etika i pravo*, Arhiv, s. 188.

ki jo oblikujeta ideološko in pravnoformalno po svojih videnjih, hkrati ko sta restriktivni in zapovedovalni. Razredno-ideološka prizadevanja se tudi danes ne odrekajo dominantni vlogi nad represijo, ki ji še vedno (ne povsod) enako uspešno in odgovorno ukazujeta, ne le kaj in kako delati, ampak tudi zoper koga in v katerem trenutku (proces zoper Vlasija je gotovo tak primer). Čeprav ta ideologija čedalje bolj popušča z ustvarjanjem, oblikovanjem in usmerjanjem neke (tako zaželene) globalne, vendar kriminalne politike, kot politike omejevanja deviantnosti, pa se še vedno spušča v posamezne zadeve ali procese zoper posameznike.

Toda pri nas bi potrebovali temeljna izhodišča za prihodnost zlasti o tem, *koliko represije potrebujemo*, katere vrednote prihodnosti bomo z njo varovali, kakšna kontrolizacija je zaželena glede na »svobodo«, ki jo pričakujemo (če sploh)? Ali to pomeni, da bi morali poleg vseh treh reform *predvideti tudi razvoj in obseg kontrolizacije*? Kako jo sploh porazdeliti, da bo pri roki, kadar bi jo potrebovali, in da nam ne bo nadležna, kadar je ne bi hoteli? In to kakršnokoli, državno, samoupravno, pa tisto v skupnosti, kjer smo, to je neformalno. In to tako, da ne bi spet dobrih teorij spreminjali v slabo prakso.

Rokopis končan 13. novembra 1989

LITERATURA:

1. Abercrombie, N.; Turner, B.: The Dominant Ideology Thesis. *British Journal of sociology*, London 29 (1978) 2, s. 149–170.
2. Avramović, Z.: Kako institucionalizovati političku vlast. *Sociologija*, Beograd 26 (1984) 3–4, s. 343–358.
3. Bibič, A.: Beleške o problemu ideologije. *Teorija in praksa*, Ljubljana 14 (1977) 1–2, s. 10–17.
4. Bukić-Kržišnik, V.: O političkoj kulturi. *Pregled*, Sarajevo 74 (1984) 3, s. 299–319.
5. *A Dictionary of the Social Sciences*. Toronto, The Free Press 1964, s. 509, 514–517, 672–673.
6. Duncan, G.: *Marx and Mill*. Cambridge, University Press 1973, 386 s.
7. Dorđević, J.: Etika, politika i pravo. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd 64 (1978) 2, s. 181–189.
8. Fairchild, E.: Politicization of the Criminal Offender. *Criminology*, London 15 (1977) 3, s. 287–318.
9. Godina-Vuk, V.: Sociološki aspekti socializacijskega procesa. *Sociologija*, Beograd 30 (1988) 4, s. 665–681.
10. Godina-Vuk, V.: Težave s socializacijo (v novejši jugoslovanski družboslovni literaturi). *Anthropos*, Ljubljana (1988) 1–3, s. 114–147.
11. Halmos, P.: *The Personal and the Political*. London, Hutchinson 1978, 200 s.
12. Horowitz, I. L.; Katz, J. K.: Spor in soglasje med družboslovci in politiki. V: *Znanost v družbenovrednotnem svetu*. Ljubljana, Delavska enotnost 1988, s. 451–477.
13. Jessop, B.: On Recent Marxist Theories of Law, the State, and Juridico-Political Ideology. *International Journal of the Sociology of Law*, London 8 (1980) 4, s. 339–368.
14. Južnič, S.: *Politična kultura*. Maribor, Obzorja 1973, 231 s.
15. Kateb, G.: The Condition of Political Theory. *American Behavioral Scientist*, London 21 (1977) 1, s. 135–159.
16. Katouzian, H.: Vrednotne sodbe in ideologija: moralnost in predsodki v ekonomiji. V: *Znanost v družbenovrednotnem svetu*. Ljubljana, Delavska enotnost 1988, s. 128–151.
17. *Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana, Delavska enotnost 1985, 191 s.
18. Laski, H.: *Sloboda u modernoj državi*. Beograd, Radnička štampa 1985, 368 s.
19. *Lexikon zur Soziologie*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1973, s. 508–509.
20. Lonsdale, A.: Judgement Research in Policy Analysis. *Futures*, Sussex 10 (1978) 3, s. 213–226.
21. Lukacs, G.: *Etika i politika*. Zagreb, Liber 1972, 352 s.
22. Mair, L.: Politics Without the State. V: *An Introduction to Social Anthropology*. 2nd. Ed. Oxford, Clarendon 1972, s. 109–123.
23. Mannheim, K.: Ideološka in sociološka interpretacija duhovnih tvorb. V: *Znanost v družbenovrednotnem svetu*. Ljubljana, Delavska enotnost 1988, s. 27–43.
24. Marvick, D.: Elite Politics. *American Behavioral Scientist*, London 21 (1977) 1, s. 111–134.
25. Mills, R.: *Elita vlasti*. Beograd, Kultura 1964, 529 s.

26. Morison, J.: New Strategies in the Politics of Law and Order. *The Howard Journal of Criminal Justice*, Oxford 26 (1987) 3, s. 203–216.
27. Muller, J.: Mass Politics. *American Behavioral Scientist*, London 21 (1977), 1, s. 63–86.
28. Nachmias, D.: Modes and Types of Political Alienation. *The British Journal of Sociology*, London 25 (1974) 4, s. 478–493.
29. Oppenheimer, M.: The Criminalization of Political Dissent in the Federal Republic of Germany. *Contemporary Crises*, Amsterdam 2 (1978) 1, s. 97–103.
30. *Politička sociologija* / ur. R. Smiljković, M. Pečujlić. Beograd, Radnička štampa 1978, 438 s.
31. *Power* / Ed. S. Lukes. Oxford, Basil Blackwell 1986, 283 s.
32. Richters, A.: Modernity-Postmodernity Controversies: Habermas and Foucault. *Theory, Culture & Society*, London 5 (1988) 4, s. 611–643.
33. *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*. Zagreb: Informator 1977, s. 297, 454, 455.
34. Schoeck, H.: *Soziologisches Wörterbuch*. Freiburg im Breisgau 1969, s. 158, 176–177, 197–198, 265–266, 269–270.
35. *Sociološki leksikon*. Beograd, Savremena administracija 1982, s. 69–70, 293, 464–468, 492–493.
36. Šjussler, G.: Socijalističeskaja demokratija i razvitie sub'ektivnyh prav ličnosti. V: *Socijalizm i demokratija*. Moskva, Juridičeskaja literatura 1976, s. 224–259.
37. Therborn, G.: *Ideologija moči in moč ideologije*. Ljubljana, Cankarjeva založba 1987, 159 s.
38. Tomić, S.: Političke ideje i institucije u nerazvijenim sredinama (razvoj i promjene). *Sociologija*, Beograd 19 (1977) 2–3, s. 357–375.
39. Ule, M.: Nova političnost – refleksija empiričnih podatkov. V: *Mladina in politika*. Ljubljana, Inštitut za kriminologijo 1987, s. 103–126.
40. Vasović, M.: Novi pravci u proučavanju politike socijalizacije. *Psihologija*, Beograd 16 (1983) 1–2, s. 65–78.
41. Zdravomyslov, A. G.: Novoe videnie socializma i process politizacii massovogo soznanija. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, Moskva (1989) 8, s. 110–118.

Seznam literature pripravila M. Milenković

O pojmovanju svobode pri Modernih

IV. poglavje: O svobodi Starih – če jo primerjamo s svobodo Modernih

(Govor v Athenee¹ royal, Pariz 1819)

Gospodje,

odločil sem se, da vam bom predložil nekaj razložkov, še vedno precej novih, med dvema vrstama svobode; razlike med njima so ostale prav do danes nezapažene ali pa vsaj premalo opažene.² Prva je svoboda, katere izvajanje je bilo tako pri srcu starim ljudstvom; druga pa je tista, katere uživanje je predvsem dragoceno modernim narodom. Če se ne motim, utegne biti pričujoča razlaga zanimiva iz dveh vidikov.

Prvič zato, ker je bila zmeda med tema dvema svobodama med nami v slavni obdobji naše revolucije vzrok za veliko zla. Francija se je trudila od nekoristnih poskusov, katerih avtorji so jo, največkrat zaradi skromnih uspehov, silili, da bi uživala dobrine, ki jih ni hotela in ji odrekli tiste, ki jih je hotela.

Drugič zato, ker je po zaslugi naše srečne in uspešne revolucije (pravim ji srečna, kljub njenim ekscesom, kajti svoj pogled namenjam in njenim rezultatom) Franciji dano, da uživa v blagodatih predstavniške vlade; zanimivo in koristno je proučiti, zakaj je bila ta vlada, pod katere okriljem lahko danes najdemo nekaj svobode in nekaj miru, skoraj povsem neznana svobodnim narodom iz davnine.

* Constant de Rebecque, Henri Benjamin (1767–1830), švicarski pisatelj, ki se je nastanil v Parizu leta 1796. Slavna je njegova intimna zveza z Mme de Staël. Bil je med privrženci nastajajočega direktorija, po 18. brumairu pa je postal član tribunata. Pozneje je postal eden od vplivnih vodij liberalne opozicije in teoretik ustavne monarhije; leta 1802 je bil odstranjen iz Narodne skupščine, nakar je do leta 1814 živel v izgnanstvu. Pozneje, med »sto dnevi«, se je približal Napoleonu. Med njegovimi literarnimi deli je znan psihološki roman *Adolphe*, med politično-filozofskimi pa *Duh osvajanja in uzurpacije in Tečaj ustavne politike*; znan je tudi njegov intimni dnevnik in obsežna korespondenca.

¹ Athenee: družba za svobodno izobraževanje, namenjena široki javnosti, naslednica Republikanskega liceja (najprej kar Liceja), ki je bil ustanovljen leta 1786 in je povzel dejavnosti muzeja, ki ga je odprl Pilatre de Rozier leta 1781. Šola Athenee se je končala leta 1848. Constant je imel leta 1817–1818 ciklus predavanj z naslovom »Branja iz zgodovine in religiozno čustvo«, v letih 1818–1819 pa »Temeljne postavke angleške ustave«. Po mnenju M. Harpaza (*L'école libérale sous la Restauration*, Geneve, Droz, 1968) je imel Constant tu objavljeno predavanje februarja 1819. V zvezi z dejavnostjo Athenee gl. C. Dejob, *De l'établissement connu sous le nom de Lycee ou d'Athenee*, Paris 1889.

² Gl. poglavja VI, VII in VIII v delu *De l'usurpation*, kjer je Constant prvič javno razvil svoje ideje o tem vprašanju. V obeh primerih, v svoji knjigi iz leta 1814 in na predavanju leta 1819, je Constant namreč povzel bistvo razprave iz leta 1806, ki ni objavljena v *Principes de politique*. Tukaj razširja prvih šest poglavij knjige XVI z naslovom *De l'autorité sociale chez les anciens* (iz svojega rokopisa); pozneje so združeni v eno samo kratko poglavje (VI) v knjigi *De l'usurpation*, z naslovom »De l'espece de liberte qu'on a presentee aux hommes a la fin du siecle dernier«.

Kratek povzetek teh šestih poglavij: 1. *Zakaj je bila lahko pri Starih družbena avtoriteta bolj razširjena kot pri Modernih*; 2. *Prva razlika med družbenim stanjem Starih in Modernih*: »Sreča večine se ne uvršča več v uživanje oblasti, marveč v uživanje individualne svobode. Razširjenost družbene avtoritete je bila pri Starih prerogativa vsakega državljana. Pri Modernih jo tvori žrtvovanje posameznikov«; 3. *Druga razlika* (ki se nanaša na vojno); 4. *Tretja razlika* (trgovina in vojna); 5. *Četrta razlika* (suženjstvo): »suženjstvo, ki je bilo pri Starih v splošni rabi, je dajalo njihovim navadam nekaj strogega in surovega, zaradi česar jim je bilo lažje žrtvovati sladke užitke za politične interese. (...) ukinitve suženjstva, skupaj z napredkom civilizacije, nam je prinesla bolj človeške navade. Surovost nam je celo v našem lastnem interesu postala v splošnem nekaj tujega. Postala nam je nemogoča, v imenu abstraktnih načel in naših javnih interesov«. 6. *Peta razlika*: »Stari so živeali v mladostni dobi moralnega življenja, Moderni živijo v njeni zreli dobi, morda starosti«. – Opozarjam, da je Constant v razširjeni verziji povzel razlago, ki zadeva posebnosti Aten, kar je videti zlasti v poglavju IV rokopisa, medtem ko se v delu *De l'usurpation* zadovolji le z namigom v opombi.

Vem, da so poskušali zabrisati njene sledi pri nekaterih starih ljudstvih, v lacedemonski republiki,³ na primer, in pri naših prednikih Galcih; a to je bilo nápak.

Lacedemonska vlada je bila meniška aristokracija in nikakor ne predstavniška vlada. Moč kraljev je bila omejena, toda omejili so jo Efori⁴ in ne ljudje, ki jim je bilo naloženo poslanstvo, podobno tistemu, ki ga volitve danes namenjajo branilcem naše svobode. Efore je namreč zanesljivo imenovalo ljudstvo, preden so jih vzpostavili kralji. A bilo jih je vsega pet. Njihova avtoriteta je bila prav toliko religiozna kot politična; bili so soudeleženi pri sami administraciji vlade, se pravi pri izvršilni oblasti; in zato njihove prerogative, kot sicer skoraj vseh ljudskih magistratov v starih republikah, še zdaleč niso bile zgolj prepreka in jamstvo zoper tiranijo, ampak so včasih same postale neznosna tiranija.

Režim Galcev, ki precej spominja na tega, ki nam ga danes ponuja ena stran-ka, je bil teokratski in bojevniški. Duhovniki so uživali moč brez meja. Vojaški razred ali plemstvo je imelo izredno velike in dokaj zatiralne privilegije. Ljudstvo je bilo brez pravic in brez jamstev.

V Rimu so imeli tribuni do določene meje predstavniško poslanstvo. Bili so organi tistega plebejstva, ki ga je oligarhija, ista v vseh stoletjih, podvrgla tako surovemu suženjstvu. Vendar je ljudstvo neposredno izvajalo velik del političnih pravic. Združevalo se je, da je izglasovalo zakone, da je sodilo obtoženim in obdolženim patricijem: v Rimu so bile torej komaj opazne sledi predstavniškega sistema.

Ta sistem je iznajdba Modernih in videli boste, gospodje, da položaj človeške vrste v davnini ni omogočil, da bi se institucije takšne narave vključile vanj ali se v njem vzpostavile. Stara ljudstva niso mogla niti občutiti potrebe po njih in tudi ne oceniti njihovih koristi. Njihova družbena organizacija jim je vzbujala le željo po popolnoma drugačni svobodi, kot jim jo je dopuščal ta sistem.

To resnico bi vam rad predočil in temu namenjam današnji večer.

Vprašajte pa se, gospodje, najprej, kaj v tem našem času pomeni beseda svoboda nekemu Angležu, Francozu, prebivalcu Združenih držav Amerike.

Za vsakogar je to pravica, da ni podrejen nikomur, razen zakonom, da ga ni mogoče ne aretirati, ne zapreti, ne obsoditi in ne maltretirati na kakršenkoli način po samovoljni odočitvi enega ali več posameznikov. To je za vsakogar pravica, da pove svoje mnenje, da izbere svojo dejavnost in jo opravlja, da razpolaga s svojo lastnino in da jo celo zlorablja; da prihaja in odhaja brez iskanja dovoljenja in brez polaganja računov o svojih motivih in postopkih. To je, za vsakogar, pravica, da se združuje z drugimi posamezniki, bodisi zato, da z njimi deli iste interese, bodisi zato, da razširja nauk, ki je najbolj pri srcu njemu in njegovim tovarišem ali pa samo zato, da napolni svoje dneve in ure na način, ki je blizu njegovim nagnjenjem in sanjarijam. In končno, to je za vsakogar pravica, da vpliva na delo vlade, bodisi tako, da imenuje vse ali nekatere funkcionarje, bodisi s predstavništvom, a peticijami in z zahtevami, ki jih je oblast dolžna bolj ali manj upoštevati. S to svobodo primerjajte zdaj svobodo Starih.

Bila je v tem, da so kolektivno, toda neposredno izvajali več dejanj suverenosti v celoti, da so na javnem mestu razpravljali o vojni in miru, da so sklepali s tujci zavezniške pogodbe, da so izglasovali zakone, izrekli sodbe, pregledovali račune, uradne spise in delo sodišč ter jih predložili javno vsemu ljudstvu, da jih sprejme,

³ Sparta.

⁴ Magistrate, njih pet (sodnikov), je v Šparti ljudstvo imenovalo za eno leto in je v njihove roke položilo velik del javne moči.

obtoži, obsodi ali razveljavi; toda hkrati, ko so Stari to imenovali svobodo, so pristali na popolno podreitev – kot na dejanje, ki je usklajeno s to kolektivno svobodo – posameznika avtoriteti oziroma oblasti celote. Pri njih ne boste našli skoraj nobene od pravic, za katere smo videli, da so del svobode pri Modernih. Vsa privatna dejanja so podvržena strogemu nadzoru. Nič ni prepuščeno individualni samostojnosti, ne v odnosu do mišljenja, ne v odnosu do dela, predvsem pa ne v odnosu do religije. Pravica do izbire vere, pravica, ki jo štejemo mi za eno najbolj dragocenih, bi se Starim zdela zločin svetoskrunstva. V zadeve, ki se nam zdijo kar najbolj nepomembne in obrobne, se je vsiljevala avtoriteta družbenega telesa in nadlegovala voljo posameznikov. Terpander ni mogel pri Špartancih dodati niti ene strune svoji liri, ne da bi užalil Efore.⁵ Tudi v najbolj hišne, domače zadeve se je vtikala oblast. Mladi Lacedemonec ni mogel svobodno obiskovati svoje izvoljenke. V Rimu so cenzorji z budnim očesom motrili dogajanje v družinah. Zakoni so urejali šege in navade, in ker te zadevajo vse, ni bilo ničesar, kar ne bi urejali zakoni.

Tako je bil posameznik pri Starih skoraj običajno suveren v javnih zadevah, vendar pa suženj v vseh privatnih odnosih. Kot državljani torej odloča o vojni in miru, kot posameznik je omejen, opazovan, nadzorovan v vseh svojih premikih; kot delček kolektivnega telesa zaslišuje, odstavlja, obsoja, izganja, zadaja smrtne udarce svojim magistratom ali svojim nadrejenim; kot podrejen kolektivnemu telesu pa je lahko – po diskrecijski volji skupnosti, katere del je – oropan svojega položaja in dostojanstva, preklet, obsojen na smrt. Pri Modernih pa je ravno obratno: posameznik je neodvisen, samostojen v privatnem življenju, vendar pa je samo na videz suveren, celo v najbolj svobodnih državah. Njegova suverenost je omejena, skoraj vedno odložena ali prepovedana; in če v trdnih, a redkih obdobjih, ko je še obdan z opreznostmi in ovirami, izvaja to suverenost, je to vedno zato, da bi se ji odrekel.

Na tem mestu se moram, gospodje, za hip ustaviti, da bi se izognil očitku, ki bi mi ga utegnili nameniti. V davnini je namreč bila republika, v kateri usuznjenost individualnega življenja kolektivnemu telesu ni bila tako popolna, kot sem jo bil opisal. To je najslavnejša vseh republik; uganili ste, da govorim o Atenah. Še se bom vrnil k njim in da bi potrdil to resnico z dejstvi, vam bom predočil vzrok, da bomo videli, zakaj so bile Atene med vsemi starimi državami najbolj podobne modernim. Povsod drugod je bila družbena jurisdikcija neomejena. Stari, kot je rekel Condorcet, niso imeli nikakršnega pojma o pravicah.⁶ Ljudje niso bili, če naj

⁵ Pesnik in glasbenik, rojen na Lesbosu, sodobnik Likurga ali Homerja, glede na različne vire. Constant namiguje na legendarni pripetljaj iz njegovega življenja: ko je bil prek oraklja poklican v Šparto in mu je uspelo pomiriti grozečo vstajo, so ga Efori kljub temu obsodili oziroma oglobili ker je svojo liro obogatil z eno ali več strunami.

⁶ Condorcet piše v svoji knjigi *Memoire sur l'instruction publique* »Narava in predmet javnega izobraževanja:«. . . Stari niso imeli nobenega pojma o tej vrsti svobode: zdelo bi se lahko celo, da je bil cilj njihovih ustanov, da bi jo uničili. Najraje bi bili ljudem pustili samo ideje, čustvovanja, ki se prilegajo zakonodajnemu sistemu. Po njihovem prepričanju je narava ustvarila samo naprave, s katerimi lahko upravlja samo zakon« (*Œuvres completes, Paris, 1847–1849, t. VII, str. 202*).

Condorcet se je vrnil k nasprotju med dvema političnima modeloma v svojem *Rapport et projet de décret sur l'organisation generale de l'instruction publique*, ki ga je predstavil v Narodni skupščini v imenu odbora za javno izobraževanje leta 1792 v zvezi s spori okrog rabe zgledov starih govorcev kot zgledov za šolski pouk: »kot zgledi v umetnosti pisanja, v govorniški veščini, v pesništvu, Stari lahko služijo samo duhovom, ki so že okrepljeni s prvostopenjskim študijem. Kaj sploh imamo od modelov, ki jih ne moremo posnemati, če nenehno ne proučujemo, kaj je treba v njih zaradi razlike v navadah, jeziku, religiji, mišljenju spreminjati? Navedel bom le en primer. Demosten je s tribune govoril zbranim Atencem; odločitev, ki jo je dosegel s svojim govorom, je sprejelo ljudstvo samo; potem so kopije govora počasi krožile med govorce in njihovimi učenci. Tukaj imamo svoj govor ne pred ljudstvom, ampak pred njegovimi predstavniki; in ta govor, ki ga tisk razširi, ima prav hitro toliko strogih in hladnih sodnikov, kolikor je v Franciji ljudi, ki jih zanimajo javne zadeve. Če

tako rečemo, nič drugega kot naprave in zakon je urejal njih izdelke in usmerjal njih kolesje. Prav takšna zaslužjenost je bila značilna tudi za slavna stoletja rimske republike; posameznik se je bil nekako izgubil v narodu, državljan v državi.

Zdaj se vračamo k viru te bistvene razike med Starimi in nami.

Vse stare republike so bile zaprte v ozke okvire. Tudi najbolj obljudena, najmočnejša in najbolj vplivna med njimi ni bila po obsegu enaka najmanjši modernih držav. Neizogibna posledica tega majhnega obsega je bil bojevniški duh teh republik; vsako ljudstvo se je tako rekoč nenehno spopadalo s svojimi sosedi. Nuja jih je gnala ene proti drugim – nenehno so se bojevali, si grozili in se ogrožali. Tudi tista ljudstva, ki niso hotela osvajati, niso mogla odložiti orožja, saj so se bala, da bodo zaslužjena. Vsa ljudstva so si kupovala svojo varnost, neodvisnost, svoje bivanje sploh za ceno vojne. Bila je stalni interes, skoraj najbolj običajna skrb svobodnih držav v antiki. In končno je bila neizogibna posledica takšnega načina bivanja to, da so imele vse te države sužnje. Preprosta ročna dela, pri nekaterih narodih pa celo obrtniški in industrijski posli, so bila zaupana močnim težaškim rokam.

Moderni svet nam nudi popolnoma drugačno podobo. Tudi najmanjša dandanašnja država je neprimerljivo obsežnejša kot sta bila Šparta ali Rim skozi pet stoletij. Celotna razdelitev Evrope na več držav je po zaslugi razsvetljenstva bolj navidezna kot resnična. Medtem ko je nekoč vsako ljudstvo tvorilo osamljeno družino, zapriseženo sovražnico drugih družin, obstaja dandanes množica ljudi pod različnimi imeni in v različnih oblikah družbene organizacije, ki pa so po svoji naravi homogene. Ta množica je dovolj močna, da se ji ni bati barbarskih hord. In tudi dovolj razsvetljena, da ne hlepi po vojni. Njena enotna težnja velja miru.

Ta razložek pelje do drugega spoznanja. Vojna je bila prej kot trgovina, zakaj vojna in trgovina sta samo dva različna načina za doseganje istega cilja: prilastiti si tisto, kar želimo. Trgovina ni nič drugega kot poklon, ki ga tisti, ki hlepi po posesti, naredi moči posestnika. To je poskus, da bi postopoma dosegli, kar z nasiljem ni več mogoče. Človek, ki bi bil vedno najmočnejši, ne bi nikoli prišel na misel o trgovanju. To je izkušnja, ki mu dokazuje, da ga vojna, se pravi uporaba svoje sile zoper silo drugih, izpostavlja različnim odporom in različnim porazom in ga tako usmerja v trgovanje, kar je milejša oblika osvajanja, vendar pa tudi bolj zanesljiva pot, da bo osvojil in pridobil interese drugega za tisto, kar so njegovi lastni interesi. Vojna je izbruh, trgovina je račun. Toda ravno zaradi tega mora napočiti obdobje, ko trgovanje nadomesti vojevanje. Prišli smo do tega obdobja.

Nočem reči, da med antičnimi ljudstvi ni bilo tudi trgovskih. Toda bila so pravzaprav izjema v občem pravilu. Čas tega predavanja mi ne dopušča, da bi vam navedel vse prepreke, ki so tedaj ovirale napredovanje trgovine; sicer pa jih poznate prav tako dobro kot jaz; navedel bom le eno. To, da niso poznali kompasa, je sililo mornarje v tej davnini, da niso nikoli ali kolikor je bilo najmanj mogoče izgubili izpred oči obal. »Prepluti Herkulovo kolono«, kar pomeni preiti gibraltarsko ožino, je bil kar najbolj smel podvig. Feničani in Kartazani, najbolj spretni pomorščaki, so si to drznili šele zelo pozno in dolgo jih ni nihče posnemal. V Atenah, o katerih bomo zdaj govorili, je bilo mornariško zavarovanje šestdesetodstot-

morda lahko kdaj razvneto, strastno, osvajalno prepričevalna govorniška sposobnost zavede ljudske skupščine, pa lahko prevara le svoje interese. Njihove napake se vrnejo njim samim: toda predstavniki nekega ljudstva, ki bi, prevzeti od nekega govornika, popustili pred kakšno drugo močjo, razen razuma, in bi se izrekli o interesih drugih, bi izdali svojo dolžnost in bi hitro izgubili politično zaupanje, na katerem počiva vsa predstavnika konstitucija. Tako je ta ista elokventnost, ki je bila nujna za stare sisteme, v našem sistemu lahko zarodek razdiralne korupcije» (str. 19–120).

no, navadno pa le dvanajstodstotno, kar dokazuje, da so dolge plovbe veljale za zares nevarne.

Še več: če bi si smel dovoliti digresijo, ki pa bi bila, žal, predolga, bi vam, gospodje – skozi podrobnosti v šegah in navadah, skozi način trgovanja trgovskih davnih ljudstev z drugimi ljudstvi – pokazal, da je bila njihova trgovina tako rekoč prežeta z duhom časa, z vzdušjem vojevanja in sovražnosti, ki jih je obdajala. Trgovina je bila tedaj srečno naključje: dandanašnji je to običajna zadeva, edini cilj, splošna težnja in resnično pravo življenje narodov. Ti hočejo počivati; v miru hočejo udobje, vir in zagotovilo udobja vidijo v delavnosti. Vojna je vsak dan bolj učinkovito sredstvo za izpolnjevanje želja. A njene možnosti ne nudijo več ne posameznikom in ne narodom koristi, ki bi bile enake mirnemu delu in urejeni menjavi. Pri Starih je uspešna vojna obogatila javno in privatno posest z novimi sužnji, davki, ozemlji, pri Modernih pa uspešna vojna stane nepopisano več kot je vredna.

In končno: po zaslugi trgovine, religije, intelektualnega in moralnega napredka človeške vrste ni več suženjstva pri evropskih narodih. Svobodni ljudje morajo opravljati vse posle in poklice, zadostiti vse potrebe družbe.

Zlahka prepoznamo, gospodje, nujen rezultat teh razlik:

Prvič, obsežnost dežele zmanjša politično pomembnost, ker jo razdeli na veliko posameznikov. Tudi najbolj obskurni republikanec v Šparti ali Rimu je bil moč. Ne velja pa to za navadnega državljana Velike Britanije ali Združenih držav Amerike. Njegov osebni vpliv je neopazen element družbene volje, ki vtisne vladi svojo usmerjenost.

Drugič, ukinitvev suženjstva je odvezla svobodnemu prebivalstvu vse užitke, ki jih je dobivalo od dejstva, da so bili sužnji zadolženi za večino opravil. Brez suženjskega prebivalstva v Atenah bi dvajset tisoč Atencev ne moglo vsak dan zasedati in razpravljati na javnem trgu.

Tretjič, trgovina, prav tako kot vojna, v človekovem življenju ne dopušča nobenih nedejavnih premorov. Nenehno izvajanje političnih pravic, vsakodnevno razpravljanje o državnih zadevah, debate, zasedanja, vsa dejavnost strank in demonstrantov, nujno agitiranje, vse to je bila obvezna vsebina, če smem uporabiti to besedo, življenja svobodnih starih ljudstev, ki bi brez tega hiral pod bremenom boleče in mučne nedelavnosti; vse to pa bi zadajalo le muke in težave modernim narodom, kjer je vsak posameznik zaposlen s svojimi dejavnostmi, podjetji, užitki, ki jih je pridobil ali upa, da jih bo – in ne dovoli, da bi bil zanje prikrajšan več kot za bežen hip in kolikor je najmanj mogoče.

In končno, trgovanje navdihuje ljudi z živo ljubeznijo do individualne neodvisnosti. Trgovina zadosti njihove potrebe, poteši njihove želje – in to brez vmešavanja oblasti. To vmešavanje je skoraj vedno, in ne vem zakaj, pravim skoraj vedno, moteče in sitno. Vsakokrat, ko se hoče kolektivna moč vmešati v posamezne spekulacije, nadleguje spekulante. Vsakič, ko skušajo vlade urejati naše zadeve, počnejo to slabše in z večjimi stroški kot mi.

Rekel sem, gospodje, da vam bom govoril o Atenah, katerih zgled bo potrdil vse moje trditve.

Atene so bile, kot sem že ugotovil, med vsemi grškimi republikami najbolj trgovske⁷ in so zato dopuščale svojim državljanom neprimerno več individualne

⁷ V rokopisu je pojasnjevalna opomba: »Vsa živila, pravi Izokrat (*Panegyris*), ki jih je samo v majhnih količinah najti v drugih delih Grčije, se v Pireju nahajajo v izobilju«.

svobode kot Rim ali Šparta.⁸ Če bi se utegnil ukvarjati z zgodovinskimi podrobnostmi, bi vam pokazal, da je prav zaradi trgovine pri Atencih izginilo več razlik, ki ločujejo stare narode od modernih. Duh atenskih trgovcev je bil prav takšen kot duh naših današnjih trgovcev. Ksenofont nas uči, da so med peloponeško vojno potegnili svoj kapital iz atiške celine in ga prestavili v otočje arhipela.⁹ Trgovina je pri njih ustvarila promet. Pri Izokratu naletimo na sledi rabe obligacijskih pisem.¹⁰ Tako lahko opazite, kako so bile njihove navade podobne našim. V njihovih odnosih z ženskami (spet navajam Ksenofonta) opazite, da so bili možje zadovoljni, kadar sta mir in spodobno prijateljstvo vladala v gospodinjstvu, da so svojo prekrhko ženo varovali pred nasiljem narave, da so zatisnili oči pred neubranljivo močjo strasti, da so odpustili prvo šibkost in pozabili drugo.¹¹ V svojih razmerjih s tujci so vsakomur pridigali o državljskih pravicah, se preseljevali k njim s svojimi družinami, začeli z nekim poslom ali delavnico¹² in nazadnje nas preseneti še njihova pretirana ljubezen do individualne neodvisnosti. V Lacedemoniji, pravi neki filozof,¹³ državljani pritečejo, kadar jih pokliče magistrat, Atenec pa bi se utapljal v obupu, če bi ga imeli za odvisnega od kakega magistrata.¹⁴

Vendar pa je bilo tudi v Atenah mnogo okoliščin, ki so določale značaj in naravo starih narodov; ker je obstajalo suženjsko prebivalstvo in ker je bilo ozemlje močno zaprto, najdemo v Atenah sledi svobode, kakršna je značilna za Stare. Ljudstvo dela zakone, preverja držo in ravnanje magistratov, zahteva od Perikleja, da polaga račune, obsodi na smrt vse vojskovodje, ki so poveljevali v bitki pri Arginusu. Hkrati pa je ostrakizem, legalni in bahavi arbiter, ki se nam zdi in se nam mora zdeti obsojanja vredna nezakonitost; ta ostrakizem je dokaz, da je bil posameznik v Atenah še močno podvržen gospostvu družbenega telesa, veliko bolj kot je danes v katerikoli svobodni družbeni državi v Evropi.

Iz tega, kar sem povedal, sledi, da ne moremo več uživati svobode Starih, ki jo je tvorilo dejavno in stalno sodelovanje pri kolektivni oblasti. Naša svoboda, za

⁸ Rokopis pravi: »V Atenah so uživali veliko večjo individualno svobodo kot v Šparti, ker so bile Atene hkrati vojaško in trgovsko središče, medtem ko je bila Šparta izključno bojovniška. To razliko je bilo čutili v vseh oblikah politične organizacije. Pod despotizmom prav tako kot pod svobodo vojna združila ljudi okrog vlade. Trgovina pa jih oddalji in osami.« Constant v opombi dopolnjuje: »V: o individualni svobodi pri Atencih. Pauw. *Recherches sur les Grecs*, I. 193.« Omenjeni Pauw pravi: »V Atenah so bile šole absolutno svobodne, popolnoma neodvisne od magistratov: razpravljali so o vseh političnih sistemih, o naravi vseh zakonov, o duhu vseh vlad; in nikomur niso sodili. Filozofi niso nikoli hodili pozdravljat arhontov, ne demagogov in ne areopagitov: epikurejci pogosto niso niti poznali magistratov in magistrati niso poznali epikurejcev. Od tod je mogoče sklepati, da nobena oblika vlade ni bolj primerna in naklonjena gojenju umetnosti in znanosti kot ljudska ali demokratična konstitucija; zakaj ljudje, ki so izgubili svojo neodvisnost, ne morejo imeti v tako polni meri želje, da bi se kultivirali in da bi kultivirali druge. V Atenah so uživali tako veliko svobodo, da je vsakdo živel ne samo po svojem okusu, ampak celo po svojih muhah (kapricah) ...« (str. 28, t. I. *Recherches philosophiques sur les Grecs*, Paris, leto III).

⁹ Rokopis navaja: »Ksenofon, *de Rep. ath.*« (str. 20).

¹⁰ Opomba v rokopisu: »Izokrat pripoveduje v svojem *Trapesitike*, da je neki trgovec, ki je pripeljal pšenico v Atene, predal menjalno pismo nekemu trgovcu po imenu Stratocles« (str. 20).

¹¹ Opomba v rokopisu: »Če vladata v hiši mir in prijateljstvo, vlada tudi veliko spoštovanje do družinske matere. Sočustvujejo z njo tudi zaradi zla, ki ji je potrdilo značaj, in kadar podležejo nezadržni tiraniji strasti, oprostito prvo slabost in pozabijo drugo. Ksenofon. *Dialogue entre Hieron et Simonide*« (str. 20).

¹² Opomba v rokopisu: »Dokaz te gostoljubnosti, ki bi jo bilo treba znova pridobiti. Čl. »Delavnice«. Solonovi zakoni. Begunci, ki so se prišli nastanit v Atene z vso družino, da bi tam ustanovili delavnico ali se lotili kakšnega posla, so bili s tem trenutkom povzdignjeni na stopnjo državljana. Samuel Petit. *Recueil des lois attiques*, knjiga I. pogl. III. Plutarh. Solon. Pauw. *Recherches sur les Grecs*, I, 68–69« (str. 20). Pauw na primer piše: »V Atenah so včasih našli tudi do 2000 tujece vseh narodnosti, in če je vladalo spoštovanje zakonov in policije, so bili vsi prijatelji.« *Nav. d.*, »Discours preliminaire«, str. IX.

¹³ Ksenofon, po rokopisnem besedilu.

¹⁴ Rokopis se tu nadaljuje zelo zanimivo: »Če popolnoma moderni značaj Atencev ni bil dovolj zapažen, je to zato, ker je splošni duh obdobja vplival na filozofe, in ker so vedno pisali drugače in obratno od narodovih navad.« (str. 20).

nas, mora biti sestavljena iz zmernega uživanja zasebne neodvisnosti. Delež, ki si ga je v antiki vsakdo vzel od nacionalne suverenosti, nikakor ni bil, kot je dandanašnji, le abstraktna predpostavka. Volja vsakogar je imela dejanski vpliv; izvajanje te volje je bil živ in ponavljajoči se užitek. Zato so bili Stari pripravljani na mnoge žrtve, da bi le ohranili svoje politične pravice in svoj delež pri upravljanju države. Vsakdo je ponosno občutil, kaj pomeni njegov volivni glas in je v zavesti o svojem osebnem pomenu našel veliko odškodnino in uteho.

Te odškodnine danes, za nas, ni več. Posameznik, izgubljen v množici, skoraj nikoli ne opazi vpliva, ki ga sam izvaja. Nikoli se njegova volja ne vtisne v celoto; v njegovih očeh ni ničesar, kar bi potrjevalo njegovo udeležbo. Izvajanje političnih pravic nam potemtakem nudi samo še delčekžitka, ki so ga našli v njem Stari; hkrati pa so napredek civilizacije, trgovska naravnost našega časa in komunikacije med ljudstvi neskončno pomnožile in razvile sredstva posamezne sreče.

Sledi torej, da mora biti naša navezanost na individualno neodvisnost mnogo večja kot pri Starih. Zakaj kadar so Stari žrtvovali to neodvisnost političnim pravicam, so žrtvovali manj, da bi dobili več; če pa bi to storili mi, bi žrtvovali več, da bi dobili manj.

Cilj Starih je bil delitev družbene oblasti med vsemi državljani iste domovine. In to je bilo tisto, kar so imenovali svoboda. Cilj Modernih je varnost v zasebnem uživanju – in svobodo imenujejo tista jamstva, ki jih institucije priznavajo tem užitek.

Na začetku sem omenil, da so med našo dolgo in burno revolucijo sicer povsem dobronamerni ljudje povzročili mnogo zla – ker niso razpoznali teh razločkov. Bogu ni všeč, če jim namenjam preveč stroge očitke: celo njihova zmeta je bila opravičljiva. Ni mogoče brati čudovitih strani iz antike in ni mogoče slediti dejanjem teh velikih mož, ne da bi nas prevzelo silno, neopredelljivo čustvo; ničesar takšnega nam ne izzovejo Moderni. Stari elementi neke narave, tako rekoč sestavine, ki so bile pred našo naravo, kakor da se ob teh spomilih prebudijo v nas. Ne moremo si kaj, da ne bi objokovali teh časov, ko so se človekove sposobnosti in pravice razvijale v vnaprej določeni smeri, toda v tako bogatem življenju, tako nabitem z lastno močjo in s tolikšnim občutenjem energije in dostojanstva; in ko se prepustimo temu obžalovanju, je nemogoče, da ne bi radi posnemali tega, kar objokujemo.

Takšen vtis je globok, zlasti tedaj, kadar živimo pod nasilnimi, zlorablajočimi vladami, ki – ne da bi bile močne – so nadležne, že v načelu absurdne in v dejanjih bedne; takšna je vlada, katere gibalno je samovolja, cilj pa ponižanje človeške vrste in ki si nam jo nekateri ljudje še danes drznejšo hvaliti, kakor da bi sploh kdaj mogli pozabiti, da smo bili priče in žrtve njihove trme, nemoči in sprevrženosti. Cilj naših reformatorjev je bil žlahten in širokosrčen. Komu med nami ni začelo hitreje razbijati srce v upanju, da stopamo na pot, za katero se je zdelo, da so jo odpri? In gorje tudi tistemu, ki danes ne občuti potrebe izjaviti, da priznati nekaj napak, ki so jih zagrešili naši prvi voditelji, ne pomeni blatiti njihov spomin in ne razvrednotiti mišljenje, ki so ga prijatelji človeštva izpovedovali iz dobe v dobo!

Ti možje so mnoge svoje teorije zajemali iz del dveh filozofov, ki sama nista dvomila v spremembe, ki sta jih prinesli dve tisočletji, kolikor je imela na voljo človeška vrsta. Morda bom nekoč preučil sistem najbolj znamenitega teh filozofov, J. J. Rousseauja, in bom pokazal, da je ta prefinjeni, sublimni genij, ki ga je navdajala najčistejša ljubezen do svobode, s tem, ko je v naš moderni čas prenesel razumevanje družbene moči, kolektivne suverenosti, ki je pripadalo drugim stolet-

jem, kljub vsemu razkril mračne pretveze za več kot eno zvrst tiranstva.¹⁵ Ko bom izpostavil to, kar štejem za veliko in razkritja vredno pomoto, bom skušal biti zadržan v svojem zavračanju in spoštljiv v svoji graji. Seveda bom pazil tudi na to, da se ne bom priključil klevetnikom velikega moža. Kadar se po naključju in celo na videz – pa četudi na eni sami točki – srečam z njimi, postanem sumničav in nezaupljiv do samega sebe; in da bi se potolažil, ker sem se za hip priklonil njihovemu mnenju, pa čeprav na eni sami in izvzeti točki, moram pri priči razvrednotiti in očrniti tega domnevnega pomočnika, ki tiči v meni.

Vendar pa mora interes za resnico zmagati nad ugotovitvami o mogočnem sijaju še tako veličastnega genija in tolikšne avtoritete. Sicer pa Rousseau, kot bomo videli, sploh ni tisti, kateremu moramo predvsem oponašati zmoto, ki jo hočem pobijati: mnogo bolj velja enemu njegovih naslednikov, manj zgovornemu, a nič manj ostremu in tisočkrat bolj pretiranemu. Nanj, na abbé Mablyja, lahko gledamo kot na predstavnika sistema, ki je v skladu z gesli antične svobode zahteval, naj bodo državljani popolnoma podrejeni, da bi bil narod suveren in naj bo posameznik suženj, da bo ljudstvo svobodno.

Abbé Mably je kot Rousseau in mnogi drugi, po zgledu Starih, pojmoval avtoriteto družbenega telesa kot svobodo; in vsa sredstva so se mu zdela dobra, ko je šlo za razširitev te avtoritete na uporne dele človeškega telesa, katerega neodvisnost je obžaloval. Obžalovanje, ki ga izraža v vsem svojem delu, velja dejstvu, da zakon lahko doseže samo dejanje. Rad bi, da bi zakon segel in prodril tudi v mišljenje, v najbolj trenutne in začasne misli, da bi obsedal človeka brez prestanka in mu ne bi privoščil koticčka, kjer bi se izmaknil njegovi moči. Brž ko je kje opazil, pri kateremkoli ljudstvu, kakšen nadležen ukrep, je že mislil, da je naletel na odkritje, ki ga mora predlagati človeštvu kot model; mrzil je individualno svobodo, kot se sovraži osebnega sovražnika, in brž ko je v zgodovini naletel na narod, ki je bil takšne svobode povsem oropan, kjer ni bilo sledu o politični svobodi, si ni mogel kaj, da ga ne bi občudoval. Ob Egipčanih je padal v ekstazo, zakaj, tako je pravil, pri njih je bilo vse z zakonom odlično urejeno, vse tja do potreb in prostega časa; vse se je uklanjalo cesarstvu zakonodajalca; sleherni trenutek dneva je bil »zasežen« s kakšno nalogo. Celo ljubezen je bila podvržena temu spoštovanju vrednemu vmešavanju in zakon je bil tisti, ki je odpiral in zapiral zakonsko spalnico.

Sparta, ki je združila republikanske oblike s podrejenostjo posameznikov, je pri našem filozofu vzbudila še silnejše navdušenje. Ta prostorni samostan se mu je zdel ideal popolne republike. Atene je globoko zaničeval; o tem narodu, prvem v Grčiji, je rad govoril tako, kot je neki veliki gospod akademik govoril o Francoski akademiji: »Kako strašanski despotizem! Tam vsak dela kar hoče.« Dodati moram, da je veliki gospod govoril o Akademiji, kakršna je bila pred tridesetimi leti.

Montesquieu je imel izrazit dar opazovanja, ker pa je bil manj goreč, ni tako scela podlegel tem zmotam. Bil je zaprepaščen nad razlikami, ki sem jih bil navedel, vendar ni odkril njihovega pravega vzroka: »Grški politiki, ki so živeli pod republikansko vlado, niso priznavali druge sile kot silo vrline. Ti današnji pa nam govorijo samo o delavnicah, trgovini, financah, bogastvu in celo razkošju.« (*Esprit des Lois*, III, 3.)

To razliko je pripisal republiki in monarhiji; pripisati pa jo je treba nasprotju

¹⁵ Pogojni videz je nekoliko nenavaden. Constant je namreč dejansko opravil kritiko Rousseauja. Gl. prvo poglavje *Principes de politique*, »O suverenosti ljudstva«.

v duhu med starimi in modernimi časi. Državljeni republike, podaniki monarhije – vsi hočejo užitke in ni ga, na sedanji stopnji družbe, ki bi se jim odrekel. Ljudstvo, ki je bilo v našem času, pred osvoboditvijo Francije, najbolj navezano na svojo svobodo, je bilo tudi ljudstvo, ki je bilo najbolj navezano na vse užitke življenja; in bilo mu je do svoje svobode zlasti zato, ker je v tem videlo poročstvo za uživanje, ki mu je bilo pri srcu. Včasih je bilo tako, da se je tam, kjer je bila svoboda, laže prenašalo odrekanje; zdaj pa je potrebno suženjstvo, da se ljudje vdano sprijaznijo z odrekanjem in siromaštvom. Danes bi bilo prej mogoče iz nekega suženjskega ljudstva narediti Špartance kot pa Špartance usposobiti za svobodo.

Možje, ki jih je tok dogodkov zanesel na čelo naše revolucije, so bili – kar je nujna posledica vzgoje, kakršne so bili deležni – prepojeni s starimi nazori, ki so postali napačni, a so jih s slavo ovenčali filozofi, o katerih sem govoril. Rousseaujeva metafizika, sredi katere nenadoma kot iskre zažarijo pretanjene resnice in zapojejo strani naravnost osvajalske moči; Mablyjeva trdost in ostrnost, nestrpnost, njegova mrznja do vseh človeških strasti, njegov pohlep po tem, da bi jih vse obvladal, njegova pretirana načelnost glede vsesplošne pristojnosti zakonov, razkol med tistim, kar je terjal in priporočal in med tem, kar je obstajalo, njegove govorance zoper bogastvo in celo zoper lastnino – vse to se je moralo zdeti očarljivo ljudem, ki so bili vročni od nedavne zmage in ki so kot osvajalci legalne moči bili kaj hitro pripravljeni razširiti to moč na vse stvari. Zanje je bila podpora dveh takšnih filozofov dragocena avtoriteta, saj sta bila nevmešana in nezainteresirana v vsej zadevi in sta z izrekanjem prekletstva nad despotizmom ljudi preuredila besedila zakona v aksiome. Hoteli so potemakem izvajati javno oblast, kot so se bili naučili od svojih vodij, da so jo bili izvajali nekoč v svobodnih državah. Verjeli so, da mora še vedno vse kloniti pred kolektivno voljo in da bodo vse omejitve individualnih pravic obilno poplačane s soudeležbo pri družbeni oblasti.

Vi pa veste, gospodje, kaj je iz tega nastalo. Svobodne institucije, oprte na poznavanje duha stoletja, bi bile lahko vzdržale. Obnovljena zgradba starih pa se je sesula, navzlic mnogim naporom in številnim junaškim dejanjem, ki zaslužijo naše občudovanje. Zato, ker je družbena moč v vseh smislih prizadela in ranila individualno neodvisnost, ne da bi izkoreninila potrebo po njej. Narod je našel zgolj idealni del abstraktne suverenosti, ki je bila vredna žrtev, ki so mu jih bili naložili. Zaman so mu ponavljali z Rousseaujem: zakoni svobode so tisočkrat bolj strogi kot je težak tiranov jarem. Narod ni hotel strogih zakonov in v svoji naveličanosti je kdaj pa kdaj celo verjel, da bi bil tiranov jarem boljši. Prišla pa je izkušnja in narod je spregledal. Spoznal je, da je samovolja ljudi slabša celo od najslabših zakonov. Toda tudi zakoni morajo imeti svoje meje.

Če mi je uspelo, gospodje, pridobiti vas za mnenje, da so namreč (po mojem prepričanju) takšna dejstva do vsega tega morala pripeljati, potem boste skupaj z menoj priznali resničnost naslednjih načel:

Individualna neodvisnost je prva od modernih potreb. Zato ne smemo nikoli zahtevati, da bi bila žrtvovana za vzpostavitev politične svobode.

Iz tega sledi, da nobena od številnih in močno čislanih institucij, ki so v starih republikah krnile individualno svobodo, ni dopustna v modernih časih.

Na prvi pogled se zdi, gospodje, da je to resnico odveč dokazovati. Kar nekaj vlad v našem času se obnaša, kot da nimajo nagnjenj k posnemanju republik iz antike. Toda tisto malo okusa, kar ga imajo za republikanske institucije, prakticirajo v nekakšni republikanski rabi, za katero čutijo ne vem kakšno nagnjenje. Neprijetno je, da gre predvsem za tisto rabo, ki dopušča izganjanje, izključevanje,

odvzemanje. Spominjam se, da so leta 1802 v neki zakon o posebnih sodiščih podtaknili člen, ki je v Francijo uvedel grški ostrakizem;¹⁶ da bi sprejeli ta člen (ki pa so ga umaknili), nas je bogve koliko nadvse spretnih govorcev prepričevalo o svobodi Atencev in o vseh žrtvah, ki jih mora žrtvovati posameznik, da bi ohranil to svobodo. V mnogo bolj nedavnem obdobju, ko so negotove oblasti poskušale z boječo roko usmerjati volitve po svoji všeči, se je zgodilo nekaj podobnega: neki časopis, ki nikakor ni omadeževan z republikanizmom, je predlagal, da bi obnovili rimsko cenzuro in tako izločili nevarne kandidate.

Upam torej, da se nisem spustil v nekoristno digresijo, če v podporo svojim trditvam povem nekaj besed o teh dveh tako čislanih ustanovah.

Atenski ostrakizem je temeljil na predpostavki, da ima družba vso oblast nad svojimi člani. V tej predpostavki se je lahko opravičil; in v majhni državi, kjer je vpliv posameznika – ki ima zaupanje, svoje somišljenike in slavo – pogosto uravnotežal moč množice, je ostrakizem lahko dajal videz koristnosti. Toda med nami, danes, imajo posamezniki pravice, ki jih mora družba spoštovati, in individualni vpliv je, kot sem že opozoril, tako izgubljen v množstvu vplivov drugih, enakih ali močnejših, da je vsako vmešavanje, ki bi hotelo zmanjšati te vplive, nekoristno in zato nepravično. Nihče nima pravice izgnati državljana, če ga ni obsodilo redno sodišče po formalnem zakonu, ki določa kazen izgona za dejanje, ki ga je zakrivil. Nihče nima pravice odtrgati državljana od njegove domovine, posestnika od njegove posesti, trgovca od njegove trgovine, moža od žene, očeta od otrok, pisatelja od njegovih studioznih premišljevanj, starčka od njegovih navad. Sleherni politični eksil je politični atentat. Sleherno izgnanstvo, ki ga izreče skupščina iz domnevnih motivov javne koristi, je zločin te skupščine zoper javno korist, ki je vselej samo spoštovanje zakonov, upoštevanje form in ohranjanje jamstev.

Rimska cenzura je predpostavljala, prav kot ostrakizem, diskrecijsko oblast. V republiki, kjer vsi državljani, ki se zaradi revščine držijo skrajno preprostih navad, živijo v istem mestu in ne opravljajo nobenega posla, ki bi odvrnil njihovo pozornost od državnih zadev – zato so nenehno gledalci in sodniki javne oblasti; v takšni republiki je imela cenzura lahko po eni strani večji vpliv, po drugi strani pa je bila večja samovolja cenzorjev, ki se je kazala v nekakšnem moralnem nadzoru nad njimi. Toda brž ko je razširitev republike, zapletenost družbenih odnosov in prefinjenost civilizacije odvzela tema ustanovama to, kar jima je rabilo hkrati kot temelj in kot meja, tedaj je cenzura propadla, celo v Rimu. Potemtakem ni cenzura ustvarila lepih šeg in navad, marveč je preproščina šeg in navad vzpostavila moč in učinkovitost cenzure.

V Franciji bi bila takšna samovoljna ustanova, kot je cenzura, hkrati neučinkovita in nedopustna. V sedanjem stanju družbe so navade sestavljene iz drobnih nians, izmuzljivih, neoprijemljivih, ki se razblinijo na tisoč načinov, če jih poskušamo natančneje opredeliti. Samó mišljenje jih lahko doseže; samo mišljenje jim lahko sodi, ker je iste narave. Dvigne se zoper sleherno pozitivno avtoriteto, ki bi ga rada bolj določila. Če je vlada nekega ljudstva hotela, kot rimski cenzorji, ožigosati nekega državljana na podlagi diskrecijske odločitve, se je ves narod dvignil zoper takšen ukrep in ni ratificiral odločitve oblasti.

To, kar sem rekel o prenosu cenzure v moderne čase, velja tudi za veliko drugih družbenih organizacij, glede katerih nam še pogosteje in še z večjim poudarkom navajajo zgled antike. Takšen primer je, denimo, vzgoja. Česa vsega

¹⁶ Gl. opombo 4 v poglavju XIX *Principes de politique*, zaradi navedka, kjer Constant citira samega sebe iz govora *Discours sur les tribunaux speciaux*, ki ga je imel v Tribunalu na dan 5. pluviose leta IX (25. januar 1801).

nam niso povedali o tem, da je treba dovoliti, da se vlada polasti prihajajočih rodov, da jih oblikuje po svojih namerah? In na kakšne vse eruditske navedke so oprli svojo teorijo! Perzijce, Egipčane, Galce, Atence in Italijane so nam drugega za drugim dejali za zgled. Vendar, gospodje, mi nismo ne Perzijci, podvrženi despotu, ne Egipčani, podjarmljeni od duhovščine, ne Galci, ki se jih je dalo žrtvovati druidom, in nazadnje tudi nismo ne Grki in ne Rimljani, ki so svoj delež pri družbeni oblasti odkupovali z individualnim suženjstvom!

Mi smo Moderni, ki hočemo, sleherni izmed nas, uživati svoje pravice; razvijati svoje sposobnosti tako, kakor se nam zdi prav, ne da bi pri tem škodovali drugim; ki hočemo bdeti nad razvojem sposobnosti otrok, ki jih je narava zaupala naši ljubezni; pri tem potrebujemo oblast in avtoriteto samo zato, ker nam ponujata sredstva za njihovo izobraževanje – kot jih potniku ponuja velika cesta, ne da bi mu pri tem ukazovala smer potovanja.

Tudi religija je izpostavljena tem spominom na prejšnja stoletja. Sijajni branilci enotnosti nauka nam navajajo zakone Starih zoper tuje bogove in podpirajo pravice katoliške cerkve s primeri iz Aten, ki so ugonobile Sokrata, ker je omajal politeizem, pa tudi z zgledom Avgusta, ki je hotel, da bi ostali zvesti kultu njegovih očetov, kar je le malo pozneje pripeljalo do tega, da so prve kristjane metali zvernem.

Pazimo se, gospodje, tega občudovanja nekaterih antičnih reminiscenc. Ker živimo v modernih časih, bi rad svobodo, ki bi se prilegla modernim časom; ker pa živimo pod monarhijo, ponižno prosim to monarhijo, naj si ne sposoja pri starih republikah sredstev, s katerimi nas bi zatirala.

Individualna svoboda, ponavljam, je prava moderna svoboda. Politična svoboda je porok zanjo; politična svoboda je potemtakem nujna. Toda zahtevati od ljudstev našega časa, da bodo žrtvovali, kakor nekdanja ljudstva, celoto svoje individualne svobode za svojo politično svobodo, je najbolj zanesljiv način, da jih od ene odvrnemo; in ko je to doseženo, jim ni težko ugrabiti še drugo.

Kot vidite, gospodje, moje pripombe nikakor nočejo zmanjšati cene politične svobode. Iz dejstev, ki sem jih razgrnil pred vašimi očmi, sploh ne delam takšnih sklepov, kot nekateri drugi. Iz dejstva, da so Stari bili svobodni in da mi ne moremo več biti svobodni na enak način, so namreč izpeljali sklep, da smo lahko samo sužnji. Hoteli bi vzpostaviti novo družbeno stanje z majhnim številom elementov, ki jih štejejo za edino primerne razmeram modernega sveta. Ti elementi so predsodki, s katerimi naj bi zastraševali ljudi; je sebičnost, s katero naj bi jih korumpirali; je lahkoživost, s katero bi jih otopili; so grobijanski užitki, ki naj bi jih ponižali; je despotizem, da bi jih lahko vodili; in, tudi to je potrebno, pozitivna znanja in eksaktne vede, ki bolj neposredno služijo despotizmu. Bilo bi nenavadno, če bi bil takšen končni izid štiridesetih stoletij, v katerih je človeštvo pridobilo največ fizičnih in moralnih sredstev; tega si ne morem niti misliti.

Iz razločkov, ki nas ločujejo, izvajam popolnoma drugačne posledice. Nikakor ne gre za to, da bi bilo treba zmanjšati in oslabiti poročstva, gre za to, da je treba razširiti pravice. Nikakor se ne nameravam odreči politični svobodi; zahtevam pa civilno svobodo z drugimi oblikami politične svobode. Vlade nimajo nič večje pravice kot nekoč, da si prilaščajo nelegitimno oblast. Toda vlade, ki izhajajo iz legitimnih korenin, imajo manjšo pravico kot nekdanj izvajati nad posamezniki kakršnokoli svojevoljno gospodarstvo. Še danes imamo pravice, ki smo jih imeli že od vekomaj; to so večne pravice, da sprejemamo zakone, da odločamo o svojih interesih, da smo integralni del družbenega telesa, katerega udje smo. Toda vlade imajo nove dolžnosti. Napredek civilizacije, spremembe, ki so se zgodile v stolet-

jih, terjajo od oblasti več spoštovanja do navad, čustev in neodvisnosti posameznika. Na vse te zadeve mora blago in previdno polagati svojo roko.

Ta zadržanost oblasti, ki je v njenih točno določenih dolžnostih, je enako tudi v njeno korist; zakaj, če je svoboda, ki ustreza Modernim, drugačna od tiste, ki je ustrezala Starim, potem tudi despotizem, ki je bil mogoč pri Starih, ni več mogoč pri Modernih. Iz dejstva, da smo dandanes pogosto manj pozorni do politične svobode, kot so lahko bili oni, in iz dejstva, da smo v naših običajnih okoliščinah manj zagreti zanjo, je mogoče sklepati, da včasih preveč zanemarjamo, in zmeraj po krivem, poročstva, ki nam jih zagotavlja; hkrati pa drži, da nam je mnogo več do individualne svobode kot starim, kar pomeni, da jo branimo, če je napadena, veliko bolj odločno in vztrajno; in za obrambo imamo na voljo sredstva, ki jih Stari niso imeli.

Zaradi trgovine je delovanje samovolje na naše bivanje bolj nadležno kot je bilo nekoč; ker so naše špekulacije bolj raznovrstne, se mora samovolja razmnožiti, da jih zajame; toda zaradi trgovine je dejavnost samovoljnosti tudi lažja, ker spreminja naravo lastnine, ki postane zaradi teh sprememb skoraj neoprijemljiva.

Trgovina daje lastnini novo kvaliteto: obtok denarja; brez tega obtoka je lastnina samo pravica do uživanja; oblast lahko vedno vpliva nanjo, ker lahko odvzame razpolagalno pravico; toda obtok postavi nevidno in nepremagljivo oviro temu dejanju družbene moči. Učinki trgovine sežejo še dlje; ne samo, da osamosvoji posameznike – z ustanovo posojil povzroči, da postane sama oblast odvisna.

Denar, je dejal neki francoski avtor, je najbolj nevarno orožje despotizma; toda hkrati je tudi njegova najmočnejša zavora; moč je nekoristna, denar se skriva ali odliva; vse finančne operacije države so suspendirane. Kredit pri Starih ni imel istega pomena; njihove vlade so bile močnejše od posameznikov; v naših časih pa so posamezniki močnejši kot politična oblast; bogastvo je sila, s katero je mogoče razpolagati vsak hip in v vsakršno korist in je potemtakem veliko bolj realno in obvladljivo; oblast ogroža, bogastvo poplaha; oblasti se izmuznete, če jo prevarate; da bi bogastvo ostalo naklonjeno, mu morate služiti; zmaga je na njegovi strani.

Zaradi naslednjega istih vzrokov je posameznikovo bivanje v manjši meri zajeto v političnem bivanju. Posameznik lahko daleč prestavlja svoja bogastva, a s seboj nosi vse koristne privatnega življenja; trgovina je zblížala narode in jim dala podobne šege in navade; voditelji so lahko sovražniki, ljudstva so rojaki.

Naj se torej oblast potolaži; hočemo svobodo in imeli jo bomo; ker pa je svoboda, ki nam je potrebna, drugačna od svobode Starih, je zanjo potrebna drugačna organizacija, kot je lahko ustrezala antični svobodi. Tedaj se je človek počutil toliko bolj svoboden, kolikor več svojih moči in časa je posvetil izvajanju političnih pravic; tista vrsta svobode, ki smo je mi sposobni, pa nam bo toliko dragocenejša, kolikor več časa za naše privatne interese nam bo puščalo izvajanje političnih pravic.

Od tod izhaja, gospodje, potreba po predstavniskem sistemu. Predstavniki sistem ni nič drugega kot organizacija, s pomočjo katere narod prenese na nekaj posameznikov tisto, česar ne more ali noče narediti sam. Revni posamezniki sami opravljajo svoje zadeve; bogati ljudje si za to najamejo intendante. Takšna je zgodovina starih in modernih narodov. Predstavniki sistem je pooblastilo, ki ga množica ljudi podeli določenemu številu ljudi, da bi branili njene interese, ker nima časa, da bi jih vedno branila sama. Toda bogati ljudje, razen, če so neprištevniki, ki imajo intendante, pozorno in strogo preverjajo, če ti intendanti opravljajo svoje naloge in pazijo, da niso nemarni, podkupljivi in nesposobni; da bi ocenili vodenje svojih mandantov, se previdni mandatarji še kako dobro seznanijo z zade-

vami, ki so jih predali v upravljanje. Tudi ljudstva, ki so se v nameri, da bi uživala svobodo, ki jim gre, zatekla k predstavnikiškemu sistemu, morajo aktivno in stalno nadzorovati svoje predstavnike in si morajo pridržati za čas, ki ne sme biti predlog, pravico, da jih odstranijo, če so prevarali njihove želje in da jim odvzamejo pooblastila, če so jih zlorabili.

Zakaj iz tega, da se moderna svoboda loči od antične svobode, izhaja, da jo tudi ogroža drugačna nevarnost.

Nevarnost, ki je grozila antični svobodi, je bila, da ne bi dovolj pozorno zagotovili delitev družbene moči, da ljudje ne bi prepoceni zapravljali pravic in individualnih svoboščin.

Nevarnost, ki grozi moderni svobodi, pa je v tem, da se zaradi uživanja naše individualne svobode in zadovoljevanja naših posebnih koristi, ne bi preveč zlahka odrekli našim pravicam do udeležbe pri politični oblasti.¹⁷

Nosilci avtoritete seveda ne zamudijo prilike, da nas ne bi k temu spodbujali. Nadvse pripravljeni so prihraniti nam vsakršno muko, razen da ubogamo in plačujemo! Dejali nam bodo: »Kaj je navsezadnje cilj vseh vaših prizadevanj, razlog vsega vašega dela, cilj vaših upanj? Mar ni to sreča? No, in zato nas pustite delati, pa vam jo bomo dali«. Ne gospodje, ne pustimo jim delati! Tudi, če je takšna skrb še tako ganljiva, le pazimo, da oblast ostane v svojih mejah. Naj se omeji na to, da bo pravična; mi bomo poskrbeli za to, da bomo srečni.

Ali pa: smo lahko srečni na podlagi uživanja pravic, če so le-te ločene od poroštev? Kje bomo našli ta poroštva, če se bomo odpovedali politični svobodi? Če bi se ji odpovedali, gospodje, bi bilo to neprištevno, kakor bi bilo neprištevno dejanje človeka, ki bi pod pretvezo, da hoče stanovati samo v prvem nadstropju, zidal hišo brez temeljev.

Tako, gospodje: ali je res tako samoumevno, da je sreča, kakršnakoli že, edini cilj človeške vrste? Če bi bilo tako, bi bila naša kariera kaj omejena in naše poslanstvo kaj malo pomembno. Ni ga med nami, ki bi hotel omejiti svoje moralne sposobnosti, znižati svoje želje, opustiti svoje dejavnosti, slavo, velikodušna in globoka čustva, ki bi hotel tako posuroveti – in biti srečen. Ne gospodje, zagovarjam najboljši del človekove narave, to zlahtno vznemirjenost, ki nas spodbuja in priganja, ta zanos, da prižgemo našo svetlobo in razvijemo naše sposobnosti: ne samo k sreči, k popolnosti nas poziva naša usoda; in politična svoboda je najmočnejše, najbolj odločno sredstvo na poti k dovršenosti, ki nam ga je dalo nebo.

Politična svoboda, ki je pred vse državljane, brez izjeme, postavila nalogo, da spoznajo in preučijo svoje najbolj svete interese, okrepijo svojega duhá, požlahtnijo svoje mišljenje, je med vsemi njimi vzpostavila nekakšno intelektualno enakost, ki je slava in moč vsakega naroda.

Poglejte torej, kako nek narod raste s prvo ustanovo, ki mu omogoča urejeno izvajanje politične svobode. Poglejte naše sodržavljane vseh razredov, vseh poklicev, kako izstopajo iz svojih običajnih poslov in privatnih dejavnosti in se nenadoma znajdejo na ravni pomembnih funkcij, ki jim jih je zaupala ustava ter prepričano odločajo, odločno vztrajajo, spregledujejo zvijače, kljubujejo grožnjam in se plemenito ubranijo pred pritiski. Poglejte čisto domoljubje, globoko in iskreno, ki slavi zmagoslavje v naših mestih in odmeva vse do naših zaselkov, se ustavlja v naših delavnicah in navdušuje naše vasi, ko s čustvom o naših pravicah in o nuj-

¹⁷ Ta odstavek očitno namiguje na znamenite Tocquevillove strani o izvorihi centralizacije pri demokratičnih narodih in na vrsto despotizma, ki je posledica nagnjenosti ljudi k privatnim interesom (gl. četrti del spisa *Democratie en Amerique*, zlasti pogl. V in VI).

nosti poroštev zanje prežema pravičnega in pravega duhá koristnih poljedelcev in marljivih trgovcev, ki se zavedajo zla, ki jih je teplo v zgodovini in dobro poznajo lek zoper to zlo: z enim pogledom so zajeli vso Francijo in so v znak nacionalne hvaležnosti s svojimi volivnimi glasovi po tridesetih letih poplačali zvestobo načelom, ki odlikujejo najbolj znamenito osebo med branilci svobode (M. de la Fayette, poslanec okrožja Sarthe).¹⁸

Potemtakem, gospodje, še zdaleč ne mislimo na to, da bi se odrekli kateri od obeh svobod, o katerih sem vam govoril; naučiti se moramo, kot sem pokazal, kako ju je mogoče kombinirati. Ustanove, kot pravi slavni avtor zgodovine republik Srednjega veka,¹⁹ morajo dovršiti poslanstvo človeškega rodu; svoj cilj lahko toliko bolje dosežejo, kolikor večje število državljanov povzdignejo do kar najvišjega moralnega dostojanstva.

Delo zakonodajalca še z daleč ni popolno in dovršeno, če je le pomiril ljudstvo. Tudi, če je to ljudstvo zadovoljno, ostane še veliko dela. Ustanove morajo dovršiti moralno vzgojo državljanov. S spoštovanjem njihovih individualnih pravic, z upravljanjem z njihovo neodvisnostjo, z nevmešavanjem v njihove posle, morajo vendarle usmeriti njihov vpliv na javne zadeve, jih pozivati, da s svojimi odločitvami in s svojimi volivnimi glasovi tekmujejo za izvrševanje oblasti, zagotoviti jim morajo pravico do nadzora in preverjanja, s tem, da izražajo svoja mnenja. Tako jih v praksi pripravljajo za visoke vloge, saj jim hkrati vlivajo željo in oblikujejo sposobnosti, da jih opravljajo.

¹⁸ La Fayette je bil izvoljen za odposlanca okrožja Sarthe 28. oktobra 1818 (Constant pa nekaj mesecev pozneje). Gl. op. 2 v *Preface k Melanges de litterature et de politique*.

¹⁹ V zvezi s Sismondijem, gl. op. 3 v pogl. VI dela *De l'usurpation*.

SAVKA DABČEVIĆ-KUČAR

Vidiki razvoja večnacionalne SFR Jugoslavije*

POUČEN PONATIS

Zaradi prepoznavanja istosti in različnosti med obdobjem t. i. političnega liberalizma v Jugoslaviji pred dvajsetimi leti, in sedanjim obdobjem političnega pluralizma, sem v dogovoru z uredništvom Teorije in prakse pripravil ponatis manjšega dela pogovora z dr. Savko Dabčević-Kučarjevo, ki sem ga opravil za revijo 12. marca 1971. Bil je to eden zadnjih daljših javnih pogovorov takratne predsednice ZK Hrvaške pred njeno nasilno odstranitvijo. Ponatis govori sam za sebe in ne potrebuje posebnih razlag. Pričuje pa tudi o tem, kako prav ima M. Tripalo, ko v svoji knjigi o hrvaški pomladi ugotavlja, da je pomenil takratni obračun vodilne jugoslovanske partijske elite s političnim liberalizmom zmago neostalinizma v Jugoslaviji, ki pa se v luči današnjih razmer pokaže kot Pirova zmaga.

Zdenko Roter

POPOLNA UVELJAVITEV SUVERENOSTI REPUBLIK V NOVI FEDERACIJI

Z. Roter: Kako daleč smo torej prišli v pogledu reafirmiranja suverenosti republik?

S. Dabčević-Kučar: Kar zadeva republike, je v osnutku ustavnih sprememb natančno formulirana njihova ustavnost in izvirnost v uresničevanju njihovih suverenih pravic. Kot idejo je to vsebovala tudi prejšnja ustava, vendar ni bilo dosledno izvedeno v samem besedilu ustave, pa tudi v praksi ne. Zato je sama tema o državnosti in suverenosti republik vzbudila, kot je znano, precej razprav, čeprav bi moralo biti to notorno in popolnoma sprejemljivo prav od začetka glede na nekatera prejšnja načelna stališča. Ta teza je zdaj zmagala in mislim, da je zelo pomembna s stališča močnejšega angažiranja vseh zmogljivosti delavskega razreda, naroda, socialističnih republik in avtonomnih pokrajin in njihovega inkorporiranja v jugoslovansko skupnost.

V krepitvi pozicije republik se bosta, po mojem mnenju, tudi pojavili dve razvojni smeri. Ena, ki naj okrepi republiko kot državo v tistih elementih, v katerih bodo pristojnosti države, ki še obstajajo, prenesene na njo, in druga, ki bo tudi republiko kot državo dejansko silila k temu, da bo postopno prenašala funkcije na

* Celoten pogovor je bil objavljen v Teoriji in praksi, št. 4/1971, str. 560-680.

samoupravne organe in organizme. To pomeni: tako kot si federacijo zamišljamo ne samo kot enotnost zveznih organov in ustanov, tako si zamišljamo tudi republiko ne samo kot upravo v skupščini ali izvršnem svetu, ampak kot zapleten mehanizem z mnogimi medsebojnimi vplivanji vseh družbenih sil, vseh samoupravnih organizmov v njej.

Z. Roter: Mnogokrat je slišati očitke, da spremembe peljejo h krepitvi republiškega etatizma?

S. Dabčević-Kučar: V razpravah o republiški državnosti je bilo dejansko mnogo odporov izraženih v tezi, da bo to pomenilo krepitev republiškega etatizma, in pa, da je za to družbo mnogo dražje imeti šest ali več držav kot pa samo eno, ter v tezi, da je jamstvo za napredek Jugoslavije samo federacija. Iz vseh teh tez odseva birokratsko nezaupanje v realne življenjske interese delovnih ljudi, ljudstva, delavskega razreda, da branijo socializem, ter nesprijemljivo pojmovanje, da bo interese socializma bolje branila neka odtujena nadnacionalna birokracija v federaciji. V tem se odraža težnja, da se ohranijo nekatere stare pozicije te iste birokracije ali pa tistih, ki so bili privilegirani – taki pa so bili v vseh republikah. Običajno ta bitka proti republiškem etatizmu ne poteka s pozicij samoupravljanja in združenega dela, ampak s pozicije neke nadrazredne, nadnacionalne jugoslovanske države, ki baje izraža najbolj neposredne interese vseh, bolje in neposredneje, kot bo to možno prek republiških držav.

Mislim, da je zdaj v razpravah že udušena moč teh quasi argumentov in da v glavnem glede republiške državnosti ne more biti več večjih odporov. To, kar se v tej fazi lahko pojavi kot odpor, je težnja, da se v praktičnih rešitvah zoži področje republiške državnosti na zakonodajnem in ekonomskem področju.

Z. Roter: Tretja »točka« je federacija?

S. Dabčević-Kučar: To je vprašanje vloge federacije kot zvezne države, torej kot države, ki je hkrati tako skupnost suverenih socialističnih republik in pokrajin kakor skupnost samoupravljalcev in vseh delovnih ljudi. Ta dva konstitutivna elementa ustrežata tistemu, kar označujemo kot enotnost nacionalnega in razrednega. Obstajajo namreč določene teze, ki obravnavajo nacionalno vprašanje v bistvu z buržoaznega stališča popolnoma zanikajo njegovo razredno vsebino, ki potem Jugoslavijo prikazujejo izključno kot državo različnih socialističnih republik. Po drugi strani pa obstaja druga teza, ki meni, da je temeljno vprašanje omejeno izključno na razredno vprašanje, ki to razredno vprašanje loči od nacionalnega in misli, da je a priori v tem razrednem in socialističnem subsumirana rešitev nacionalnega vprašanja, ki meni, da je Jugoslavijo dovolj definirati kot skupnost samoupravljalcev in da je s tem tudi nacionalni problem avtomatično rešen. Izkušnje in praksa drugih socialističnih držav, pa tudi naše, so pokazale, da ni tako in da se boj za samoupravni socializem, torej za razredno enotnost delavskega razreda in delovnih ljudi v večnacionalni skupnosti mora prepletati s popolno nacionalno enakopravnostjo in da ne more biti potemtakem ta država tako skupnost samoupravljalcev kakor hkrati tudi skupnost enakopravnih republiških držav.

Pri tem so za nas – govorim zdaj o socialistični republiki Hrvatski – pri tej novi poziciji federacije zlasti pomembna tale vprašanja:

Prvo vprašanje je, kaj je to, **kar nas povezuje**. Kot veste, so v osnutku ustavnih

sprememb ta vprašanja rešena enotno: za to smo se vsi opredelili. Torej naši skupni interesi so: lastna neodvisnost, lastna pot v socializem, odnos do celotnega mednarodnega socialističnega gibanja, kar pomeni, narodna obramba in zunanja politika. Drugič, vprašanje temeljnega samoupravljaljskega družbenega odnosa, in tretjič, vprašanje enotnega trga. Tretje vprašanje je najmanj natančno določeno. Pod enotnim trgom se pogosto branijo stare rešitve, v katerih smo imeli vse, samo enotnega trga ne v ekonomskem pomenu te besede, ker smo imeli administrativna prelivanja in urejanja in še marsikaj.

Z. Roter: Ali je to vse, kar bi povedali o federaciji?

S. Dabčević-Kučar: Tu je še vprašanje, da po 32. amandmaju preciziramo področja, za katera je potrebno popolno soglasje vseh predstavnikov socialističnih republik in pokrajin. Bila je namreč težnja, pri kateri so približno takole dejali: v redu, očistimo federacijo vsega tistega, kar ne sodi v njeno pristojnost. Potem ko smo natančno določili, kaj tja sodi, je bilo rečeno, da bi bili bolj učinkoviti, naj se vprašanja rešujejo po načelu večine. Mi mislimo, da to ni dobro, ne samo s stališča dejanskega razvoja, saj, če je nekdo v manjšini, še ne pomeni, da nima prav. Potemtakem je potrebno mnogo potrpežljivosti, mnogo uvidevnosti, mnogo poslušaja za argumente, da se pride do najboljše rešitve. Še zlasti mislimo, da to ni dobro s stališča naših vzajemnih odnosov, graditve ter vzajemnih odnosov. Stalno preglasovanje nekoga zato, ker je v manjšini, vsekakor ni pot za krepitev medsebojnega zaupanja in trdnosti skupnosti. Pri tem imamo nekatere izkušnje. Prav gotovo jih imajo drugi glede drugih vprašanj. Za Hrvatsko je poučna izkušnja zunanjetrgovinski režim. Lani je npr. SR Hrvatska participirala pri reševanju devizne bilance Jugoslavije 1100 milijonov dolarjev, od tega 600 milijonov dolarjev z neblagovnim dotokom. Več kot 200 milijonov dolarjev je prišlo u izseljenskimi nakazili. Za nas je nesprejemljivo samo decentralizirati banke, sredstva pa bi še naprej ostala centralizirana. Tu je tudi vprašanje kompenzacij.

Tretje, kar bi hotela reči glede funkcije federacije, poleg kotizacije, poleg tistega, kar sem našela, pa je postopek usklajevanja stališč republik in pokrajin. Mislimo, da je to zelo pomembno in da je rešitev v predlogu amandmaja zadovoljiva. Če bo ta rešitev obveljala do konca, in pričakujem, da bo (o njej je namreč že tekla razprava), mislim, da bo to zelo velikega pomena. Sedanje stanje je pravzaprav stanje krize. Vendar ne, ker bi s skupnostjo šlo slabše, ampak zato, ker smo kljub novemu stanju in težnjam ohranili stare odnose. Zaradi nezmožnosti usklajevanja se zadeve blokirajo in po več mesecev, pa tudi leto dni, ne moremo rešiti nekaterih vprašanj. Potem nastanejo trenja med republikami, med republikami in federacijo, prihaja pravzaprav do kriz v načinu, kako se zadeve rešujejo, do takega lotevanja stvari, kakršno je razvoj že negiral.

Z. Roter: Ali menite, da je prišla suverenost republik v osnutku amandmaje dovolj do izraza tudi glede mednarodne, zunanje politike SFR Jugoslavije?

S. Dabčević-Kučar: V formulaciji bi morda lahko pričakovali tudi kakšno izboljšavo. Zdi pa se mi, da ves kontekst, ki izhaja iz osnutka, kot tudi dejstvo, da se v vseh amandmajih poudarja, da se glede vseh vprašanj strogo zahteva sporazum, da so vsi zvezni organizmi in organi strogo paritetni, po drugi strani pa je praksa že doslej pokazala, da so se republike pojavile kot konstruktivni dejavnik v oblikova-

nju zunanje politike – in to ne republike v smislu oblasti, marveč republike v smislu udeležbe delovnih ljudi – kaže, da so stvari na dobri poti.

Kar se mene tiče bi sprejela sedanje formulacije. Mnogo slabše so zadeve določene v 29. amandmaju, v katerem so funkcije federacije na gospodarskem področju taksativno našteje in tako napolnjene s pretiranim, predimenzioniranim normativizmom, da so dejansko v nasprotju – po mojem mnenju – z 20. in 32. amandmajem. Glede na to, da amandmaji samo načelno določajo zadeve, menim, da gre bolj za zgrešene formulacije, in ne bi tu postavljala načelnih očitkov, ampak bolj zahtevo, da se besedilo 29. amandmaja »očisti« vsega tistega, kar ne sodi v pristojnost federacije. Po tem amandmaju bi bile mnoge prerogative republike zožene, tudi na zakonodajnem področju, kjer je še zlasti pomembno, da na ravni federacije pustimo samo tisto, kar je zares skupno. Vsaka druga težnja nas namreč zelo siromaši, ker skuša najti poprečje, ki ne zadovoljuje niti tistega, ki je pod njim kot tudi ne tistega, ki je nad njim. Mislim, da je v javnosti dokaj dozorelo prepričanje, da je to treba spremeniti. Temu se nekoliko upirajo nosilci šabloniziranih in izenačenih, poprečnih zakonov.

NADALJNA DEMOKRATIZACIJA POLITIČNEGA SISTEMA

Z. Roter: To je vprašanje nadaljnje demokratizacije našega celotnega političnega sistema?

S. Dabčević-Kučar: Da. Izraz demokratizacija ni popolnoma ustrezen. Bolje bi morda bilo reči, da je preseganje politike kot odtujene sfere. Vendar tudi to zveni preveč znanstveno, filozofsko. Poglavitna bitka bi morala potekati ob temle vprašanju: v praktični organizaciji političnega življenja presegati tezo, da je politika nekaj, kar je rezervat za politike ali morebiti za kako drugo skupino – za znanstvene delavce ali strokovnjake, in spoznati, da dejanski razvoj naše družbe lahko uspešno poteka samo v dejanski akciji ljudskih množic, vendar ne samo v izvajanju, ampak tudi v sprejemanju in oblikovanju politike.

Z. Roter: Vendar, vpogled v stvarno politično participacijo, merjenje te participacije kaže, da ni visoka?

S. Dabčević-Kučar: Da. Mislim, da je tu zelo važno razmišljati o tem, katere predpostavke so za to participacijo. Demokratizacija informacij je npr. eden izmed elementov, ki je izjemno pomemben. Pri tem pa moramo upoštevati tudi dejstvo, da je zelo mnogo zaposlenih, ki imajo le osnovno šolo, da v številne vasi Hrvaške tisk ne pride vsak dan in da je tedaj tudi geslo o participaciji množic povezano predvsem s tem. Če hočemo izvajati, kot vi pravite, demokratizacijo politike – vzemimo ta termin pogojno – to je, če hočemo, da spravimo delovne množice na politično prizorišče kot subjekte dogajanja, potem moramo opraviti tudi vse tiste zadeve, ki so predpostavka za to. To pomeni, da je potrebna popolna demokratizacija vseh informacij, intenzivno politično življenje v najširših slojih, zelo neposredna komunikacija partije z razredom in možnost neposrednega vpliva ter razbijanje forumskega načina dela v vseh njegovih oblikah in vrsta drugih elementov. Vsekakor pa to vključuje tudi kadrovske spremembe in spremembe v delovnih metodah. Mi smo v metodi političnega dela – mislim v našem političnem življenju – še precej vezani na stare oblike, na sistem komunikacij prek organizacije, zaprtih

organizacij, prek forumov od zgoraj navzdol; politično življenje pa zelo pogosto poteka prek popolnoma drugih centrov – od sredstev javnih komunikacij do javnih tribun, redakcij itd. Mi to precej puščamo zunaj bitke za določena stališča, kratko malo puščamo, da življenje teče, kot pač teče. Mislim tudi, da so možnosti, da se institucionalizirajo nekatera spontana politična gibanja, ki jih prav tako puščamo ob strani, tako da je vprašanje demokratizacije političnega sistema vprašanje možnosti vplivanja na politiko.

Z. Roter: Če sem vas dobro razumel, vi z naklonjenostjo gledate na možnost spontanih političnih gibanj?

S. Dabčević-Kučar: Da. Vendar pa je treba stvari dobro razlikovati. Ko npr. razmišljam o partiji, potem nisem za to, da bi jo razumeli kot neki mehanizem, ki avtomatično deluje, katerega vsa kolesa dobro delujejo in da zanjo sploh niso pomembna niti razmišljanja niti pobude niti kritike posameznikov. Nisem pa niti za to, da bi jo razumeli kot spontano gibanje množic, ki potemtakem nima nobene usmerjujoče sile, nobene discipline, ki ne bi bila sama sebi namen, niti ne izhaja iz organizacijskega načela, ampak ki bi bila delovna racionalizacija učinka, usmerjanje tega spontanega gibanja. Torej, sem za spontano gibanje, vendar ne tako, ki bi bilo samo sebi namen, ampak v horizontu osmišljenega družbenega gibanja.

Z. Roter: Želel bi se vrniti k vprašanju partija-razred. To razmerje se pogosto tudi vulgarizira?

S. Dabčević-Kučar: Tu obstajata dve težnji. Ena je istovetenje razreda s fizičnim delom. To je ostanek primitivnega obdobja v samem razvoju družbe. Ne bom rekla, da partije ne zanimajo tudi nekvalificirani delavci, da to ni baza, vendar je zanje predvsem zainteresirana v bitki, da jim spremeni življenjske razmere, da dobijo višjo kvalifikacijo.

Druga teza je povezana s prvo, včasih pa tudi neodvisna od nje, to je, da je treba biti do inteligence skeptičen. Obstaja tudi tretja, ki ne izhaja iz istih, ampak iz nasprotnih izhodišč, ko se inteligenca razglašča za razred in se ji pripisuje zgodovinska funkcija.

Menim, da imamo mi, če govorimo o Hrvatski, najmanj ralogov za skeptičen odnos do inteligence, ker je bila Hrvatska leva inteligenca v velikem številu do vojne in v vojni izjemen dejavnik ne samo v ustvarjanju določenega razpoloženja, ampak tudi izjemna podpora partiji. Mislim, da nam tudi izkušnje zagotavljajo, da je inteligenca dala svoj zelo velik prispevek pri graditvi socialistične samoupravne družbe po vojni. Mi smo (tu mislim na partijo) imeli neke »kratke stike« s posameznimi deli inteligence, zlasti z delom humanistične inteligence v nekaterih etapah našega razvoja. Analiza pa bi pokazala, da so bili različni vzroki za to. Eden izmed razlogov za nezadovoljstvo dela te inteligence je povezan tudi z nerešenim družbenim statusom vrste področij, ki se je takrat odrazil, morda ne vedno zavestno, tudi v obliki določenega nezadovoljstva do družbe, včasih tudi s pozicij, ki niso bile sprejemljive. Mislim pa, da bi bilo sprejeti tezo o nekakšni dvomljivi poziciji inteligence pogubno za usmeritev partije. Za takšno tezo ni niti objektivnih niti realne politične niti druge družbene podlage. Narobe. Pretežni del inteligence v svojem delovanju izhaja s pozicij uresničevanja zgodovinskega interesa delavskega razreda – gibanja k samoupravnemu socializmu.

Mi smo včasih zaradi občutka, da smo partija na oblasti, zaradi, dejala bi,

režimske zanesljivosti, v nekem obdobju nekoliko zapostavljali tisto, kar bi lahko imenovali politizacija v smislu odprte konfrontacije z najrazličnejšimi stališči. Menim da je posebej pomembno to, da ne zožujemo javnega prizorišča, na katerem v veliki meri nastopajo intelektualci, marveč da ga širimo in pa da smo na njem navzoči. Ne navzoči z etiko, oceno, ampak argumentom in svojo lastno opredeljenostjo, z močjo, da to opredeljenost na neki način pojasnimo. Za obdobje, ki je pred nami, ko bo idejna in politična vloga partije naraščala, ko bo življenje verjetno bogatejše in raznovrstnejše v političnih tokovih, razmišljanjih (kar je vsekakor velikanska prednost našega socializma), se mi zdi, da bi bilo še zlasti škodljivo, če ne bi bili na tem prizorišču ali pa če bi se prenačljeno pojavljali z enostranskimi ocenami. Različna mnenja, stališča ne smejo biti za nas nekakšna skrinja, iz katere bomo izbirali samo tisto, kar smo a priori že sklenili v naši glavi, ampak nam mora biti kriterij naših lastnih ravnanj sama družbena praksa. Mislim, da bomo morali naprej razvijati sposobnosti, ki jo je naša partija imela v času, ko se je borila za uveljavitev svojega programa, da se na javnem prizorišču konfrontiramo z argumenti, sposobnostjo, da svojo idejno in politično pozicijo obranimo in branimo. Torej ne samo, da dobimo privržence, ki nam a priori verjamejo, ampak tudi tiste, ki želijo sprejeti našo argumentacijo za svojo.

Z. Roter: Ali bodo imeli po vašem mnenju novi politični odnosi v federaciji svoje reperkusije tudi na razmerja med nacionalnimi deli Zveze komunistov?

S. Dabčević-Kučar: To vprašanje se vsiljuje samo po sebi. Namreč vprašanje ali ZKJ ostaja enotna organizacija. Mislim, da je tudi zdaj ZKJ združevalec samostojnih zvez. V okviru nje je dovolj možnosti za vsako zvezo komunistov v republiki, da samostojno razvija politično delo in nosi vso politično odgovornost glede na specifičnost političnega življenja svoje republike, vendar v okviru enotnega programa. Mislim, da ima npr. ZK Hrvatske tudi v sedanjem statutarnem položaju glede na ZKJ absolutno vse možnosti, da na podlagi enotno sprejetega programa razvija vse posebnosti svoje republike. Če npr. analiziramo naše politično življenje v zadnjih dveh letih, pa tudi same sestanke CK, je razvidno, da je dovolj prostora, da se razplamene vse specifičnosti in individualnosti, vse tisto, kar obstaja kot nekaj, kar je dalo prav to okolje, na tej stopnji razvoja naše republike. Obstajajo tudi druga mišljenja, pa tudi alternativna. V tem trenutku ne vidim razloga, da bi bilo to vprašanje takšno, da bi posebej moralo pritegniti našo pozornost. Zdi se mi, da je pomembno, da je ZK Hrvatske zavzeta s tem, da dejansko odgovarja na najbolj pereča politična vprašanja znotraj svoje republike in da dejansko da svoj prispevek prizadevanjem v celotni ZKJ.

Z. Roter: Kljub temu pa je slišati mnenja o tem, da obstajajo »federalni« komunisti kot pravovernejši in »nacionalni« komunisti?

S. Dabčević-Kučar: Po mojem mnenju ni federalnih komunistov. So samo komunisti, organizirani v svojih osnovnih organizacijah in v okviru svoje republike in kot taki združeni v okviru Jugoslavije. Res, da je bila ob kritikah X. plenuma CK ZK Hrvatske pripomba, da smo ZK Hrvatske koncipirali ne samo kot samostojno, ampak celo kot konfrontacijo z ZKJ. Kaj takega sploh nismo imeli v mislih.

Mislim, da ima ZKJ, ki je politično odgovorna za politična gibanja, ki išče odgovore na najbolj pereča vprašanja, pravico, da dela tudi napake. Potemtakem imam vprašanje, ki ste ga postavili, bolj za formalno. Danes je nemogoče prepove-

dati, onemogočiti, če so sile dovolj močne, komunikacijo ZK republike z narodom. Če je ZK našla rezonanco z razpoloženjem in interesi množic, ji nihče ne more preprečiti, da ne bi postavljala tudi najbolj občutljivih vprašanj, pa če je še tako izolirana v danem trenutku. Vendar samo, če je relativno kompaktna oziroma če je na poti življenjskih interesov naroda in delavskega razreda.

POLOŽAJ SRBOV NA HRVATSKEM

Z. Roter: Ali bi nam kaj povedali o položaju Srbov v SR Hrvatski?

S. Dabčević-Kučar: Kompleks položaja Srbov na Hraskem smo dali, kot ste videli, na dnevni red ene izmed sej izvršnega komiteja. To smo storili iz dveh razlogov. Prvič zato, ker spremembe v političnem sistemu aktualizirajo tudi vprašanje enakopravnosti znotraj republike in odnosa do manjšin ali do drugega naroda. Sicer pa mislim, da je to vprašanje, ki je izjemnega političnega pomena. Mi mu v Hrvatski pripisujemo velik pomen, ker bitka za enakopravnost in pozicije Hrvatske v Jugoslaviji ne bi mogla biti uspešna, če ne bi bila pozicija Srbov v Hrvatski enakopravna ali pozicija manjšin na območju naše republike. Drugi razlog pa je povezan prav s političnimi intrigami »odposlancev« in »ambasadorjev«, ki so na tem najboljčutljivejšem področju poskušali z raznimi gesli, ustvarjanjem občutka negotovosti, ogroženosti, ustvarjati občutek, da tu zadeve niso v redu. To so počeli z blagoslovom določenih elementov v tujini.

V novejši, pa tudi v starejši zgodovini Hrvatske je znano, da so vsi tisti, ki so hoteli držati v podrejenosti hrvatskega in srbskega delavca in kmeta, igrali na karto nacionalnega antagonizma.

To, kar je tukaj važno, je dejstvo, da smo imeli po X. seji izjemno pozitivno dejavnost, politično akcijo v srbskem okolju in med funkcionarji Srbov, tako da politična diferenciacija ni potekala na nacionalnem temelju, ampak na podlagi opredeljevanja za in proti smeri. Tisti, ki so se opredeljevali proti smeri, so zelo pogosto zlorabljali nacionalno vprašanje. Vi veste, da smo imeli – verjetno imajo to tudi drugod – posamezne šovinistične izpade na tej ali oni strani, tako da so se pojavili posamezniki, ki so začeli to sabotirati, predimenzionirati, skušali so nam vsiliti, da bi se kot partija ukvarjali z ekscesi, ne pa s perečimi vprašanji življenja delovnih ljudi naše republike. K temu je prispeval tudi del tiska zunaj naše republike, ki je najprej zbiral »primere«, ki jih je pogosto lažno in netočno prikazoval. Zato smo se lotili močne politične akcije. Izkazalo se je, da po tem, ko smo stvari politično pojasnili, problemov ni bilo. Dejstvo je, da je ZK Hrvatske zaradi položaja, ki je bil v vojni, imela velik ugled v srbskih množicah in da je ZK Hrvatske izraz kontinuitete te partije iz vojne. In karkoli ti samozvani predstavniki »interesov srbskega naroda« že počno – s širjenjem teze, da je Srbom v Hrvatski njihova država Srbija in podobno, vendar ne morejo okrniti vpliva in ugleda, ki ga ima ZK Hrvatska pri srbskem narodu. Vpliv partije je večji, čim bolj jasni smo v naših stališčih, čim odločnejši v programu in čim ostreje se konfrontiramo z raznimi šovinističnimi izpadi. Zdaj smo še enkrat redefinirali enotnost interesov Srbov in Hrvatov na Hrvatskem. Rekli smo, da Srbi na Hrvatskem niso manjšina, čeprav tvorijo 15% prebivalstva. So narod, katerega skupni interes določa skupnost v naši republiki. Zatem smo dejali, da je njihova država SR Hrvatska in da tu ustvarjajo svojo državnost. Morda ni nepomembno pripomniti, da je precej srbskega prebivalstva na nerazvitih območjih, kjer v zadnjih letih zaznamujejo zelo pomembne

rezultate. Ti rezultati pa so pravzaprav indikacija poti, po kateri moramo naprej. Določeno nezadovoljstvo, ki se pojavlja, izhaja predvsem iz želje, da bi se razvijali še hitreje. Ni pa to odsev kakšne nacionalne ogroženosti in zapostavljenosti.

Kar zadeva jezik in pisavo, smo za popolno strpnost. To pa pomeni, da naj vsak imenuje svoj jezik tako kot hoče. Tudi doslej je bila praksa, da so v pretežnih srbskih naseljih v šoli začeli s cirilico in da so bili napisi v cirilici. To je naraven pogoj v skupnem življenju. Kar zadeva kulturo, kulturo Srbov na Hrvaškem, je sestavni del kulturnega zaklada hrvatskega naroda. Morda so bile v preteklosti storjene napake. V večnacionalni sestavi je treba biti seveda vedno za to posebej občutljiv. Mislim, da je treba odločneje in praktično materializirati naše stališče, da je kulturna dediščina Srbov in narodnosti na Hrvaškem sestavni del kulturne dediščine Hrvatske.

Poleg tega je še zelo pomembno vprašanje, o katerem smo odkrito govorili. Gre za pariteto v kadrovski sestavi. Ne bi mogli reči, da je položaj na Hrvaškem v škodo Srbov. Prej bi lahko rekli, da je narobe, zlasti v nekaterih službah. Vsekakor pa to ni napaka ljudi, ki delajo v teh službah. Odločno smo, da se o vseh vprašanjih, ki nam jih nekateri v zvezi s tem skušajo vsiliti, soočimo na javni tribuni, z argumenti. Prepričana sem, da bomo dobili podporo srbskega, hrvatskega in vsega prebivalstva naše republike.

STANE JUŽNIČ

Zgodovinske determinante jugoslovanske države

»L'histoire est beaucoup plus riche
et plus complexe
que ne le prétendent les idéologues.
Et le débat historique est autre chose
qu'un débat judiciaire.«

(Arnand Imatz)

O namenu mojega pisanja

Zgodovina južnih Slovanov in najnovejša zgodovina prve in druge Jugoslavije sta dokaj mistificirani. V svojih zapisih izhajam iz poskusa osvetlitve ključnih zgodovinskih dogajanj in mejnikov, ki so bistveno oblikovali sedanjo civilizacijsko (oziroma kulturno) podobo Balkana. Na Balkanu se je izoblikovala tudi relativno zelo »mlada« država Jugoslavija. Nastala je in obstoja na prostoru velikih zgodovinskih zapletenosti, in to na prostoru dolgih in izrazitih neenotnosti in mnogostranskih razcepljenosti. Kratka skupna državnost raznolikih delov ni mogla in ne more teh razcepljenosti nivelizirati. Še več. Živimo v času, ko se razlike dramatično soočajo in grozijo samemu obstoju države.

Če je zgodovinski spomin kot kolektivni spomin eden od dejavnikov družbene identifikacije, bi rekli, da gre v Jugoslaviji za:

- separatnost zgodovinskih spominov, kar je vse bolj in ne vse manj poudarjeno – kljub sedemdesetletni skupni državnosti;
- poenotenje (homogenizacijo) tega spomina v okvirih zgodovinsko nastalih enot (nacionalnih in regionalnih, religioznih in še katerih drugih);
- projekcijo preteklosti na sedanost prav v konfliktnosti – in vse manj ob nastajanju Jugoslavije željno iskanih skupnih »korenin« in dejavnikov povezovanja.

Sodobni vrednostni sistemi vsekakor niso isti kot tisti v preteklosti, pa vendar se prav iz preteklosti napajajo, skorajda bi rekli po »potrebi«, kar pomeni, da postaja zgodovina v službi sedanosti učinkovito manipulativno gradivo.

Manipulacija z zgodovino sloni na interpretaciji in na selekciji. Morda je selekcija celo pomembnejša od interpretacije. Upoštevajo se le tista dejstva, ki manipulatorju osmislijo kako tezo, ki se mu zdi koristna v političnem boju. Ostanejo pa zgodovinska dejstva pač taka, kakršna so: zgodovine ni moč spreminjati – razen na ravni zgodovinskega spomina. Tako ostanejo vsa dejstva preteklosti na voljo vse novjšim selektorjem. Lahko pa si po potrebi izmišljajo nova, če jim ugotovljena niso povšeči. Pa vendar obstajajo tudi mimo in navkljub selektorskemu smotru: vgrajena so kot objektivni substrat v sedanost, in to na vseh področjih družbenega in celo zasebnega življenja.

Naj navedemo le nekaj takih substratov, ki determinirajo sodobno Jugoslavijo:

- Kulturna (civilizacijska) deljenost, ki ni le religiozne narave, marveč vdira globoko v vrednostne sisteme v sferah gospodarjenja, odnosa do dela; vse to ustvarja, naj temu tako rečemo, različnost življenjskih stilov in odnosa do življenja sploh;

- Raznoterost političnega izkustva, kar bi poenostavljeno imenovali razlike v politični kulturi; v veliki meri je to rezultat različnega dojetja in sprejemanja države, oblasti in avtoritete, prava in odnosa med državo in civilno družbo;

- Posledice tujih imperialnih (in imperialističnih) posegov, ki so v različnih smereh pustili sledove ne le v politični kulturi, marveč tudi v življenjskih orientacijah, razvedovanjih in dojetanju identitete!

- Na splošno razvidno zaostajanje za progresivnejšimi evropskimi razvojnimi tokovi (zlasti gospodarskimi) in iz tega izvirajoč občutek nezadostnosti, kar se zna preleviti v svoje nasprotje: v določeno oholost glede lastnih specifičnosti, ki se jim pritikajo univerzalne vrednosti; tudi povojno eksperimentiranje s socializmom kaže na tovrstno prepotentnost, ki je kompenzacija za povsem razvidne slabosti in zaostajanje.

Pa še nekaj je treba kar se da močno izpostaviti. To pa prav zato, ker v svojih zanosih in ponosih nismo pretirano pripravljene priznavati tiste silnice, ki na našo usodo delujejo povsem mimo našega početja – in so pogosto, naj temu rečemo nekolikaj poenostavljeno, *zgodovinska slučajnost*. Pogosto gre v zgodovini, predvsem pa v naši, za konstelacije sil in razmer, ki jih pravzaprav nihče ni ne pričakoval še manj pa načrtoval. Da bi zadevo plastično zabeležili, si bomo postavili le nekaj vprašanj:

Prvič. Kdo je planiral in kdo narekoval posledice Oktobrske revolucije, ki je v usodnih trenutkih prve svetovne vojne bistveno spremenila težo ruskega imperialnega posega? Začasno izginotje tega pritiska je »koristilo«, postavimo, Atatürkovi Turčiji, da je znova zlepila svojo državo; smela je nastati neodvisna Finska, pribaltske republike so kristalizirale svojo zasebno državno in nacionalno identiteto (čeprav so v drugi svetovni vojni nastopile nove konstelacije sil); k državnosti se je prijavila in jo ohranjala Polonia Restituta; za nas pa je prvora-zrednega pomena to, da se na Balkanu začasno imperialna Rusija ne pojavlja.

Drugič. Kdo je mogel računati na popolno podrtje Avstro-Ogrske in popolno nemoč njenih vladajočih narodov, avstrijskih Nemcev in Madžarov ob koncu prve svetovne vojne? Njen zlom je izsilil nepričakovane odločitve; v drugačnih okoliščinah bi ji mnogi tudi iz vrst slovanskih narodov ostali zvesti; ker je izginila kot »nadržava«, ni bilo alternativ.

Tretjič. Kdo je znal odgovoriti na dandanes povsem enostavno vprašanje: kakšna bo Jugoslavija? Saj pravzaprav tisti, ki so se vanjo vključili »iz zahoda«, niso nič vedeli o »jugu«, če izvzamemo nekaj plehkkih propagandnih public, ki so se mešale z idealističnimi vznesenostmi o »skupnem slovanstvu«; danes težko razumemo to kontrastno korelacijo.

Četrtič. Ali je bilo mogoče pričakovati, da bodo »zarje Vidove«¹ potemnele v razdorih in razočaranjih »stare« Jugoslavije in se spremenile v kri državljanske vojne po razpadu Jugoslavije v drugi svetovni vojni.

Petič. Je bil predvidljiv nastanek »nove« Jugoslavije? Je v triumfu njene vzpo-

¹ To sintagmo uporabljamo kot prisposodbo; »V zarje Vidove« je pesem Otona Župančiča (1878–1949), v kateri so vzneseno pokazana pričakovanja nacionalne osvoboditve.

stavitve, žal v situaciji hudega notranjega razdora, bilo mogoče pričakovati njene sedanje razdore?

Z izkustvom preteklosti je možno manipulirati. Pa vendar je bila v nekaterih zadevah in naravnostih tako indikativna, da se je morala vgraditi v nove rešitve. Velike preizkušnje druge svetovne vojne Jugoslavija pravzaprav ni vzdržala, to pa je narekovalo drugačno državotvorno formulo.

Nova sinteza, ki ji poenostavljeno rečemo avnojska,² se je izoblikovala okoli priznanja, da Jugoslavija ni in ne more biti unitaristična ob domnevi, da je v njej le en narod, vendar pa je pri tem predpostavljala podrejanje nacionalnega interesa tistemu, kar je imela za razredni interes tako ali drugače definiraniranega delavskega razreda; nova Jugoslavija naj bi ob tem podrejanju imela vgrajene ne le elemente socialistične revolucije, marveč tudi podmene oblasti delavskega razreda; tako je sledila z ideologijo Komunistične partije modelu, ki ga je že vzpostavila Sovjetska zveza.

Zgodovina, naj tako rečemo, pa se ni umaknila in še manj pozabila. Obstale so in še malo niso izginjale prav razlike, ki so se vezale za nacionalno, razredno pa se je porazgubilo v razkroju pričakovanj »nove družbe«. Ta razkroj je poudarila nedovoljnost vodilne stranke v enopartijskem sistemu, ki naj bi bil temeljna spona »jugoslovanstva«.

Z razvojem tega in drugačnih zvrsti sistema se odpirajo pravzaprav vse možne alternative glede bodočnosti Jugoslavije. Njena raznoterost in zlasti civilizacijska raznolikost pa daje malo možnosti za kakršnokoli enovitost.

Kje so izhodiščne točke različnosti, v katerih bo treba graditi jugoslovansko državo ali celo države, naj nam bi pokazala v to smer obrnjena interpretacija zgodovine. Pa ta ne bo dovolj. Potreben je še kulturno-antropološki vidik in način preiskave. Če se interpretacije razširijo na ta in še kak drug vidik (celo pravni), se izognemo neproduktivnemu nizanju zgodovinskih dogodkov, in »gola dejstva« dobijo drugačno težo. Tako politična zgodovina sprgovori razločneje.

ETNIČNI PREMIIKI, POVEZANI S TURŠKIMI OSVOJITVAMI³

Turška osvajanja na Balkanu niso zaustavila le že razvidnih procesov helenizacije (prevladovanje na le grške kulture v bizantinski verziji, marveč tudi grškega jezika), temveč so povzročila zgodovinsko usodne *etnične premike*, ki jim je Jovan Cvijić (1865–1927), eden vodilnih geografov in po znanstveni orientaciji geografski antropolog, imenoval metanastazijski tokovi.⁴

Pri prašanju helenizacije se ne bomo dalj zadrževali. Gre pač le za zgodovinsko, naj temu tako rečemo, spekulacijo: razmišljanje o tistem, kar bi se lahko zgodilo, pa se ni zgodilo. Tu bi nam sicer v veliki meri lahko pomagala primerjava z zgodovinsko usodo avtentičnosti Langobardov, zahodnogermanskega ljudstva,

² AVNOJ (Antifašistično veče narodnog oslobodenja Jugoslavije) je na svojem drugem zasedanju v Jajcu (29. in 30. novembra 1943) položil s svojimi sklepi temelje federativni državi s priznanjem jugoslovanske nacionalne neenotnosti in s tem predvidel komponiranje države na temelju samoodločbe vsakega med narodi. Danes seveda to bistveno odločitev še zdaleč ne razumejo v Jugoslaviji vsi enako.

³ Objavljeni prispevek je del obsežnejše študije avtorja; zaradi prostorske utesnenosti smo izpustili pet predhodnih poglavij: Zgodovinsko pomembni začetki deljenosti Balkana; Propad rimskega imperija; Selitev Slovanov; Zgodovinska dvojnost Balkana; Bizanc in njegova dediščina – *op. ur.*

⁴ Iz gr. met-anastasis (iz glagola met-nistamai, iz enega kraja v drugega se seliti, prebivalstvo spreminjati), preseljevanja, selitve. Cvijićevo temeljno delo je *Balkanski polotok in jugoslovanske dežele*, ki je najprej izšlo v francoščini.

ki je leta 568 zavzelo zgornjo Italijo. Po njih je dobila ime Lombardija. Povsem so se asimilirali med romanskim (ali romaniziranim) prebivalstvom. Prav tako je primerljiva asimilacija Frankov, tudi germanskega ljudstva, ki je zavzelo rimsko Galijo in utemeljilo v 6. stoletju frankovsko državo, najpomembnejšo državno tvorbo v zgodnjem srednjem veku Evrope. Povsem so se stopili z romaniziranim prebivalstvom, vsaj na večjem delu sodobne Francije. Bolgari so prišli v 7. stoletju z Volge na Balkan in kot zavojevalsko uralo-altajsko pleme ustanovili močno državo (v. 8., 9. in v prvi polovici 10. stoletja); pretopili so se s Slovani in jim zapustili le narodno ime.

In še bi lahko naštevali primere, ko so se zavojevalska ljudstva, celo z izrazitimi državotvornimi sposobnostmi, izgubila v stiku s civilizacijo, ki jih je prekašala. Ali pa so bili tako izrazita manjšina, da niso mogli prevagati v jezikovnem in kulturnem smislu. Zastavlja se vprašanje, ali bi se to lahko zgodilo tudi tistemu delu Slovanov, ki je bil v najbližjem stiku z veliko helenistično (ali grško) civilizacijo, kakršno je tudi v državotvornem smislu predstavljalo Vzhodnorimsko cesarstvo, ki mu pravimo Bizanc. Vsekakor je turški vdor prekinil helenizacijo in s padcem Konstantinopla (Bizanca, Carigrada) je grška »privlačnost« izginila; grštvo se je v veliki meri reduciralo na eno izmed ostalih balkanskih ráj, v turški nadoblasti nemuslimanskih podložnikov. Morda je srednjeveška srbska državnost že utemeljila distanco do svojih bizantinskih vzorov, vendar ne gre pozabiti, da je bila usmerjena k bizantinski dediščini. Dušan Štefan, imenovan Silni (1308–1355), najmočnejši vladar Srbije (v letih 1331–1355), ki je razširil oblast nad vso Makedonijo in nad ozemlje, kjer danes prebivajo Albanci, se je v Skopju okronal (1346) za carja Srbov in Grkov. Potem je skušal zavzeti Bizanc (Carigrad, Konstantinopl), kar bi potrdilo njegovo pretenzijo na dedovanje bizantinskega (grškega) državo-tvorja.

Vzrok neuspeha takih nakan niso bili seveda le Turki, ki so imeli povsem identične namene. Oslabitev srednjeveške srbske države je v pretežni meri posledica njene cepitve, v določenem smislu, kot smo rekli, fevdalizacije.

Pač pa so zgodovinsko relevantni prav metanastazijski premiki. In to posebej tistega prebivalstva, ki se je zaradi pripadnosti pravoslavju in tradiciji, kakršna se je skozi tako versko pripadnost spletla, imelo za srbsko.

Ne gre dvomiti, da je ločeni razvoj delov Balkana in tudi področij, poseljenih z Južnimi Slovani že pred turškim vdorom, obeležil mnoge »meje«. Ne gre le za cerkvene in religiozne deljenosti, o katerih je že bilo govora, marveč je prišlo do razpoznavnih jezikovnih meja oziroma oddaljevanja regionalno »obarvanih« jezikov. Jezik, četudi je imel skupne korenine v slovanskem (ali celo v nekem smislu južnoslovanskem) »jedru«, se je upogibal ne le regionalnim ločenostim, marveč tudi sosednjim jezikom. Morda pa je marsikaj pobiral iz leksike in v fonetskem smislu iz izgovorjave staroselskega ne-slovanskega prebivalstva. Današnje jezikovne delitve, ki jih je na južnoslovanskem prostoru v veliki meri »poravnal« skupen standardni jezik, ki mu danes rečemo srbsko-hrvaški ali hrvaško-srbski (ali pa tudi kako drugače), so se bržkone ustalile že kmalu po južnoslovanski poselitvi Balkana.

Umikanje pred turško nadoblastjo, povzročeno z različnimi vzroki, je pripeljalo do konstantnih premikov prebivalstva z jugovzhoda na severozahod. In to prebivalstvo, ki se je znašlo v teh tokovih, je bilo zvečine pravoslavne vere in potemtakem potencialno srbske narodnosti. Še posebej je znamenita zgodovina uskoštva, beguncev iz Bosne, ki so v XVI. in XVII. stoletju bežali na ozemlje, ki ga je politično obvladovala Avstrija ali pa Benetke. Tudi to je pomemben del

jugoslovanske zgodovine, ki mu žal ni mogoče v tem prispevku nameniti več prostora.

Je pa bila posledica metanastazijskih tokov izjemna. Že izoblikovana religiozna, kulturna in jezikovna področja so se dokomponirala in hkrati je dosežena posebna vrsta »južnoslovanske« nivelizacije, dasiravno prihajajoči niso vedno in predvsem ne takoj postali »asimiliranci«. Nastala je tako skorajda nerazrešljiva prepletenost na velikem delu balkanskega prostora, ki je hkrati zapletala »jasna« nacionalna formiranja in hkrati v nastajajočih narodih pogojevala številne in včasih zelo nasilne konfrontacije.

Vsekakor nam v svojem rezultatu vse to še najbolje ilustrira položaj Srbov. Potiskani na sever in zahod so postali med vsemi južnoslovanskimi narodi najbolj raztreseni – ali, naj rečemo, dekoncentrirani. V svojem jedru pa je njihovo homogenost motila še posebej tujerodna poseljenost mest. Slednje je rešeno kaj kmalu ali paralelno z nastajanjem države Srbije (v 19. stoletju) zlasti z iztiskanjem turške etničnosti, drugo pa je ostal problem tistega, kar bi smeli imenovati srbska diaspora. Podatki o sedANJI razpršenosti Srbov po Jugoslaviji nam nudijo primerno ilustracijo.

Z analizo popisa prebivalstva (iz leta 1981) je zgodovinar Drago Roksandić ugotovil, da so Srbi sicer res najštevilnejši v mejah Srbije (75,9%), kot so to Muslimani v prebivalstvu Bosne in Hercegovine (tam je 81,5% vseh Muslimanov v Jugoslaviji), Hrvati v mejah Hrvaške (78% prebivalstva republike), Črnogorci v mejah Črne gore (79,2%). Pa vendar Srbi v mejah tako imenovane ožje Srbije (Srbije brez avtonomnih pokrajin) predstavljajo le 59,8% vseh Srbov v Jugoslaviji. V avtonomni pokrajini Vojvodini jih je le 13,6%, kar je manj kot v Bosni in Hercegovini, kjer živi 16,2% vseh Srbov v Jugoslaviji. Na Kosovem jih je le 2,6%, kar je spet manj kot na Hrvaškem, kjer jih je 6,7%. Manjšine Srbov v Romuniji in na Madžarskem skorajda ne štejejo več.⁶

Je pa prav z nastankom Jugoslavije rešeno srbsko vprašanje: skoraj vsi so prišli tako v eno državo. To smo povedali nekako »vnaprej«, preden smo obravnavali nastanek Jugoslavije; to pa zato, ker smo prav na ta način izpostavili posebno zavezanost Srbov Jugoslaviji, ki naj bi jih »združila«. Pa je treba ob tem takoj pripomniti, da jih je združila v državo, kjer niso v vseh njenih delih večina. V tem pogledu je bil potencialni konflikt torej zgodovinsko predvidljiv: združeni so v državi, kjer so med drugimi narodi lahko tudi manjšina.

In v tem je problem. Zgodovinsko nastala jedra, iz katerih se je razvilo nacionalno oblikovanje, so bila obtežena z razlikami, ki jih je moč razporediti na a) religiozna in b) širše kulturna (med katere sodi jezik in zlasti njegovo beleženje s pisavo, ki je na eni strani srbska cirilica, na drugi pa »nesrbska« latinica).

O religioznih delitvah je že tekla beseda. Ni jih bilo mogoče preseči z nobeno jugoslovansko idejo. Ne gre le za dvojno, marveč trojno konfrontacijo (pravoslavci, katoliki in muslimani). Jezikovne delitve, kljub fiksiranju različnih jezikovnih področij in zlasti skozi jezikovno standardiziranje, pa je bilo možno vsaj deloma preseči. Ijekavska štokavščina je bila po dogovoru, ki ga imenujemo dunajski,⁷

⁵ NIN, Beograd, 22. november 1987, str. 29.

⁶ Po popisu iz leta 1981 je bilo med 22.427.585 prebivalci Jugoslavije: 36,3% Srbov (torej dobra tretjina), 19,7% Hrvatov, 8,9% Muslimanov, 7,8% Slovencev, 7,7% Albancev, 6,0% Makedoncev, 5,4% (narodnostno neopredeljenih) Jugoslovancev, 2,6% Črnogorcev, 1,9% Madžarov, 0,8% Romov; naštetje so še druge narodnosti: Turki, Slovaki, Romuni, Bolgari, Vlahi, Rusini, Čehi, Italijani, Ukrajinci itd.

⁷ Podrobnosti so v *Lingvistični antropologiji* (1983), še posebej v poglavju »Jezikovna lojalnost«, po str. 192, kjer je moč najti tudi primerjalna razsežja.

potrjena kot skupen jezik Hrvatov in Srbov. Hrvati so se odrekli svojima dvema standardoma (kajkavskemu in čakavskemu) in sprejeli reforme Vuka Stefanovića Karadžića (1787–1864).

Slovenci so ostali zunaj tega poenotenja, dasiravno jih je vanj vabil tako imenovani ilirizem, kar je bila tudi domneva o etnični enotnosti Južnih Slovanov. Nadaljevali so standardizacijo jezika, ki se je začela s protestantizmom v 16. stoletju. Makedonščina je v ekvidistanci med bolgarskim in srbskim jezikom dosegla standardizacijo šele po drugi svetovni vojni in tako utrdila tudi svojo nacionalno posebnost.

Dogovora o skupnem jeziku še niti niso začeli izvajati (bistvena prepreka je bila pač »meja« med Srbijo in avstrijskim cesarstvom, po letu 1868 Avstro-Ogrsko, ki je bila močno državna), ko je prišlo do napadov nanj. Hrvati so posebno vztrajno govorili o »svojem jeziku«, in razlika je ostala v pisavi. Pisava je, naj še s tem prekinemo razpravo, prav simptomatična razlika kot simbol deljenosti na »vzhod« in na »zahod«. Pravzaprav le-ta ponazarja, naj temu tako rečemo, civilizacijsko identiteto. Na pisavi se insistira (cirilica vs. latinica), da bi bila distinkcija razpoznavnejša.

Naj tu dodamo, da je jezikovna politika prej ko slej povezana s separatnostjo državotvorne ideje. Spor ni nikdar le lingvističen, je vedno predvsem političen . . .

NOVOVEŠKE PRETENZIJE NA BALKAN

a) Otomansko-habsburška dihotomija, ki je sekala Balkanski polotok, se je začela postopoma rušiti in izgubljati razpoznavne konture v prvi vrsti zaradi *zatona turške imperialne moči*. Za ta zaton, ki je kmalu prešel v razkroj, je bilo več razlogov. Vsekakor so bili med njimi najpomembnejši notranji, vpletali pa so se vse bolj zunanji. Otomanski imperij je kmalu izgubil prednosti svoje vojaške organiziranosti, začel je obupno zaostajati v gospodarskem razvoju vsled dinamike kapitalistične preobrazbe Evrope, ki je kljub njeni perifernosti oplazila tudi dežele, ki so na otomanski imperij mejile.

Vsekakor smemo reči, da se pojavlja v kontrastnem smislu in s temu primernimi posledicami že nova svetovnozgodovinsko relevantna zoperstavljenost razvitosti in nerazvitosti.

Dinamika kapitalističnega razvoja pa je Evropi dala nove imperialistične pulte in imperialne ambicije. Tako se tudi skozi Balkan prepletajo niti imperializma nove dobe in novega tipa.

Predhodno pa je že nastopil *nov pretendent z vzhoda*, država gigantskih razsežij: *Rusija*. Vzhodna imperialna »varianta«, ki s svojimi zavojevalnimi težnjami pljuska na Balkan, je dobila novo zasedbo.

Prva ruska država je nastala seveda mnogo prej, v drugi polovici IX. stoletja. Pri tem državotvornem dejanju so bili soudeleženi normanski Varjagi; njih cilj pa je bil, kot mnogim drugim te dobe, Bizanc. Ta je, kot smo povedali, vztrajno vabil barbarska ljudstva. Tako se je pravzaprav ruska državnost že od samega začetka izoblikovala v funkciji prodora na Bizanc in njegovo bleščečo civilizacijo, ki je fascinirala, hkrati pa kristalizirala in sintetizirala zavojevalske ambicije najsmelejših. Kijevska Rusija, v kateri sta kneza Oleg in Igor iz nastajajoče dinastije Rurikovičev utemeljila novo moč in okoli nje združila druge ruske kneževine, je bila vsekakor *svojevstvena sinteza*. Od Bizanca je sprejela krščanstvo, in to se je že utrdilo za časa velikega kijevskega kneza Vladimira (980–1015). Tako je povsem očitnim

pretenzijam na bizantinsko dediščino dodan instrument njene potencialne ostvartve. Pokazalo se je, seveda dokaj pozneje, da je bila ta sinteza neprimerno učinkovitejša in trajnejša od že omenjenih prvih poskusov seganja po bizantinski dediščini s strani slovanskih državotvornih jeder na Balkanu (zlasti bolgarske in srbske).

Vdor Mongolov je zaustavil daljni razvoj ruske moči. Zmagali so pri Kalki (1223) in iztisnili rusko državo iz ključnih tokov vzhodne politike. Mongoli so podjarmili vse ruske kneževine, razen sporadično Novgoroda in nekaterih predelov ruskega zgodnjega državnega jedra, ki so jih v nastalem vakuumu moči zahodno od mongolske nadoblasti osvojili Litvanci in njih sooblikovalci nove krščanske sile na vzhodu – Poljaki. Ta alternativa je potem še dolgo odlagala konsolidacijo ruske državnosti.

Pa še nekaj gre posebej poudariti. Mongolska nadoblast (ki je trajala nekako do leta 1480) je pomenila za Rusijo *občutno zaostajanje* za Evropo v gospodarskem in družbenem razvoju. Nek paralelizem se nam tu ponuja. Podobno je bilo namreč s turškim podiranjem bizantinske države. Oba azijska vdora v Evropo pa sta imela še dodatno pomembno razsežje: vdor islama, kot smo že povedali, v krščansko ekumeno: torej dodajanje verskega konflikta.

Vodilno vlogo v osvobajanju od mongolske nadoblasti je imela Moskva oziroma moskovska velika kneževina. Tako se je jedro ruskega državotvorja premaknilo iz Kijeva na vzhod. Veliki knez Dimitrij Donski (1359–1389) je bil prvi veliki ruski vladar. Premaknil je meje na zahod in jih ustalil z zmago nad Zlato hordo, kakor se je imenovala državna tvorba, ki je kontinuirano ohranjala mongolsko nadoblast. Potem ko je že premagal kneževino Tver, ki so jo podpirali Litvanci in ko je torej konsolidiral »zahodne« meje, je žel zmago nad Zlato hordo na Kulikovskem polju (1380), v eni od najpomembnejših bitk, ki so določale evropsko usodo.

Velika moč in neizbežna opora pri konsolidaciji tako grajene nove državne moči je bila *ruska pravoslavna cerkev*. Bila je tako rekoč najbolj učinkovita združevalna ideologija, in še posebej je izstopala njena krščanska pozicija v odnosu na islam. Hkrati pa je prav ta cerkev vztrajno poudarjala zavest ne le o pravoslavju kot takem, marveč o pravoslavju, ki je del širše pravoslavne ekumene. Pri tem je vsekakor izpostavila rusko nasledstvo na »zibelko« tega in takega pravoslavja, torej prav na Bizanc in vse, kar je ta pomenil in predstavljal. Dejstvo, da je Bizanc (Carigrad, kot se je s posebnimi nameni apostrofiralo) padel pod turško, islamsko, krščanstvu zoperstavljeno oblast, je kar vabilo k elaboraciji v smeri zgodovinskih pretenzij »novega Rima«, ki je Moskva. Moskva je namreč prav s padcem Konstantinopla postala tretji Rim, in to poslednji Rim, kajti »četrtemu Rimu ni biti«.

Vsaj na kratko se je treba zadržati na pomenu ruske pravoslavne cerkve. Je tudi izrazita njena paradigmatičnost glede pravoslavnih cerkva sploh. Ruska cerkev je bila sprva odvisna od patriarha v Carigradu (Bizancu). Moskovski patriarhat⁸ je vzpostavljen šele leta 1589; prej je bil vrhovni glavar v Rusiji le metropolit (nadškof) in do 12. stoletja je bil to praviloma cerkveni dostojanstvenik grškega rodu, kar je navadno pomenilo, da je prišel iz carigradskega patriarhata. Cerkevna organizacija je bila dokaj improvizirana in ne pretirano močna tudi zato, ker je slonela na tuji in ne na domači duhovščini.

Ko je postala ruska cerkev avtokefalna, je zaživela v *simbiozi* z vse močnejšo

⁸ Cerkveni naslov patriarh je od 5. oz. 6. stoletja dalje označba za škofo v pomembnejših prvotnih središčih krščanstva (Carigrad, Aleksandrija, Antiohija, Jeruzalem, Oglej). Potem je bil to (po veliki shizmi ali razkolu 1054) naziv poglavarja avtokefalnih pravoslavnih cerkva. Avtokefalnost (»lastnoglavlje« oziroma neodvisnost) pa je značilnost pravoslavnih cerkva, ki se izraža v organizacijski in upravni neodvisnosti.

državo. Skorajda bi smeli reči, da se je učinkovito in okrepljeno rusko državotvorje rodilo z vzpostavitvijo samostojne cerkve.

To pa je spet bilo prevzemanje bizantinskega vzorca celovitosti oblasti: tesna je prepletenost države in cerkve. Vse je bilo torej nared za prevzemanje bizantinske dediščine, kljub temu da so vse pretendente prehiteli Turki in po letu 1453 imeli v Carigradu (Bizancu) svojo prestolico, ki so ji dali novo ime: Istanbul.

V logični konsekvenci ruske pretenzije na celotno dediščino Bizanca ali Vzhodnega rimskega cesarstva se je veliki knez Ivan IV., ki mu je zgodovina nadala naziv Grozni (1533–1584), oklical za carja (1547). Postal je imperator, kot je k nazivu klicala najboljša rimska tradicija, predelana v bizantinski verziji in izboljšana v smeri absolutne oblasti. Imperator (car) je postal v pravem in polnem smislu te besede absolutni vladar, kar so v ruskem izreku imenovali samodržec (samoderžec). Taki oblasti rečemo tudi cezaropapizem⁹ in pri tem mislimo na popolno združitev posvetne in duhovne (državne in cerkvene) oblasti v eni osebi izjemne vzvišenosti in posvečenosti.

Tej preureditvi ruskega državotvorja so sledili uspehi. Mongoli kot nadoblast z raznimi svojimi preostanki so v taki vlogi izginjali pred udarno močjo ruske države. Že Ivan IV. je osvojil dva pomembna kanata, Kazan in Astrahan. Povlekel je širokopotezne dejavnosti, ki so širile državno ozemlje proti Sibiriji, torej proti Tihemu oceanu.

Položena so pravzaprav izhodišča, ki jih je veliki ruski državotvorni kompleks nezadržno uresničeval v svojem ozemeljskem širjenju. Bili so seveda vmes tudi porazi in retiriranja, kajti nobena imperialna sila ni nastopala premočrtno, brez predaha. Pa vendar je – še posebej za našo razpravo – nastalo novo dejstvo dejanske zamenjave »vzhodne determinante« v balkanskih zadevah. In ta determinanta vsekakor traja.

Ruska imperialna moč je bila nagla v svojem vzponu še posebej po carju Petru Velikem (1672–1725), ki je vladal po letu 1689. Velikega pomena je bil carjev prosvetljeni absolutizem, skozi katerega je država modernizirana, modernizacija pa ni bila nič drugega kot »dohitevanje« Evrope – še posebej na področju tehničnega razvoja – in konsekvantno uvajanje učinkovitejše vojaške organizacije in njene oborožitvene opremljenosti. Odprta so seveda tudi pota dinamičnejšega razvoja s premicami v kapitalizmu.

Tudi ta vzpon imperialne moči je bil najprej pogojen z odstranitvijo »nevarnosti z zahoda«: Rusija je odstranila rivale v preponderantnosti vzhodne politike in sebe postavila za temeljni »dejavnik z vzhoda«. Šlo pa je za dve rivalski težnji, Švedsko in Poljsko. Prva je nastopila v verziji, ki bi ji na splošno rekli protestantska, in druga v verziji, ki bi jo smeli označiti kot katoliško. Tako smo v rivalstvu za dominacijo nad Vzhodno Evropo identificirali spet pomembno religiozno razsežje: v tekmi so bili pravoslavje, protestantizem in katoličanstvo. Morda se v tem primeru državotvornih in religioznih konfliktov slednji kažejo zabrisani in se v odnosu na prvega kažejo manj izraziti, pa vendar jih ne smemo pozabljeni. Religija je bila še vedno silno močan vzvod in ideološki plašč imperialnih ambicij in posegov. Sicer pa, naj dodamo, se ta konflikt vse do danes ni povsem porazgubil.

Ko je Rusija uredila svoje odnose s krščanskimi rivali glede dominantnega položaja na vzhodu, in sicer tako, da jih je iz rivalstva eliminirala, se je lahko

⁹ Pojem je skovan iz vzdevek rimske rodbine Julijcev, ki je dala Gaja Julija Caesarja (umorjenega leta 44 pred našim štetjem) in je po njem to postal naslov rimskih imperatorjev od Avgusta naprej; ter iz naslova rimskega škofa (ki si ga lasti od 11. stoletja) kot obeležja vrhovnega poglavarja rimsko-katoliške cerkve.

obrnila k svojemu ključnemu poslanstvu: k dediščini Bizanca. To pa je prav gotovo pomenilo konfrontacijo z otomanskim imperijem, kajti le-ta je bil naslednik bizantinske države. Pod carico Katarino II. (1762–1769) nastopi dolgo obdobje rusko-turških vojn. Ruski uspehi so bili v začetku kar precejšnji; zavzeta je severna obala Črnega morja in uničen je Krimski kanat, tesno povezan in naslonjen na otomansko moč, hkrati pa nekako zadnji preostanek mongolske nadvlade in Zlate horde. Zahodne meje so ob tem prav tako razširjene, to pa je dajalo ruskemu carstvu izjemne možnosti posvečati se otomanskemu cesarstvu, oziroma njegovemu rušenju. V treh delitvah Poljske je namreč prav Rusija dobila levji delež. (»Zgodovinska« Poljska v uniji z Litvo je trikrat deljena na tri sosednje države, Rusijo, Prusko in Avstrijo, in ključno leto v teh dogajanjih je bilo 1772.)

Prav tako je rusko carstvo konsolidiralo širna azijska prostranstva kot svojo posest. Po zmagi nad Napoleonom I. in izničenjem francoske pretenzije na evropsko hegemonijo, v čemer je bil bistvenega pomena prav delež ruske zmage nad napoleonovskimi armadami, se je ruski imperij na splošno trdno zasidral na Baltiku (tudi s priključitvijo Finske).

Ruski imperij je potemtakem sprostil svojo velikansko težo za prodor na »južna morja«, vsekakor na stičišče teh morij: na Carigrad. Pot k tem konstantam ruskih imperialnih teženj pa je vodila skoz Balkan. V tem smislu se v novi obliki aktivira že omenjena vzhodna determinanta balkanskega geopolitičnega prostora.

Kot dedič bizantinskih pretenzij je hotel ruski imperij v polni meri zapolniti praznino, kakršno je puščal za seboj razkroj otomanskega imperija. Avstrijsko cesarstvo dinastije Habsburgov je potemtakem močno začasno, in je, naj tako rečemo, le v dejanski nenavzočnosti vzhodne determinante zavzelo pomembne pozicije na Balkanu. Zaradi odsotnosti vzhodne komponente je bila Avstrija lahko nekaj časa zmagovita, ko pa se praznina napolni, svoji vlogi zahodne determinante avstrijsko cesarstvo ni več kos.

V tej luči se zahodna determinanta, kot že tolikokrat v zgodovini, zaplete in postane nekonkluzivna. Realna okrepitev avstrijske nedovoljnosti je bila postopno možna z nastopom združene Nemčije (drugega Reicha), iz boja za hegemonijo pa je Avstrija izločena; premagala jo je Prusija (1866) in tako utemeljila vlogo centralne evropske sile. Priznanje te vloge (skozi eliminiranje Francije v prusko-francoski vojni 1870) je tudi dejansko priklonilo Avstrijo nemški zaščiti. Odslej prek Avstrije kuka Nemčija pod krono Hohenzollernov. S tem pa rivalska zahodna komponenta balkanske politike dobi primerno okrepitev in se konsolidira.

Dejansko sta torej v polni meri spet konfrontirani dve »determinanti«, pa vendar spet s pridržki. Ruskemu imperiju ne uspe priti do bizantinske dediščine v polnem smislu te besede. Zaustavita ga ne toliko konsolidirana zahodna komponenta (habsburška), pač pa dve nastopajoči in silno pretenciozni kolonialni sili, Francija in Velika Britanija. Njuni pogledi segajo morda manj na Balkan, pač pa na širše področje otomanskega imperija v razkroju. Nikakor si ne želita zloma tega imperija, preden si od njega ne odsečeta najpomembnejših delov v Mali Aziji in preden ne zavarujeta predvsem morske ožine (iz Črnega prek Mramornega morja v Sredozemlje), kar pomeni, da ne bosta ruskemu cesarstvu dovolila ne Carigrada, ne vstopa v topla južna morja. Nastane torej, kot že večkrat v zgodovini, nekakšen trikotnik imperialnih in kolonialnih rivalstev, ki sekajo Balkan.

Krimska vojna (1853–1856) pokaže vso zapletenost tega rivalstva. Francija in Velika Britanija to vojno vodita zoper Rusijo kot turški zaveznici, in njen rezultat je bil poraz Rusije in s tem blokiranje njenega nastopa zoper otomanski imperij. Otomanskemu imperiju je podaljšano življenje. Prav tako pa so podaljšani balkan-

ski zapleti in odloženo marsikatero vprašanje, ki je postalo že aktualno v luči neposrednega razkroja otomanske imperialne moči.

b) V tej razpravi o novoveških pretenzijah na Balkan pa bi manjkala pomembna komponenta, če bi pozabili, da so nastopi »od zunaj« že močno prepleteni, pogojevani in dopolnjevani s procesom, ki ga lahko poenostavljeno imenujemo *prebujanje balkanskih narodov*.

Nastaja dotlej nerazpoznavna in zanemarljiva komponenta, ki je tako rekoč izginila po propadu srednjeveških avtohtonih poskusov državotvorja. Balkan se začinja konstituirati v države, bolje rečeno državnice. Še zlasti je tako na področju v preteklost toneče turške imperialne moči. Iskoriščajoč turško nemoč in opirajoč se na velike sile, ki hočejo zaseči turško dediščino, si balkanski narodi klešejo svoje države.

Kot bomo še posebej analizirati, je v tem seveda nov vir velikih zapletov. Države, ki si postavljajo temelje na ruševinah otomanskega imperija, so neizogibno sprte. Imajo izključujoče se interese. Pretendirajo na ozemlja, ki jih ni mogoče razmejiti na temelju kakih splošno sprejetih kriterijev. Tako je kriterij zgodovinske legitimitete, na katero se radi zgovarjajo tisti, ki so imeli tako ali drugačno srednjeveško državo, v veliki meri irelevanten v luči etničnega, lingvističnega ali religioznega kriterija. Kot smo rekli, so metanastazijski tokovi spreminjali etnične meje in kaj malo upoštevali »zgodovinske meje«.

Kriteriji etnične narave, ki se močno vrinjajo v tiste, ki slonijo na zgodovinski legitimiteti, in so postali v preurejevanju evropskih meja vse bolj pomembni proti koncu 19. stoletja, pa tudi niso konkluzivni. Lahko so močno nejasni in megleni. Jezikovni kriterij je lahko le v delno pomoč. Balkanski jeziki so stopili v sfero jezikovne standardizacije kar s precejšnjimi zamudami. Zaprta standardizacija je bila včasih rekompensirana s kakim jezikom, ki je imel posvetilo zgodovine in zlasti rabo v cerkveni liturgiji. To pa ni bil narodni jezik in stanja diglosije¹⁰ niso problemov odpletala, marveč zapletala. Ilirsko gibanje (1835–1848), nastalo med Hrvati, da bi pripravljalo združitev hrvaškega naroda z drugimi južnoslovanskimi narodi na temelju skupnega knjižnega jezika in narodne zavesti, je končno izzvenelo v prazno. Še neprimerno huje pa je bilo v soočenju slovanskih in ne-slovanskih narodov v nastajanju.

Naj kot ilustracijo težav in delitvah in združitvah navedemo »narodne junake«, ki so v epskih pesnitvah ohranjali vero v moč odpora zoper tujo nadoblast. Niso mogli biti natančno »nacionalno« opredeljeni.

Vsako državotvorno jedro na Balkanu zahteva maksimalno ozemlje. Pri tem kmalu veljajo le argumenti moči in sposobnost pridobiti za »svojo stvar« nadmočnega tujega zaščitnika. Deljenosti so vsekakor tudi rezultat tujih imperialnih pretenzij, hkrati pa jih privablja. Na ta vabila se radi odzivajo še posebej tiste zunanje silnice, ki si želijo podrediti balkanski geopolitični prostor. Tovrstni pretendenti pa se, naj bomo nekolikanj hudomušni, v 19. stoletju prej množijo, kot pa reducirajo na kako razumno število.

NOVA DRŽAVOTVORNA JEDRA NA BALKANU

Najprej se je kot samostojna država pojavila Srbija. Pri tem ne štejemo povsem »zasebne« in specifične poti Črne gore, ki je tako rekoč ohranjala neko obliko

¹⁰ *Lingvistična antropologija* (1983), zlasti po str. 255.

trajne »plemenske« upornosti in bila zanimivo stičišče zgodnjih tujih posegov. Tudi Rusije. Druge državotvorne ambicije so v relativni zamudi, nastopijo pa lahko kljub temu z izjemno silovitostjo. Tako je z Bolgarijo. Grčija angažira neprijetno večje simpatije, ker »kulturno evropsko javnost« vztrajno opozarja, da gre za »restitucijo« velike civilizacije, ki so jo bojda zrušili barbarski Turki. Ni zanemarljiva vloga Romunije. Albanci zamujajo in za njih postane tragična predolga zavezanost, ali, naj rečemo, lojalnost otomanskemu imperiju. Tej zavezanosti pa botruje njihova večja zaostalost in izolacija in hkrati strah pred izjemno velikimi apetiti sosedov.

Prva se je v to fermentiranje vključila Avstrija. Sama je na Balkanu s svojimi protiturškimi branilci in v njej so slovanski narodi, ki se prebujajo nekako paralelno s tistimi v otomanskem imperiju. Za avstrijsko cesarstvo, pozneje dualistično Avstro-Ogrsko, je to hkrati prednost in velikanski problem.

Avstrijsko cesarstvo se vmeša v razreševanje osamosvojitve prebujajočih se balkanskih narodov skozi vrsto uspešnih vojn zoper Turčijo, in to od konca 17. stoletja naprej. Leta 1689 je avstrijska vojska prodrla do Skopja. Spotoma je močno prebudila srbska pričakovanja in upanja. Pa ne ta vojska ne cesarstvo, ki je bilo njen generator, ni vzdržalo do konca. Avstrijske vojske so se morale umakniti. Vzpostavljena je meja, ki je otomanskemu cesarstvu vrnila večji del Balkana. Umik je pa bil v marsičem usoden, zlasti za Srbe. Nadaljevali so se že opisani preselitveni tokovi, kajti v strahu pred turškim maščevanjem se je z avstrijsko vojsko umikalo tudi civilno prebivalstvo. Še posebej iz tako imenovane »stare Srbije«, to pa je današnja pokrajina Kosovo. Srbsko prebivalstvo se je premaknilo na severni breg Save in Donave, utemljevalo je srbsko etnično pričujočnost v Vojvodini. Hkrati pa je v izpraznjenih krajih prišlo do naglih doseljevanj prebivalstva albanskega porekla.

Konec »avstrijskega upanja« in nastop Rusije je v tej situaciji posebnega pomena. Slovanstvo postane vez in obveza. Zlasti pravoslavno slovanstvo, seveda. Rusija pa svoje »baze« ne utemljuje le med Srbi, išče povezave z Bolgari in v določenih konstelacijah sil ji ta »vez« postane pomembnejša.

Umik Avstrije iz globjega vdora na Balkan se zaplete v težavah s Slovani, ki so »rezultanta« zahodne alternative, katoliki in tako religiozno in kulturno vezani.

Pravzaprav se balkanski Slovani v vseh teh »vezeh« in razpokah težko znajdejo. Jugoslovanska ideja sicer postane izhod iz mnogoterih zapletenosti in zamotanosti. Je enostavna in zato uporabna alternativa: niso pomembne deljenosti, ki jih potencirajo zgodovina in obstoječa konstelacija zunanjih sil, pomembne so vezi, ki družijo (etnogeneza, jezik itd.).

Žal je bila to res prevelika poenostavitev. Ni je ideje, ki lahko izbriše zgodovino.

(Nadaljevanje sledi)

MITAR MILJANOVIĆ*

Avtentično pričevanje v nepreseženih zablodah

(Nijaz Dizdarević, Albanski dnevnik, Globus Zagreb, Oslobođenje Sarajevo)

Albanski dnevnik Nijaza Dizdarevića obravnava obdobje od 31. avgusta leta 1944 do 28. marca leta 1945. V tem obdobju je avtor delal kot sekretar Vojaške misije Vrhovnega štaba NOV in POJ pri Vrhovnem štabu Narodnoosvobodilne vojske Albanije in ob tem pisal dnevnik, ki ga je skoraj po petih desetletjih ponudil javnosti. Dizdarević poudarja, da v dnevniku ni ničesar spreminjal, ničesar dodajal ali odzema. Glede na vsebino tega dnevnika in knjige v celoti ni razloga, da bi o tem dvomili.

Seveda bi bilo neobjektivno in nekorektno, če bi iz sedanje jugoslovanske pozicije oziroma na podlagi preteklih štirih desetletij bolj ali manj odkrite albanske sovražnosti do Jugoslavije (1948–1988) presojali po tem dnevniku v celoti. Vendar pa je vseeno treba reči, da niti z znanim jugoslovanskim revolucionarnim idealizmom ni mogoče opravičiti dejstva, da Dizdarević v svojem dnevniku imenuje albansko gibanje »naše gibanje«. Albansko osvobodilno gibanje seveda ni moglo biti niti za las bolj »naše« kot katerokoli drugo osvobodilno gibanje na Balkanu. Saj bi v končni posledici lahko na podlagi te kvalifikacije sklepali, da je Vrhovni štab Jugoslavije gojil ambicije, da bi prek svoje Vojaške misije opazoval in nadzoroval albansko osvobodilno gibanje. Pričujoči *Dnevnik* je resnično pričevanje, da ni prav nobene podlage za takšen sklep. Lahko pa bi sklepali, da v tem primeru izhaja epitet »naš« iz skupnih sprotnih in strateških ciljev dveh gibanj, o katerih je beseda. Toda iz perspektive zgodovinske distance sledi, da je jugoslovansko NOG resnično verjelo v skupne cilje in da je bilo to tudi njegovo vodilo, medtem ko je albansko NOG od 1941 leta samo igralo, da v to verjame, za vodilo pa so mu bili lastni, dobesedno protijugoslovanski cilji in interesi. Smešno je, a bolj prav bi bilo reči tragično je, da leta 1988 vodja Vojaške misije Jugoslavije v Albaniji (Velimir Stojnić) govori v uvodu k *Albanskem dnevniku* o »popolni odprtosti in vzajemni-gibanjima«. Ne moremo drugače kot da se vprašamo, če leta 1988 Stojnić ne ve za protijugoslovansko Bujansko konferenco (konec leta 1943 in začetek leta 1944), ki je potekala na albanskih tleh brez vednosti CK KPJ in AVNOJ, vendar pa z vednostjo CK KP Albanije in je sprejela protikomunistični in separatistični program, ki se odtlej do dandanašnjih dni kontinuirano uresničuje, le z občasnimi taktičnimi umiki. Vse pozornosti je vredno dejstvo, da v konzultacijah na zelo visoki ravni, ki jih je opravil Dizdarević pred odhodom v Albanijo, avtor tega *Dnevnika* ni bil seznanjen z bujansko konferenco, čeprav je vsaj član politbiroja,

* Dr. Mitar Miljanović, Ekonomska fakulteta Sarajevo.

s katerim se je Dizdarević konzultiral (A. Ranković), vedel za sklepe iz Bujana, ki jih je CK KPJ pred Dizdarevićevim odhodom v Albanijo z vso pravico ovrigel. Mar ne gre za sindrom, ki – s prekinitvami – traja v jugoslovansko-albanskih odnosih od leta 1941 do leta 1988? Zelo značilno je, da je jugoslovansko dnevno časopisje te dni (januarja 1988) zelo pozitivno pisalo o sestanku namestnikov ministrov za zunanje zadeve balkanskih držav, ki je bil v Tirani, čeprav je šlo za čisto rutinsko srečanje, ki je bilo predvsem v državnem interesu Albanije. Tako rekoč že naslednjega dne po tem sestanku so albanski časniki nadvse grobo napadli Jugoslavijo, z obtožbo, da pripravlja napad na Albanijo. Toda, če sodimo po sredstvih javnega obveščanja, vidimo, da ustrezni jugoslovanski državni organi iz tega niso izpeljali ugotovitve, da je bil omenjeni sestanek v Tirani v funkciji trenutnih velikodržavnih interesov Albanije. Videti je, da se zgodovina zares ponavlja, toda tokrat kot tragedija, ne kot farsa.

Zelo pomembno je dejstvo, da iz Dizdarevićevega *Dnevnika* sledi, da Vojaška misija Vrhovnega štaba Jugoslavije v celoti ni namenjala nikakršne pozornosti pripadnikom jugoslovanskih narodnih manjšin v Albaniji in njihovem položaju. Sploh ni podatkov o tem, v kolikšnem številu so bili Črnogorci, Makedonci, Srbi, Muslimani udeleženi v albanskem NOG, kakor tudi ne o tem, če je albansko NOG posvečalo kakšno pozornost pripadnikom jugoslovanskih narodnih manjšin in njihovem položaju. Ali obstajajo razlogi, zaradi katerih je mogoče sklepati, da je bila že tedaj sprejeta odločitev, da bo prihodnja socialistična Albanija uresničila tisto, česar v nekaj sto letih ni dosegla osmanska Turčija, se pravi popolno denacionalizacijo in asimilacijo pripadnikov jugoslovanskih narodnih manjšin? Kaže, da je bila jugoslovanska Vojaška misija obsedena z abstraktnimi predstavami o (sovjetski) komunistični revoluciji; glede na njo in na njene »velike« cilje pa so bili interesi jugoslovanskih narodnih manjšin v Albaniji bolj ali manj zanemarljivo vprašanje. Po vsem sodeč tega trenda jugoslovanska zunanja politika še do danes ni v celoti presegla. O tem zgovorno priča naslednji zapis: »Izraženo je bilo stališče, da morajo biti narodne manjšine v balkanskih državah, na katerih ozemlju obstajajo, dejavnik stabilnosti, prijateljskih odnosov in sodelovanja.« (Sklepno sporočilo, sprejeto na sestanku ministrov za zunanje zadeve balkanskih držav, ki je bilo februarja leta 1988 v Beogradu.) Dejstvo je, da so v vseh balkanskih državah (Jugoslavija, Bolgarija, Grčija, Turčija, Albanija, Romunija) narodne manjšine. Vendar pa je jugoslovanska diplomacija v imenu nekakšnega dokazovanja svoje uspešnosti in z namenom, da bi dosegla spektakel posebne vrste, podpisala dokument, s katerim legalizira vsaki balkanski državi pravico, da zataji obstoj narodnih manjšin na svojih tleh. V luči omenjenega dokumenta je torej legitimno zanikati obstoj narodnih manjšin v Romuniji, Bolgariji, Grčiji, Albaniji, Turčiji.

Dnevnik N. Dizdarevića priča o tem, da so bile osvajalne pretenzije albanskega NOG glede na Kosovo očitne že v šolskih učbenikih, iz katerih se je v času bivanja v Albaniji učil albanskega jezika, zapisana ugotovitev, da je »Kosovo zibelka šiptarstva«. Pomembni in številni jugoslovanski predstavniki v Albaniji v obdobju NOG niso smatrali, da je ta hegemonistična indoktrinacija celih rodov s stališča Jugoslavije prvorazrednega pomena, in da je prav to vprašanje potrebno najprej razčistiti z albanskimi voditelji, glede na rezultate tega razčiščevanja pa (ne)nadaljevati s sodelovanjem. Namesto tega pa po koncu II. svetovne vojne Jugoslavija nesebično pomaga Albaniji, na račun svojega prebivalstva, in to v obsegu, ki prekaša njene ekonomske možnosti. Kot primer naj navedemo dejstvo, da je samo vojaška pomoč, ki jo je jugoslovansko NOG nudilo albanskemu NOG, znašala 705 milijonov tedanjih dinarjev – a tank je veljal samo milijon dinarjev. To pomeni, da

so Albanci lahko kupili 700 tankov iz sredstev, ki jim jih je brezplačno poklonila nova jugoslovanska vojska. (Gl. Borba, 4. II. 1989, str. 11). Vendar pa je bil to samo manjši del pomoči, ki je bila v letih 1945–1948 nepovratno podarjena Albaniji. Brez vsakršnega ekonomskega interesa in brez vsakršnega ekonomskega nadomestila je Jugoslavija odstopila Albaniji nekaj sto hektarov najbolj plodne metohijske zemlje, zgradila progo Titograd–Skadar, ki Jugoslaviji, najbolj zadolženi evropski državi, prinaša samo izgubo.

Ne le iz sedanje, temveč tudi iz tedanje perspektive, delujejo vsaj presenetljivo še nekatera pojmovanja, ki so izražena v tej knjigi. Kot primer lahko navedemo nekaj takšnih mest: v opombi 156 na strani 90, kjer je govor o tem, kdo je Lazar-Zai Fundo, je poudarjeno, da je bil ta albanski komunist »popolnoma razkrinkan kot trockist« in da so ga leta 1944 na Kosovu ujeli in ustrelili. Najmanj kar se moramo pri tem vprašati, je, ali je še leta 1988 v Jugoslaviji mogoče smatrati, da je bil nekdo kadarkoli razkrinkan kot trockist, kdo je dal ukaz za ustrelitev tega komunista in kdo ga je izvršil. Tudi ne moremo drugače, kot da se ne vprašamo, zakaj so jugoslovanski predstavniki v Albaniji nasprotovali zamenjavi Enverja Hodže, kakor tudi, če so s tem v zvezi opravili konzultacije na najvišji ravni v Jugoslaviji, ali pa so to počeli po lastni presoji. Pozornosti je vredna tudi opomba 26 na strani 23, ki govori o Napoleonu Zervasu kot poveljniku reakcionarnih čet v Grčiji. Glede Zervasu je poudarjeno, da je avtor zemljevida Velike Grčije, v katere sestav naj bi prišla tudi Makedonija, skoraj vsa Albanija in del Bolgarske. Ali ni prav toliko reakcionarna tudi ideja o veliki Albaniji, in mar v opombi o Enverju Hodži ne bi bilo potrebno poudariti, da je bila pod njegovim vodstvom izdelana velikoalbanska strategija, ki ni nič manj reakcionarna kot Zervasova? Tudi najbolj dobronamerni bralec tega *Dnevnika* se mora vprašati, na čem utemeljuje avtor trditev v predgovoru (str. 37) o povezanosti usode albanskih in jugoslovanskih narodov, ki je zdaj »globoko ovržena«. Mar se od leta 1943 ne emitira iz Albanije odkrito sovraštvo do Jugoslavije? Ali je mogoče pokazati vsaj na eno samo resnično obliko nasprotovanja takšni usmeritvi, ki bi prišla iz same Albanije – bodisi v uradni in organizirani obliki ali pa v neuradni in neorganizirani?

Avtor tega *Dnevnika* je v razgovoru ob izidu knjige razkril prav neverjetne stvari okrog obnašanja jugoslovanskih predstavnikov v Albaniji v obdobju 1941–1945. Simbol takšnega obnašanja je bil Miladin Popović, o katerem pravi Dizdarević naslednje: »Miladinovo stališče je bilo, da bi razširili področje poveljstva Glavnega štaba Albanije na Metohijo, tako imenovani Dukadžim, kar pomeni, da je v resnici želel, da bi se Kosovo pripojilo Albaniji. Drugič, menil je, da je vprašanje Kosova treba reševati na enak način, kot smo mi rešili vprašanje Istre in Slovenskega primorja, ki smo ju po našem prihodu enostavno pripojili in proglasili za enotno ozemlje«. (NIN, 29. I. 1989, str. 20). Kaže, da je treba Popovićevo vlogo v razvoju jugoslovansko-albanskih odnosov kritično prevrednotiti, in sicer na podlagi načela *sine ira et studio* in na podlagi dejstva, da je v knjigi Enverja Hodže *Titoisti* pozitivno ocenjen.

V luči Dizdarevićeve knjige se nujno zastavlja tudi vprašanje, ali so bili v jugoslovanskem političnem vrhu za časa NOV pri zdravih očeh vsi slepi? Če sodimo po Titovem pismu z dne 6. 12. 1943, potem Tito nikakor ni sodil mednje, zakaj v tem dokumentu piše: »Parola o pripojitvi Kosova in Metohije Albaniji, ki jo predlaga Miladin, kakor tudi stališče glede poveljstva albanskega Glavnega štaba nad Metohijo, bi danes dejansko koristila vsem sovražnikom narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji in vsem reakcionarnim in fašističnim klikam, ki težijo k temu, da bi iz demokratičnega gibanja v Jugoslaviji odtrgovali košček za koščkom, in ki jim ni do

tega, da bi poudarjali vprašanje boja proti okupatorju, ampak bi radi razplamtevali nacionalna nasprotja itd. V tem smislu smo pisali tudi tovarišu Miladinu in CK Albanije.« (J. B. Beograd.) Med tiste, ki so bili med leti 1941–1945 resnično slepi in ki so storili velike napake, sodi, če upoštevamo dejstva, tudi Svetozar Vukmanović-Tempo. Sam poudarja, da je v času NOB uporabljal izraz narod, ko je govoril o Šiptarjih, kakor tudi, da je dovolil, da so iz Albanije prišli na Kosovo borci, da bi Šiptarje na ta način pripravili do sodelovanja v NOG Jugoslavije. Ideologi velikoalbanskega separatizma danes po pravici opozarjajo na ta dejstva. (Gl. »Borbo«, 28–29. 1. 1989, str. 12.)

Kaj lahko – v luči navedenega Titovega stališča – rečemo o nizu dejstev, ki se nanašajo na Miladina Popovića, na *Dnevnik*, o katerem govorimo, pa na Tempova stališča? Zares ne moremo reči ničesar drugega kot to, da so bili dejansko praktično zaslepljeni z abstraktnim proletarskim internacionalizmom in da so kot takšni neredko zanemarjali resnične in dolgoročne jugoslovanske interese. Za razliko od njih pa Albanci, na čelu z Enverjem Hodžo, dejansko niso nikoli zanemarili niti enega aktualnega albanskega interesa v odnosih z NOG Jugoslavije. Morda se je zgodilo, da so Albanci zanemarili kakšen aktualni interes, vendar zato, da bi dosegli kaj bolj strateško pomembnega. V luči teh dejstev se posebno pokaže državotvorna intuicija Josipa Broza Tita.

Albanski dnevnik Nijaza Dizdarevića je bilo potrebno objaviti in ponuditi javnosti. Je avtentično zgodovinsko pričevanje o izjemno velikih zablodah jugoslovanskega komunističnega in osvobodilnega gibanja v odnosih z albanskim gibanjem in albansko državo. Seveda je treba poudariti, da bi morda lahko našli kakšno opravičilo za zablode iz obdobja 1941–1945, čeprav je za te zablode in kardinalne napake težko najti tehtno opravičilo. Kot primer: ni mogoče najti nobenega opravičila za protijugoslovanske in protikomunistične sklepe Bujanske konference, ki jih ne omenja *Albanski dnevnik* ne v obširnem uvodnem zapisu niti v priloženem dokumentacijskem gradivu. To pomeni, da ni opravičila za noben podpis na dokumentu iz Bujana, ne glede na to, kakšni so bili motivi podpisnikov. Toda treba je odkrito reči, da ni mogoče najti niti trohice opravičila za napake jugoslovanskega gibanja in države v odnosih z Albanijo od leta 1948 sem. Nobene podlage ni za to, da ne bi v vseh odnosih z Albanijo dosledno in brez odstopanj uveljavljali načelo recipročnosti. Gola demagogija, očitno dirigirana z nekega mesta, je stališče, da zanemarjanje recipročnosti narekujejo jugoslovanski interesi, bodisi kratkoročni ali dolgoročni, ali pa eni in drugi.

Prihodnja poglobljena raziskovanja albanskega razvoja od leta 1941 do leta 1989 in sodobne albanske resničnosti, ki jim bo vodilo načelo *sine ira et studio*, bodo zastavila tudi vprašanje, če gre v Albaniji za resnično socialistično revolucijo in za resnični socialistični razvoj – ali pa gre za gibanje islamskega izvora, ki mu marksizem-leninizem služi samo kot maska. Gre namreč za gibanje, ki očitno kani z demografsko eksplozijo in ekspanzijo osvojiti in albanizirati Balkan. Mar demografski izbruh na Kosovu ni dovolj prepričljiv glede tega? Mar o tem ne priča dejstvo, da siromašna Albanija po rojstvu dvanajstega otroka podari družini hišo? (Politika, 29. 1. 1988, str. 4.) Mar o tem ne govori dejstvo, da Homeinijev Iran nikoli javno ne obsoja Albanije, čeprav so tam vse džamije porušene ali zaprte?

Kosovsko vprašanje – zablode in zlorabe

(Pripombe h »kritičnemu« prikazu knjige Nijaza Dizdarevića** »Albanski dnevnik«)

Celotna vsebina zapisa dr. Mitra Miljanovića o knjigi Albanski dnevnik dokazuje, kako na mestu je bila bojazen avtorja dnevnika, da utegne njegova objava in uvodno besedilo v njem nekomu služiti za zlorabo. Ta bojazen je avtorja – kot sam pravi – dolgo časa odvrčala od samega razmisleka, da bi se lotil pisanja zapiskov iz časa bivanja v Albaniji tik pred koncem vojne. »Kritični« prikaz dr. Mitra Miljanovića je očiten dokaz o upravičenosti te avtorjeve bojazni. Dr. Mitar Miljanović sicer trdi, da ne gre Dizdarevićevega dnevnika soditi »iz današnje jugoslovanske pozicije«, pa vendar je ena temeljnih značilnosti kritičnega prikaza knjige prav v tem, da še kako izhaja iz današnje »jugoslovanske« (beri: srbske) pozicije.

Dr. Miljanović začne že na samem začetku svojega prikaza hudo oštevat avtorja, ker je albansko osvobodilno gibanje v dnevniku imenoval »naš pokret«. Kakšna zabloda! Niti z »znanim jugoslovanskim revolucionarnim idealizmom« – se huduje jezni kritik – se ne more opravičiti dejstva, da »Dizdarević albansko gibanje v svome dnevniku naziva ‚naš pokret‘«. Narobe, po sodbi in trdnem prepričanju recenzenta albansko osvobodilno gibanje ni moglo biti niti »za jotu« bolj »naše« kot katerokoli drugo osvobodilno gibanje na Balkanu. Potem pa se kritik postavi na zgodovinsko distanco, da bi izpovedal svojo »zgodovinsko« resnico: jugoslovansko osvobodilno gibanje je zares verovalo v skupne cilje, toda albansko gibanje je bilo tisto, ki se je že od 1941. leta samo delalo (v izvorniku: glumilo), da v to veruje, v resnici pa je šlo v pravem pomenu besede za protijugoslovanske cilje in interese.

Taka povsem iz trte zvita trditev, ki nima nikakršnega potrdila v zgodovinskem dogajanju tistega časa, ni zato le grobo izkrivljanje zgodovinskih dejstev, se pravi resnice, pač pa je tudi žaljivo natolcevanje zoper celotno osvobodilno gibanje enega izmed sosednjih narodov, v tem primeru albanskega. Hkrati je taka trditev tudi žalitev tedanjega vodstva jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in vseh njegovih predstavnikov, ki so prihajali v Albanijo z namenom prenašati albanskemu vodstvu izkušnje našega boja proti okupatorju in graditve nove oblasti. V Albanijo so zapovrstjo prihajali s takimi nalogami zvečine kadri črnogorske narodnosti – od Miladina Popovića in Dušana Mugoše, Milovana Djilasa, Blaža Jovanovića, Svetozarja Vukmanovića-Tempa, in med temi sta bila tudi – poleg drugih – Velimir Stojnić kot vodja jugoslovanske vojne misije in njen sekretar Nijaz Dizdarević. Za vse te ljudi in za vodstvo jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, ki jih je poslalo v Albanijo, je Miljanovićeva sodba o tem, da je albansko vodstvo samo »glumilo«, da veruje v skupne cilje, v resnici pa vodilo od vsega začetka protijugoslovansko politiko, hudo žaljiva, saj daje razumeti, kako je bilo jugoslovansko vodstvo ne le

* Drago Košmrlj je bil v Albaniji od leta 1946–47 kot profesor srbohrvaščine v Džirokastru. Leta 1947–49 je bil na jugoslovanskem poslanstvu v Tirani svetnik za kulturne odnose in hkrati odpravnik poslov poslanstva. V Albaniji je doživel resolucijo IB.

** Nijaz Dizdarević je bil rojen leta 1920 v Fojnici v Bosni. Šolal se je v Sarajevu in končal Univerzo v Beogradu. Jeseni 1941. je vstopil v NOV, kjer je imel vse do odhoda v Albanijo avgusta 1944 vrsto političnih in partijskih funkcij. Po osvoboditvi je služboval na veleposlanstvu v Ankari, pozneje je bil veleposlanik SFRJ v Bagdadu, Alžiru in v Parizu. Deset let (od 1976–1986 je bil član CK ZKJ, leta 1985 se je upokojil.

naivno, pač pa močno zaplankano, da ni bilo sposobno sprevideti albanskih namer.

Če bi dr. Miljanović skozi količkaj objektivna očala in samo s trohico volje po resnici prelistal Dizdarevičev dnevnik, bi moral, na primer, na strani 33 uzreti ugotovitve, da sta se »naši dve gibanji (t.j. jugoslovansko in albansko) v tistem času skorajda identificirali, ko smo se bojevali ne le skupaj, temveč drug za drugega«. Dizdarevič dopušča celo verjetnost jugoslovanskega vmešavanja v albanske zadeve, pa pri tem navaja primer Miladina Popovića, ki se je (skupaj z Dušanom Mugošo) najbolj »vmešaval« v odločitve albanskega vodstva in je celo stalno oz. pogosteje sodeloval pri sprejemanju sklepov skupaj s Tarasom (Enverom Hoxho), kot mnogi člani najožjega vodstva.

Še drugo, morda za takratne razmere in ozračje v odnosih med jugoslovanskim in albanskim osvobodilnim bojem pomembno dejstvo, ki še kako odločno pobija trditev o protijugoslovanski usmerjenosti albanske strani, je bila konkretna pojavna oblika široko razprostranjene ideje v Albaniji o državni združitvi. »Moram reči – piše Dizdarevič (str. 37) – da sem bil, ko sem poslušal ta pogosta vprašanja (o združitvi, op. D. K.) od Albancev, v začetku presenečen, ker tam, odkoder sem prišel, pa tudi v sami misiji, se o tem sploh ni govorilo niti razmišljalo.«

Avtor na prej citirani strani pripoveduje, kako so ga od prvega dne, ko je stopil na albanska tla, Albanci, borci, domoljubi in voditelji spraševali, kdaj se bomo združili v eno državo. »Bil sem iznenaden spričo navzočnosti ideje o zedinjenju Albanije in Jugoslavije... ideja o priključitvi Albanije k Jugoslaviji ima široko popularnost«, je zapisal avtor v svoj dnevnik na strani 39. Vse take ugotovitve pisec kritike dr. Miljanović previdno preskoči, ker pač ne gredo v njegov kalup gledanja na vse, kar spominja na Albanijo.

Še posebej pa se dr. Miljanović prijema za glavo ob ugotovitvi, da Velimir Stojnić še leta 1988 (ko je pisal uvodne besede k »Albanskemu dnevniku«) ne ve za protijugoslovansko bujansko konferenco. Ta konferenca je postala za vse srbske nacionaliste ena pglavitnih preganjavic, vir nekakšnega prastrahu pred albanskim »nacionalizmom, separatizmom, terorizmom« in kolikor je še takih in podobnih oznak. Bujanska konferenca naj bi sprejela – tako trdi dr. Miljanović – »antikomunistični in separatistični program, ki se od tedaj (se pravi od leta 1943/44) do danes kontinuirano, z občasnim taktičnim odstopanjem, uresničuje«.

Bujanska konferenca

Predvsem si moramo biti ob omembi bujanske konference na jasnem glede nekaterih temeljnih dejstev. Prvo je to, da bujanska konferenca tistikrat, ko so jo voditelji kosovskega avtonomnega narodnoosvobodilnega odbora priredili, še daleč ni mogla in tudi ni pomenila tolikšnega bavljenja, kot ga je pomenila pozneje in ga še danes. Drugo dejstvo pa je to, da so kosovski Albanci, pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja, verjeli v geslo o samoodločbi narodov. Vedeli so za teheransko in moskovsko konferenco, ki sta obe zagotavljali, da bodo narodi po vojni lahko uresničevali to načelo. Dobro so tudi vedeli, kaj se dogaja na drugem koncu Jugoslavije, v Slovenskem primorju in Istri, kjer se je tisti čas že uresničevala izražena ljudska volja o priključitvi k Jugoslaviji oziroma matičnemu narodu. Želja kosovskih Albancev, da se priključijo k matični domovini, je bila prav tako razumljiva in naravna kot vsaka podobna želja delov nekega naroda v drugih državah.

Še toliko bolj je bila razumljiva težnja kosovskih Albancev, da se združijo z matično domovino, ker so v stari Jugoslaviji in še poprej v Srbiji preživeli težka obdobja pregonov, krivic, zatiranja, nasilnega izseljevanja itn. Albanci na Kosovu so bili v predvojni Evropi in tudi v stari Jugoslaviji edina manjšina brez sleherne pravice do lastnih šol, uporabe jezika in podobno. Okupator Jugoslavije je zanje pomenil v resnici osvoboditev izpod jugoslovanske okupacije.

O vprašanju o povojni pripadnosti Kosova je dejansko začel razpravo delegat CK KPJ pri CK KPA Miladin Popović, najprej v pismu Ivanu Milutinoviću 29. julija 1943 (glej Tito, Zbrana dela, knj. 18, 1986, str. 122). Miladin Popović je povedal svoje mnenje, da morata »tako albanska kot jugoslovanska partija spremeniti njuna dosedanja stališča do Kosova in Metohije. Najti je treba rešitev o ureditvi vprašanja Kosova v celoti.«

Na konferenci oblastnega NOO, ki je potekala zadnji dan decembra 1943 in prve dni januarja 1944 v vasi Bujani na ozemlju Albanije (meje takrat seveda ni bilo), je bilo navzočih 49 od 61 povabljenih delegatov. Med njimi je bilo 41 Albancev, 7 Srbov in Črnogorcev (5 drugih povabljenih Srbov ni moglo priti) ter 1 Musliman. Med Albanci je bilo 10 državljanov Albanije. Velja omeniti, da sta bila na konferenci navzoča tudi sekretar oblastnega komiteja partije Pavle Jovičević in član Mita Miljković. Resolucija, ki so jo – kljub različnim stališčem – sprejeli soglasno, omenja, da so bili na njej navzoči predstavniki vseh krajev Kosova in Metohije, Šiptarji, Srbi in Črnogorci, nacionalisti, komunisti, mladinci, predstavniki vojske, članice AFŽ in drugi. Nihče ni tedaj ne s srbske ne s črnogorske strani štel resolucije za protijugoslovansko in separatistično. Potrebno jo je zato jemati kot enega izmed dogodkov v razvoju osvobodilnega gibanja na Kosovu.

Pisec knjige o kosovskem vprašanju Branko Horvat sodi, da sta v času sprejemanja resolucije obstajala dva scenarija glede prihodnosti Kosova. Po prvem bi Kosovo postalo republika, če bi bila na njem močna komunistična organizacija in močan razmah partizanskega gibanja. Drugi scenarij je predvideval federacijo, v katero bi bila vključena tudi Albanija – in v tem primeru bi Kosovo pripadlo k republiki Albaniji. Tako pa je zgodovina ubrala tretjo smer: Kosovo je postalo avtonomna pokrajina v sklopu republike Srbije.

To se je zgodilo po koncu vojaške uprave leta 1945, po zadužitvi upora dela albanskih mobilizirancev. Junija 1945 je novoizvoljeni narodnoosvobodilni odbor Kosova in Metohije sklenil, da se pokrajina kot avtonomna enota vključi v republiko Srbijo. S tem sklepom je bil tako rekoč »uradno« anuliran sklep bujanske konference o združitvi Kosova z Albanijo.

Dejansko je bila odločitev konference v Bujanu razveljavljena že poprej. CK KPJ je leta 1944 že po bujanski konferenci in po sklepih AVNOJ v posebnem pismu oblastnemu komiteju partije za Kosovo in Metohijo zagotovil pravico Albancev do samoodločbe v okviru nove Jugoslavije. Glede težnje o priključitvi k Albaniji pa obstaja nekaj dokumentov in izjav Tita. Bistvo stališča KPJ je bilo, da ne gre že v teku vojne postavljati vprašanja priključitve Kosova, ker bi to pomenilo samo korist za okupatorja. Zato je pglavitna naloga boj proti okupatorju, po zmagi pa bodo osvobojeni narodi lahko urejali vsa nerešena vprašanja.

Značilno je, da pisec Albanskega dnevnika hkrati, ko ugotavlja široko razprostranjene težnje albanskega ljudstva po združitvi z Jugoslavijo, po drugi strani piše, da so z Albanci malo govorili o Kosovu. Kot sam pravi, to niti ni bilo potrebno, ker je bilo že pred prihodom vojaške misije mnogo stvari urejenih. Pri tem omenja dopisovanje med CK Jugoslavije in Albanije in Miladinom Popovićem. Dizdarević omenja tudi izjavo Tita dvema albanskima vojaškima poveljniko-

ma med njunim obiskom pri vrhovnem štabu NOV Jugoslavije. Po trditvi Stojnića naj bi Tito dejal, da ne gre niti pomišljati, da bi Jugoslavija izgubila dele svojega ozemlja, pa torej tudi Kosovo. Kosmet mora obvezno ostati integralni del nove Jugoslavije (Albanski dnevnik, str. 45).

Sodeč po tem, kako pisec kritičnega prikaza Dizdarevićeve knjige ocenjuje tudi posamezne povojne dejavnosti, ki so kakorkoli povezane z Albanijo, bi kazalo verjeti, da je postal ena izmed žrtev tako imenovanega albanskega sindroma, o katerem sam pravi, da »z majhnimi prekinitvami traja v jugoslovansko-albanskih odnosih že od leta 1941«. Odtod njegov sum o tem, zakaj so jugoslovanski časopisi tako na široko – predvsem pa pozitivno (!) – pisali o sestanku pomočnikov zunanjih ministrov balkanskih držav v Tirani januarja 1988. Šlo je, tako poudarja dr. Miljanović, zgolj za rutinski zbor, ki je bil »predvsem v funkciji državnih interesov Albanije.« Tiranski sestanek kot izraz sodelovanja balkanskih držav je bil verjetno v interesu vseh teh držav, ne samo albanske. V čigavem interesu pa je bil pred tem beograjski sestanek zunanjih ministrov balkanskih držav? Vrh tega pa dr. Miljanović žuga tudi jugoslovanskim državnim organom samim, češ, zakaj niso iz pisanja o rutinskem sestanku v Tirani »izvlekli« sklepe, da je bil ta sestanek – ne več ne manj kot v funkciji trenutnih velikodržavnih interesov Albanije. Kakšni naj bi bili ti interesi, pa dr. Miljanović ne pove.

Na tanek led pa je speljal samega sebe, ko je avtorja »Albanskega dnevnika« napadel, češ, kako to, da ni vojaška misija v Albaniji namenjala nikakršne pozornosti pripadnikom jugoslovanskih narodnih manjšin v Albaniji in njihovem položaju. Huduje se, ker ni podatkov o tem, koliko so bili Črnogorci, Makedonci, Srbi, Muslimani zastopani v albanskem osvobodilnem gibanju. Pisec kritike brž nastopi s sumom, da je bila v Albaniji morda že takrat sprejeta odločitev »o totalni denacionalizaciji in asimilaciji pripadnikov jugoslovanskih nacionalnih manjšin«, se pravi, da so Albanci že med vojno naklepali tisto, česar ni bila sposobna uresničiti niti »osmanlijska« Turčija v nekaj stoletjih.

Ko dr. Miljanović kritizira vojno misijo, ker se v tistih nekaj mesecih bivanja v Albaniji (in to v času vojne) ni zanimala za manjšine in štela med albanskimi partizani pripadnike jugoslovanskih manjšin, pa hkrati povsem prezre dejstvo, da se vsa srbska republiška in tudi jugoslovanska vodstva ne le med vojno, pač pa tudi v letih po njej, niso kaj prida zanimala za manjšine ne le v Albaniji, pač pa tudi drugod. Če ni znano, koliko Srbov ali Črnogorcev je bilo med albanskimi partizani, pa lahko povemo, da je v Sloveniji dobro znano, koliko Slovencev je bilo v albanski narodnoosvobodilni vojski. Bilo jih je za dobro četo, vsi so zbežali iz italijanske okupatorske vojske in nekateri so bili deležni tudi albanskih vojaških odlikovanj. Po vojni pa so edinole Makedonci poskrbeli za svojo manjšino v vaseh okoli Korače in vse do leta 1948 pošiljali tja svoje učitelje.

No, če je upravičena marsikatera kritika na rovaš mlačne politike Jugoslavije do njenih manjšin, pa gre vsekakor daleč čez razumno mero trditev dr. Miljanovića, da jugoslovanska diplomacija leta 1988 »podpisuje dokument, s katerim se uzakonja pravica vsake balkanske države, da negira obstoj nacionalnih manjšin na svojem ozemlju.« Ali je morda načrt srbskega vodstva o razselitvi 100.000 Albancev s Kosova posledica takega dokumenta?

Na mnoge druge pripombe in trditve kritika Miljanovića se skorajda ne bi imelo smisla odzivati s preveliko resnostjo. Vsa sreča za Albance, da ni prišel med vojno za šefa jugoslovanske vojne misije človek, ki bi se ravnal po naukih dr. Miljanovića. Ta bi sodelovanje ostro pogojeval s tem, da Albanci »razčistijo« s hegemonistično indoktrinacijo, sodelovanje pa bi bilo strogo vezano na stopnjo

takega albanskega razčiščenja. Jugoslovansko vodstvo pa ne le, da ni šlo po naukih dr. Miljanovića, temveč je po vojni nudilo Albaniji celo »nesebično« gospodarsko pomoč. Ne glede na to, da gospodarski zakoni mednarodnega sodelovanja ne poznajo pojma »nesebičnost«, pač pa edinole obojestranske koristi, ne gre odnosov z Albanijo zreducirati na nekaj številčk podarjenih tankov in na železniško progo Titograd–Skadar. Tisti, ki jo je gradil, bi moral (podobno kot za mnogotero drugo zgrešeno investicijo v državi) najprej izračunati njeno zajamčeno rentabilnost – in če se račun ne bi izšel, pustiti, naj še naprej raste trava med Titogradom in Skadrom, ne pa obsojati Albanijo, da sprejema naša darila.

Nemogoče je, da se ne bi čudili Miljanovićevega začudenju, kako je mogoče še leta 1988 meniti, da je bil nekdo nekoč razkrinkan kot trockist. Podobno kot Albanec Zai Fundo je bilo tudi v Jugoslaviji (da ne govorimo o Sovjetski zvezi – to bi dr. Miljanović vsaj moral vedeti) dosti komunistov razglašanih za trockiste, nekateri so bili tudi streljani.

Zelo naiven postane kritik Albanskega dnevnika, ko sprašuje, zakaj so se jugoslovanski predstavniki Albaniji upirali odstavitvi Envera Hoxhe in če so to ukrepali na svojo roko, ali pa so se posvetovali na najvišjem nivoju v Jugoslaviji. Ali podpreti Envera Hoxho ali ne, nikakor ni bilo v pristojnosti jugoslovanskih predstavnikov v Albaniji. Ta pristojnost je bila v rokah »najvišjega nivoja.«

Dokaz, da gleda dr. Miljanović na celotno zgodovino jugoslovansko-albanskih odnosov že od leta 1941 dalje povsem v skladu s sedanjo velikosrbsko pozicijo, izpričuje njegovo silno zgražanje nad stališči Miladina Popovića, ko je zagovarjal mnenje, da se razširi področje poveljevanja albanskega vrhovnega štaba na Kosovo in Metohijo (samo na enote, sestavljene iz albanskih pripadnikov, op. D.K.), in da je dejansko želel, da se Kosovo priključi k Albaniji. Že prej smo opisali, kako je potekalo reševanje kosovske pripadnosti. Velja pa dodati samo to, da je razprava o tem potekala povsem normalno, med Titom in Miladinom, Tempom in Miladinom, Djilasom in Miladinom ter med vodstvi Jugoslavije in Kosova ter Jugoslavije in Albanije. Miladina Popovića niso po vrnitvi niti obsodili niti »diferencirali«, pač pa so mu dali njegovo prejšnje partijsko funkcijo, dokler ga ni zadela krogla neznanega balista.

Zunaj vsake logike pa je sleherni poskus količkaj resne polemike s stališči, ki jih zagovarja dr. Miljanović, češ, da je bilo vse jugoslovansko-albansko sodelovanje v času NOB dokaz (citiram po izvorniku) »... izuzetno krupnih zabluda jugoslovenskog komunističkog i oslobodilačkog pokreta u odnosu sa albanskim pokretom i albanskom državom«.

V sklop čiste politične fantastike pa vsekakor sodi vprašanje, ki ga dr. Miljanović postavlja na koncu svoje »recenzije« Dizdarevićevega dnevnika: ali gre v Albaniji za resnično socialistično revolucijo in za resnično socialistični razvoj, ali pa gre za gibanje muslimanskega izvora, ki mu je marksizem-leninizem samo maska? Pravi, da gre za gibanje, ki ima za cilj, da z demografsko eksplozijo in ekspanzijo osvoji in albanizira Balkan. Kot zgovoren dokaz taki trditvi jemlje demografsko eksplozijo na Kosovu in pa dejstvo, da »... siromašna Albanija vsaki družini po dvanajstem otroku podarja hišo«, kot je ugotovila – priznано »resnicoljubna« Politika, na katero se sklicuje dr. Miljanović. Pa še en Miljanovićev dokaz o navzočnosti muslimanskega fundamentalizma v Albaniji: Homeinijev iranski režim nikoli javno ne kritizira Albanije, četudi so porušili vse džamije. Mimogrede: dr. Miljanović bi moral vedeti, da Albanija ni nikoli bila povsem muslimanska dežela. Iz Enciklopedije leksikografskega zavoda, knjiga I, bi se lahko poučil, da je bilo v Albaniji – preden jo je Enver Hoxha spremenil v prvo ateistično državo na svetu

– zgolj 65% muslimanov, kar 21% je bilo pravoslavnih in 10% katolikov. Albanski oblastniki pa so prav tako temeljito porušili ali spremenili v muzeje, skladišča in v druge objekte razen muslimanskih džamij tudi pravoslavne in katoliške cerkve. Očitno je sedanji izraelski lobby srbskih oblastnikov, ki vidi v kosovskih albanskih borcih muslimanske fundamentaliste, ki s terorjem ogrožajo Balkan, postal tudi sestavni del pogledov dr. Miljanovića na sodobno albansko politiko.

Res, kar preveč absurdov je nakopičenih na borih sedem in pol straneh »recenzije« o Albanskem dnevniku Nijaza Dizdarevića.

PETER KLINAR

Pogledi na avtonomijo Slovenije

Uvod

Letošnja raziskava »Slovenskega javnega mnenja '90« razkriva protislovja stališč v obdobju vrhunca družbene krize in v pričakovanju njenega razpleta, ki se že začinja.* Ob tem je treba opozoriti, da raziskujemo subjektivna stališča in mnenja, ki izražajo in odsevajo objektivne družbene razmere. Ta stališča so individualno različna in tista, ki predvidevajo spremembe, razvoj, izhode iz krize, so lahko tudi pred ali za dejanskimi možnostmi, ki jih ponujajo dejstva obstoječih razmer. Treba je še pripomniti, da stališča lahko ocenjujemo kot psihološke spodbude ali zavore družbenih sprememb. Vendar pa so sama stališča nezadostna za spremembo vedenja in delovanja, zato so potrebne objektivne ekonomske, politične in kulturne družbene spremembe. Učinki sprememb stališč oz. mišljenj bodo izrazitejši, kadar se bo z njimi vred spreminjalo socialno okolje.

Dejanskih razvojnih sprememb na področju mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji ni zaznati, zato stališča o mednacionalnih odnosih odsevajo izrazito krizo v teh odnosih, vidno v zaostrenih mednacionalnih konfliktih, in izražajo različne opcije izhodov iz te krize. Medtem ko se začenjajo spremembe na ekonomskem in političnem področju (ekonomski in politični pluralizem), teh sprememb v mednacionalnih odnosih v smislu etničnega pluralizma, sprememb federacije, pridobljene nacionalne avtonomije ipd. ni mogoče zaznati. Zaradi tega ni presenetljivo, da so stališča o mednacionalnih odnosih protislovnostna: uveljavljena narodna in nacionalna zavest in etnocentrične mnenjske usmeritve; optimizem in pesimizem glede izhodov iz mednacionalnih konfliktov; odprtost v svet in Evropo in partikularna zamejenost; vsestransko sprejemanje celovitega strukturalnega pluralizma in omejeno sprejemanje etničnega pluralizma; izjemno kritične ocene mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji in zadovoljive ocene teh odnosov v Sloveniji.

Ker se v tem prispevku lotevamo osrednjega problema mednacionalnih odnosov, to je načinov pridovanja večje nacionalne avtonomije Slovenije, je pred tem treba omeniti druge raziskovalne ugotovitve, ki nakazujejo osrednji problem in ki so z njimi povezane.

* V raziskavi SJM 90 je bil upoštevan vzorec 2050 polnoletnih prebivalcev Slovenije. Prikazane ugotovitve so bile dobljene predvsem na osnovi analize dvorazsežnostnih frekvenčnih porazdelitev (s testom χ^2 za neodvisnost dveh nominalnih spremenljivk, s pregledom standardiziranih rezidualov pri testu χ^2 in primerjavami strukturalnih odstotkov). Sklepi o odvisnosti spremenljivk so bili pri vseh tabelah sprejeti s tveganjem, manjšim od 0,05). Računalniška obdelava podatkov je bila opravljena s pomočjo programskega paketa SPSSPC+ (predvsem s podprogramom CROSSTABS in poskusom s podprogramom HILOGLINEAR).

Posebej je bila obravnavana skupina 509 respondentov, ki se v večih odgovorih hkrati (D7 = 2 ali 3, D8 = 2, D2 = 1, D4 = 2, D6 = 1, D10B = 4 ali 5, D10C = 4 ali 5; glej vprašalnik SJM 90) skladno zavzema za večjo avtonomijo Slovenije. Dobljene ugotovitve niso statistično ocenjene, zato predstavljajo le orientacijo za morebitne nadaljnje analize (op. C. Trampuž).

Raziskovalni rezultati opozarjajo na izrazite manifestacije nacionalne in narodne zavesti, na okrepljena narodna čustva, na izraze nacionalne identifikacije in narodne enotnosti. Narodna čustva tudi kipijo od ekstremnejših ravni civilne religije z izrazito čustveno, pa tudi kritično osredotočenostjo na lastni narod. Nacionalna zavest izraža samozavest, upornost proti morebitnim zunanjim intervencijam – očitno jo oblikujejo zaostreni mednacionalni konflikti.

Vrh krize jugoslovanskih mednacionalnih odnosov

Slovenski anketiranci dojemajo globino in širino krize jugoslovanskih mednacionalnih odnosov, ko opozarjajo na mitingaške poskuse širjenja srbske prevlade po Jugoslaviji, na nezdružljive, nasprotujoče si razvojne koncepte in civilizacijske razlike, ki se spopadajo v tem prostoru. Ob tem nasprotujejo metodam mitingov kot sredstvom širjenja srbske konservativne politike, še posebej grobi represiji kot sredstvu neučinkovitega urejanja kosovske krize, do katere je prišlo – ob socialno ekonomski zaostalosti in tradicionalnih konfliktih – predvsem zaradi omejitve avtonomije Kosova s strani Srbije. Srbska politika s poskusi organizacije mitingov v Sloveniji in z gospodarsko blokado Slovenije ter zaostrovanje mednacionalnih konfliktov na Kosovu zaradi omejitve avtonomije pokrajine so temeljni razlogi za negativne ocene jugoslovanskih mednacionalnih odnosov, kot se razkrivajo v Sloveniji, saj prizadevajo slovenske težnje po večji nacionalni avtonomiji.

Zadovoljivi mednacionalni odnosi v Sloveniji

Anketiranci mednacionalne odnose v Sloveniji ocenjujejo s prevladujočimi ocenami kot dobre; v kraju bivanja ter na delovnem mestu ni zaznati kakšnih izrazitejših konfliktov med avtohtonim in imigrantskim prebivalstvom iz drugih jugoslovanskih okolij. Raziskovalni rezultati govorijo o tolerantnem odnosu Slovencev do odprtosti poklicnih dejavnosti za interne jugoslovanske imigrante. Toleranca je vidna tudi do kulture imigrantov in njihovega kulturnega organiziranja. Skoz optiko naraščajoče narodne in nacionalne zavesti v kriznih mednacionalnih razmerah pa je treba gledati na nerazpoloženje Slovencev na imigracije v Slovenijo iz drugih okolij Jugoslavije zaradi kulturnih in zaposlitvenih ogrožanj avtohtonega prebivalstva in na nerazpoloženja anketirancev do političnega organiziranja imigrantov. V tej luči je mogoče razumeti tudi minimalne deleže stališč, ki dajejo zaposlitvene prednosti avtohtonemu prebivalstvu v primerih odpuščanja z dela zaradi prestrukturiranja gospodarstva. Naraščajoča nacionalna zavest nedvomno spodbuja tudi prevladujoče sodbe, da so se delavci iz drugih republik, še posebej tisti, ki imajo opravka z ljudmi, dolžni naučiti slovenščine, kar je nenazadnje tudi nujen pogoj za doseganje njihove socialne promocije. Razširjena in poglobljena nacionalna zavest Slovencev dopušča uveljavljanje nepopolnega etničnega pluralizma.

Izražanje okrepljene nacionalne zavesti se kaže v težnjah po večji politični, gospodarski in kulturni samostojnosti Slovenije. Te zahteve se v zadnjih letih opazno povečujejo in dosegajo v letošnji raziskavi najvišje večinske deleže. Raziskovalni podatki kažejo na pojave, ki ogrožajo slovensko suverenost. To so že omenjeni mednacionalni konflikti v Jugoslaviji (Srbija – Slovenija in različni razvojni koncepti, civilizacijske razlike in kosovske razmere) in pa neustrezen jugoslovanski federativni koncept, po katerem ima Slovenija prevelike obveznosti do nerazvitih in federacije in ki onemogoča uveljavljanje pomembnih slovenskih političnih predlogov, saj so v veliki meri s preglasovanjem zavrnjeni. Sedanja federativna ureditev se je izkazala kot neučinkovita proti kršitvam skupnega trga in ni ponudila potrebne zaščite proti grožnjam slovenski nacionalni suverenosti. Slovenski anketiranci doživljajo ogrožanja slovenske suverenosti tudi z grobimi napadi z jugovzhodnega dela Jugoslavije, ki zadevajo slovenske koncepte političnega pluralizma in demokratizacije.

Anketiranci razmišljajo o prihodnosti Slovenije skladno s izrazi naraščajoče nacionalne zavesti in težnjami po avtonomiji Slovenije. Večina (51%) sodi, da bi konfederativna oblika zagotovila Sloveniji večjo nacionalno samostojnost, približno $\frac{1}{4}$ se zavzema za Slovenijo kot povsem samostojno državo in manjšina (15%) se zadovoljuje z dosedanjim statusom Slovenije v jugoslovanski federaciji. Pri tem izhajajo od pravice do samoodločbe kot neodtujljive pravice. Načini pridobitve večje avtonomije Slovenije naj bi potekali po ustavni poti. S spremenjeno slovensko ustavo naj bi Slovenija odločila, katere zadeve bo prenesla na jugoslovanske organe. Večinska mnenja tako poudarjajo, da je za večjo avtonomijo Slovenije boljša konfederativna kot federativna ureditev, ki jo hkrati štejejo tudi kot primernejšo za prihodnost Jugoslavije.

Uveljavljanje polne nacionalne suverenosti ustvarja možnosti za umiritev nacionalnih konfliktov, onemogočanje srbske prevlade nad Jugoslavijo in za izognitev izrednega stanja ter državljanske vojne. To so optimistične opcije anketirancev glede izhodov iz mednacionalnih konfliktov. Če pa se ne bosta uveljavila popolna suverenost narodov in samostojnost republik, potem pa so utemeljena pesimistična pričakovanja izhodov iz obstoječih mednacionalnih konfliktov, ki opozarjajo na nadaljevanje konfliktnega stanja in negotovosti, na možnosti odcepitve Slovenije ter razpada Jugoslavije. Čeprav je javno mnenje bolj naklonjena optimistični opciji izhodov iz mednacionalnih konfliktov, pesimistična opcija ni neizrazito izražena in opazen je trend naraščanja teh ocen. Stališča o odcepu Slovenije je treba razumeti v kontekstu nadaljnjega zaostrovanja mednacionalnih konfliktov.

Pot do avtonomije Slovenije: konfederacija ali samostojna država

Pregled povezav stališč o prihodnji konfederativni obliki Slovenije, njeni samostojnosti ali nespremenjeni vključenosti v jugoslovansko federacijo pokaže povezavo med stališči o prihodnji konfederativni ureditvi in uveljavitvi polne suverenosti narodov in samostojnosti nacij, do katere morejo pripeljati rešitve sedanjih mednacionalnih konfliktov. Vidna je tudi izrazita povezave med stališči o prihodnosti Slovenije kot samostojne države in njenega odcepa kot izhodu iz nepomirjenih mednacionalnih konfliktov. Ne presenečajo zveze med stališči o konfederativni prihodnosti Slovenije in teženj po pridobitvi večje avtonomije Slovenije.

Stališča o prihodnjih konfederativnih vezeh Slovenije z Jugoslavijo so izrazito povezana s stališči o konfederativni ureditvi Jugoslavije, kar obeta Sloveniji večjo avtonomijo in popolnejšo samostojnost kot dozdej. Slovenski anketiranci torej sodijo, da je konfederacija oblika, ki bi mogla Sloveniji zagotoviti večjo avtonomijo, kot jo ima doslej, po drugi strani pa je vidna zveza med ocenami o prihodnjem nespremenjenem statusu Slovenije kot republike v sedanjih federalnih okvirih s sodbami o ohranitvi njene dosedanje nespremenjene – to je omejene avtonomije. Konservativni nereformistični (manjšinski) pogledi, ki se zadovoljujejo z obstoječo ureditvijo in omejeno avtonomijo, so med seboj povezani. Mednje sodijo tudi povezave stališč o prihodnjem nespremenjenem položaju Slovenije v jugoslovanski federaciji in nesmiselnosti razpravljanj o odcepitvi Slovenije od Jugoslavije v sedanjih razmerah.

Logično utemeljene in statistično relevantne so zveze med stališči o prihodnosti Slovenije kot povsem samostojne države in smiselnosti razprav o odcepitvi Slovenije od Jugoslavije glede na sedanje razmere. Ob tem je treba reči, da sicer večinska stališča o smiselnosti razprav o odcepitvi, ki naraščajo, še ne pomenijo odločanja o odcepitvi, marveč izražajo nezadovoljstvo z obstoječimi razmerami v federaciji in pomenijo preseganje tabuja odcepitve in del taktike za spreminjanje odnosov v federaciji. V bistvu razprava o odcepitvi pomeni pripravo možnih izhodov, če bi se mednacionalni konflikti nadaljevali in z njimi vred omejitve avtonomije Slovenije, kakor tudi če slovenski predlogi o konfederativni ureditvi v Jugoslaviji ne bi bili sprejeti.

Pričakovana je tudi izrazita povezava stališč o prihodnosti Slovenije kot povsem samostojne države s stališči o odločanju na referendumu za odcepitev Slovenije in pa stališči o nespremenjenem dosedanjem statusu Slovenije kot republike v jugoslovanskih federativnih okvirih z odločanjem na referendumu proti odcepitvi Slovenije. 56% anketirancev bi na referendumu glasovalo za odcepitev Slovenije, 20% proti, 24% pa jih ne bi šlo na glasovanje, ali jih še ne ve, kako bi glasovali, če bi bil razpisan referendum o odcepitvi Slovenije. Pregled teh rezultatov pokaže, da so deleži pritrdilnih odločitev o odcepitvi dokaj višji od deležev stališč o prihodnosti Slovenije kot samostojne države. Morebitni razpis referendumu o odcepitvi Slovenije pride v poštev ob nadaljnjem zaostrovanju mednacionalnih konfliktov, omejevanju avtonomije Slovenije in neuspehu sklepanja konfederativne pogodbe. To pojasnilo osvetli višje deleže pritrdilnih odločitev o odcepitvi na morebitnem referendumu, ki bi odločal o obstoju Slovenije v okviru Jugoslavije ali zunaj nje. Večina anketirancev, ki bi na referendumu pritrdilno glasovala za odcepitev Slovenije, meni, da je prihodnost Slovenije v konfederativni ureditvi (51%), 39% pa jih sodi, da je prihodnost Slovenije v njeni popolni državni samostojnosti. Tudi ta podatek pojasnjuje pravilnost naše gornje razlage o odločitvah za odcepitev Slovenije na referendumu ob neuspešnih poskusih za uveljavitev konfederativne ureditve.

Kažejo se tudi povezave stališč o prihodnji samostojni slovenski državi in s stališči o odpiranju novih razvojnih možnosti Slovenije zunaj Jugoslavije. Večina anketirancev, ki vidi nove razvojne možnosti Slovenije zunaj Jugoslavije (54%), meni, da je treba šteti konfederacijo kot prihodnjo obliko ureditve Slovenije, in le 28% jih meni, naj bi to bila samostojna slovenska država. To razlaga visok delež stališč (76%), ki se povečuje v primerjavi s predhodnimi raziskavami o odpiranju novih razvojnih možnosti Slovenije zunaj Jugoslavije. V teh stališčih, ki se hkrati z visokimi deleži zavzemajo za konfederacijo, je videti težnje po odpiranju Slovenije v zahodno Evropo in po njenem neposrednem povezovanju z razvitim svetom

brez birokratskega zavlačevalnega in omejevalnega vmesnega posredovanja zveznih jugoslovanskih organov. Opiranje Slovenije v svet torej zahteva pridobitev njene večje avtonomije v obliki konfederacije ali morda tudi povsem samostojne države. V tej luči so tudi razumljive zveze med stališči o prihodnjem nespremenjenem statusu Slovenije kot federalne jugoslovanske enote in maloštevilnimi sodbami o neobstoju razvojnih možnosti Slovenije zunaj Jugoslavije.

Razložljive so zveze med stališči o prihodnji konfederativni ureditvi Slovenije s stališči racionalnega solidarizma do razvoja nerazvitih območij Jugoslavije, ki temelji na obojestranskih gospodarskih interesih razvitih in nerazvitih. Stališča o prihodnji samostojni Sloveniji se povezujejo s partikularističnimi stališči do razvoja nerazvitih, po katerih je naložena skrb za nadaljnji razvoj nerazvitim samim. Stališča o nespremenjenem statusu Slovenije kot jugoslovanske federalne enote pa se povezujejo s stališči skrajnega solidarizma do razvoja nerazvitih območij Jugoslavije.

Stališča socialnih kategorij o konfederativni ali osamosvojitveni prihodnosti Slovenije

Pregled stališč posameznih kategorij anketirancev o prihodnosti Slovenije v njeni konfederativni ureditvi pokaže, da se zanje seveda bolj zavzemajo Slovenci kot pripadniki drugih narodov, ki živijo v Sloveniji. Opazni so poudarki o prihodnji konfederativni ureditvi Slovenije, ki jih izražajo kategorije z višjim delovnimi položaji (stopnja izobrazbe in vloge v organizaciji dela). Pristaši različnih političnih organizacij imajo do prihodnje konfederativne ureditve dokaj podobna stališča in med njimi ni razlik. Pristaši ZKS – SDP in Socialistične zveze Slovenije kakor tudi pristaši Demosa – združene opozicije in ZSMS – liberalne stranke se zavzemajo z nekoliko nadpovprečnimi deleži za konfederativno ureditev Slovenije. Ti deleži pa so nižji od povprečja le pri pristaših drugih političnih strank, ki ne sodijo med omenjene.

Samostojnost slovenske države v prihodnjem družbenem razvoju omenjajo predvsem mlajši anketiranci, pa seveda Slovenci mnogo bolj kot pripadniki drugih narodov, živečih v Sloveniji. Tako se odločajo še kategorije anketirancev z nižjim delovnim položajem. S podpovprečnimi deleži stališč se zavzemajo za samostojno Slovenijo kategorije z višjimi delovnimi položaji. Nekoliko nadpovprečni so deleži stališč o samostojni Sloveniji pri pristaših Demosa in ZSMS – liberalne stranke, ki pa ne kažejo na statistično relevantne zveze. Po drugi strani pa se z nekoliko podpovprečnimi deleži stališč zavzemajo za samostojnost Slovenije pristaši ZKS–SDP in SZS. Deleži pristašev drugih političnih strank se gibljejo na ravni povprečja. Nespremenjeni status Slovenije kot republike v jugoslovanski federaciji bolj poudarjajo kategorije Neslovencev in kategorije z nižjimi delovnimi položaji. Za nespremenjeni republiški status Slovenije v Jugoslaviji se z opazno nadpovprečnimi deleži odgovorov zavzemajo pristaši ZKS–SDP in SZS (ta zveza je statistično relevantna), s podpovprečnimi deleži pa pristaši Demosa in ZSMS – liberalne stranke. Deleži stališč pristašev drugih političnih strank pa se gibljejo na ravni povprečja. Med njimi najdemo tudi najvišje deleže stališč, ki ne vedo odgovora na vprašanje o svoji zamisli o prihodnosti Slovenije.

1. Posplošene ugotovitve kažejo, da se uveljavljena nacionalna zavest Slovencev izraža v njihovih težnjah po pridobitvi večje nacionalne avtonomije, ki jo štejejo kot učinkovit izhod iz obstoječih mednacionalnih konfliktov.

2. Ocene mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji in Sloveniji odsevajo naraščajočo nacionalno zavest Slovencev, povezano z zahtevami po uveljavitvi polnejše nacionalne avtonomije.

3. Slovenci si zamišljajo, da bi do večje nacionalne avtonomije mogli priti – ob upoštevanju pravice do samoodločbe – po ustavni poti.

4. Sedanji federativni okviri se zdijo Slovincem utesnjujoči, zato iščejo izhode v konfederaciji in povsem avtonomni slovenski državni tvorbi.

5. Večjo nacionalno avtonomijo naj zagotovi konfederacija, do odcepa Slovenije pa naj bi prišlo, če si Slovenija ne bi mogla izboriti večje avtonomije, če bi se mednacionalni konflikti še nadaljevali in poglobljali. Konfederacija ali samostojnost Slovenije zagotavljata neposredno povezovanje z razvitim svetom in odpiranje novih razvojnih možnosti.

6. Manjšinski del slovenske populacije se zadovoljuje s statusom slovenske republike v jugoslovanskih federativnih okvirih in se ne zavzema za spremembe ter ne vidi novih razvojnih možnosti Slovenije zunaj Jugoslavije, z njenim odpiranjem in neposrednim povezovanjem z razvitim svetom.

7. Konfederativna ureditev Jugoslavije naj bi uveljavila racionalni solidarizem med bolj in manj razvitimi področji, osamosvojitve Slovenije pa bi ogrozila takšen medsebojni solidarizem. Ohranitev nespremenjenih federativnih odnosov v Jugoslaviji pa podaljšuje možnosti za uveljavljanje skrajnega solidarizma v odnosih med razvitimi in nerazvitimi federalnimi enotami.

8. Konfederativna zamisel ima poudarjeno zaledje pri kategorijah z višjimi delovnimi statusi in med pristaši vseh pomembnejših političnih strank na oblasti in v opoziciji.

9. Zamisel o prihodnosti Slovenije kot samostojne države je izraziteje zasidrana pri kategorijah mlajših anketirancev in kategorijah z nižjimi delovnimi položaji. Nekaj več podpore ima ta zamisel pri pristaših opozicijskih strank in ZSMS – liberalne stranke.

10. Konservativne poglede o nespremenjenem statusu Slovenije kot jugoslovanske federalne enote pa bolj opazno srečujemo pri kategorijah Neslovencev, kategorijah z nižjimi delovnimi položaji in pri kategorijah, ki se štejejo kot politični pristaši ZKS-SDP in SZS.

Načini doseganja avtonomije Slovenije v kontekstu mednacionalnih in mednarodnih odnosov

Zveze med stališči o prenosu nekaterih zadev na jugoslovanske organe, določenem s slovensko ustavo in stališči o konfederativni ureditvi Jugoslavije, govorijo o tem, da z ustavnim prenosom zadev na jugoslovanske organe anketiranci razumejo, da se ta prenos odvija predvsem v novih konfederativnih in ne v obstoječih, starih federativnih okvirih. Ustavne spremembe naj torej pripeljejo do konfederacije, do večje avtonomije Slovenije, do odpiranja njenih novih razvojnih možnosti zunaj Jugoslavije. Vse te ugotovitve izhajajo iz povezav ustreznih stališč anketirancev.

Zamisli o konfederaciji kot poti k večji avtonomiji Slovenije ter načinu bolj-šega urejanja mednacionalnih konfliktov v Jugoslaviji kot pa v dosedanji federaciji, se povezujejo s stališči o novih razvojnih možnostih Slovenije zunaj Jugoslavije in s pritrdilnimi odločitvami o odcepitvi Slovenije, če bi bil razpisan referendum. Ta poslednja zveza ponovno opozarja na ugotovitev, ki smo jo že omenili, da se odloča za konfederacijo tudi precejšen del anketirancev, ki hkrati sporoča, da bi ob morebitnem razpisu referenduma glasovali za odcepitev. To pomeni, da bi jih neuresničitev konfederativne zamisli pripeljala do odločitve za odcepitev.

Razumljive so zveze med stališči o smiselnosti razprav o odcepitvi s prizadevanji za večjo avtonomijo Slovenije in z odločitvijo za odcepitev Slovenije ob razpisu referenduma. Razmišljanja o odcepitvi v kontekstu pridobivanja večje avtonomije imajo svoj smisel kot pripravljalna dejanja za odcepitev, pri katerih je treba razmišljati o novih razvojnih možnostih Slovenije zunaj Jugoslavije (tudi ta stališča so povezana s stališči o smiselnosti razprav o odcepitvi), če zamisel o konfederaciji ne bi uspela.

Zveze med stališči, ki napovedujejo glasovanje o odcepitvi ob razpisanem referendumu z zavzemanji za večjo avtonomijo Slovenije in za njeno odpiranje v svet, kažejo na prevladujoče usmeritve tistih anketirancev, ki bi se ob nadaljevanju mednacionalnih konfliktov na referendumu odločili za odcepitev Slovenije.

Socialne kategorije o avtonomiji Slovenije v kontekstu mednacionalnih in mednarodnih odnosov

Stališčem o večji avtonomiji Slovenije so z nižjimi, podpovprečnimi deleži naklonjeni Neslovenci, z višjimi nadpovprečnimi pa kategorije z višjimi delovnimi statusi in pristaši političnih strank združene opozicije Demosa, pa tudi ZSMS – liberalne stranke.

O novih možnostih razvoja Slovenije zunaj Jugoslavije seveda bolj pritrdilno razglabljajo Slovenci kot Neslovenci. Poudarjajo jih pripadniki Demosa – opozicijskih strank, pripadniki ZKS-SDP in SZS pa se za ta stališča odločajo na ravni povprečja odgovorov, pri tem pa se kaže povezava kategorije pripadnikov ZKS-SDP in SZS z manjšinskimi mnenji, da Slovenija ne bi imela nobene možnosti razvoja zunaj Jugoslavije.

Smiselnosti razprav o odcepitvi so bolj naklonjene kategorije mlajših anketirancev, Slovencev in kategoriji pristašev strank združene opozicije Demos in ZSMS – liberalne stranke. Pristaši ZKS-SDP in SZS pa se zavzemajo za smiselnost razprave o odcepitvi s podpovprečnimi deleži svojih sodb. Njihovi deleži o nesmiselnosti omenjenih razprav pa so opazno višji od povprečja.

Če bo razpisan referendum o odcepitvi Slovenije, je pričakovati po raziskovalnih rezultatih, da bi za odcepitev glasovali z nadpovprečnimi deleži mlajši anketiranci, Slovenci in pristaši političnih strank združene opozicije Demosa in ZSMS – liberalne stranke. Višje deleže glasovanj proti odcepitvi pa bi bilo pričakovati pri Neslovcih in pristaših političnih strank ZKS-SDP in SZS.

Kategorije z višjimi delovnimi statusi se z nadpovprečnimi deleži strinjajo s stališčem, naj Slovenija z ustavo določi, katere zadeve bo prenesla na jugoslovanske organe. Tako se odločajo tudi kategorije pristašev političnih strank Demosa in ZSMS – liberalne stranke. Pristaši ZKS-SDP in SZS odgovarjajo na ravni povpreč-

nih odgovorov. Manj pa so zavzete za gornja stališča kategorije Neslovencev, kategorije z nižjimi delovnimi položaji in pristaši drugih političnih organizacij, ki z visokimi deleži ne vedo odgovora na zastavljeno vprašanje.

Da je prihodnost Jugoslavije v konfederativni ureditvi in ne v sedanji federaciji, kar bo Sloveniji omogočilo večjo stopnjo avtonomije in suverenosti, menijo z nadpovprečnimi deleži svojih ocen kategorije z višjimi delovnimi položaji in kategorije pristašev političnih strank Demosa ter ZSMS – liberalne stranke. S temi mnenji se s podpovprečnimi deleži strinjajo kategorije Neslovencev, kategorije z nižjimi delovnimi statusi in kategorije pristašev političnih strank ZSK-SDP in SZS ter drugih političnih organizacij.

Med kategorije, ki nekoliko bolj poudarjajo optimistične izhode iz sedanjih mednacionalnih konfliktov z uveljavitvijo polne suverenosti narodov in avtonomij republik, se uvrščajo pristaši političnih strank ZKS-SDP in SZS ter Demosa. Druge kategorije anketirancev pa na to vprašanje odgovarjajo v glavnem na ravni povprečja odgovorov, razen kategorije pristašev drugih političnih strank, kjer prevladujejo neodločni odgovori, deleži pritrdilnih odgovorov pa so pri njih podpovprečni.

Za pesimistične izhode mednacionalnih konfliktov, ki bodo pripeljali do odcepa Slovenije, se z nadpovprečnimi deleži odločajo kategorije mlajših anketirancev in pristaši političnih strank Demosa.

Nadpovprečni deleži nestrinjanja z odcepitvijo Slovenije kot izhoda mednacionalnih konfliktov pa so vidni pri kategoriji Neslovencev, pri kategorijah z višjimi delovnimi statusi in pri pristaših političnih strank ZKS-SDP in SZS.

Skrajni solidarizem v odnosih med razvitimi in nerazvitimi področji Jugoslavije poudarjeno izražata kategorija Neslovencev in kategorija pristašev ZSK-SDP in SZS. Za racionalni solidarizem se bolj zavzemajo kategorije z višjimi delovnimi položaji in pa kategorije pristašev ZSMS – liberalne politične stranke, pa tudi pristaši političnih strank Demosa. Partikularistični pogledi o odnosih med razvitimi in nerazvitimi pa se bolj kažejo pri kategorijah z nižjimi delovnimi statusi. Partikularistična stališča, naj nerazviti sami skrbijo za svoj razvoj, med kategorijami pristašev različnih političnih strank niso bolj izrazito diferencirana.

Dopolnilne sklepne ugotovitve o avtonomiji Slovenije v kontekstu mednacionalnih in mednarodnih odnosov

Nadaljnja raziskovanja razkrivajo nekatere nove sklepne ugotovitve in potrjujejo že navedene ugotovitve. V teh sklepih se osredotočamo le na nove ugotovitve:

1. Ustavna pot sprememb v smeri večje avtonomije naj bi pripeljala predvsem do konfederacije in do zagotavljanja razvojnih možnosti Slovenije zunaj Jugoslavije.

2. Konfederacijo razumejo anketiranci kot obliko za reševanje mednacionalnih konfliktov in kot ureditev, ki bi omogočala Sloveniji odpiranje v razviti svet.

3. Smiselnost razprav o odcepitvi Slovenije je treba razumeti v kontekstu hotenj po večji avtonomiji in odpiranju Slovenije v razviti svet in kot pripravljalna dejanja, če zamisel o konfederaciji ne bi uspela.

4. Nadaljnje zaostrovanje mednacionalnih konfliktov utegne pripeljati do glasovanja na referendumu za odcepitev Slovenije, da bi na ta skrajni način Slovenija pridobila svojo avtonomijo in nove razvojne možnosti v razvitem svetu.

5. Zamisli o večji nacionalni suverenosti, spodbujeni z naraščajočo nacionalno

zavestjo, posebej izrazito pritrjujejo socialne kategorije z višjimi delovnimi položaji in pristaši političnih strank opozicije ter liberalne stranke. Te kategorije tudi poudarjajo, da je treba priti do sprememb sedanje federacije po ustavni poti.

6. Kategorije z višjimi delovnimi položaji in pristaši opozicijskih strank ter liberalne stranke z nadpovprečnimi deleži sodijo, da bo konfederacija zagotovila Sloveniji večjo avtonomijo in suverenost. K takemu mnenju se izraziteje ne nagibajo pristaši ZKS-SDP in SZS, četudi je njihova opcija za konfederacijo kot prihodnjo ureditev Slovenije dokaj opazna.

7. Pristaši ZKS-SDP in SZS ter političnih strank združene opozicije skupaj izraziteje poudarjajo optimizem glede izhodov iz obstoječih nacionalnih konfliktov v smeri uveljavitve polne suverenosti in avtonomije nacij.

8. Kar zadeva razprave o odcepitvi, o razvojnih možnostih Slovenije zunaj Jugoslavije, glasovanja za odcepitev na morebitnem referendumu in takšnih zaostritev mednacionalnih konfliktov, ki bi pripeljali do odcepitve Slovenije, se za take opcije izraziteje odločajo kategorije pristašev Demosa, pri nekaterih od teh vprašanj pa tudi pristaši liberalne stranke in mlajši anketiranci. Pristaši ZKS-SDP in SZS izraziteje nasprotujejo stališčem, ki so povezana z odcepitvijo Slovenije. Pri stališčih o referendumskem glasovanju proti odcepitvi se jim pridružuje še kategorija Neslovencev, in pri stališčih nestrinjanja z odcepitvijo kot izhodom iz mednacionalnih konfliktov pa še kategorije z višjimi delovnimi položaji.

9. Racionalno solidaristično v odnosih med razvitimi in nerazvitimi so bolj opazno usmerjene kategorije z višjimi delovnimi statusi in pristaši opozicijskih strank in liberalne stranke. Partikularizem v medsebojnih odnosih poudarjajo kategorije z nižjimi delovnimi statusi, kar smo ugotavljali že v prejšnjih raziskavah, med pristaši različnih političnih strank pa ni bistvenih razlik. Skrajni solidarizem nekoliko bolj poudarjeno izražajo poleg kategorij Neslovencev še pristaši ZKS-SDP in SZS.

O kategorijah anketirancev, zavzetih za odločnejše pridobivanje polnejše avtonomije Slovenije

Nadaljnje raziskave kažejo, da se oblikuje kategorija anketirancev, ki se dokaj enotno zavzema za bistvene spremembe sedanje federativne ureditve, ko vidi možnosti za pridobitev večje avtonomije Slovenije v njeni konfederativni ureditvi ali v osamosvojitvi kot samostojne države. To skupino sestavljajo pripadniki vseh izobrazbenih in starostnih kategorij anketirancev brez kakšnih opaznejših odstopanj od izobrazbene in starostne strukture vseh anketirancev. Podatki kažejo, da opisano kategorijo sestavljajo nekoliko nižji deleži povprečja pristašev ZKS-SDP in SZS in precej višji deleži pristašev strank združene opozicije Demosa in ZSMS – liberalne stranke, pristaši Slovenske demokratske zveze (SDZ) ter pristaši Zelenih Slovenije. Sklenemo lahko z že znano ugotovitvijo, da so težnje po regionalnejših spremembah v Sloveniji, ki zadevajo njeno avtonomijo in sedanje federativne odnose v smislu razvoja konfederacije ali samostojne države, bolj izrazito prisotne pri pristaših liberalne stranke in pri pristaših opozicijskih političnih strank kot pri pristaših ZKS-SDP in SZS. To ugotovitev ilustrirajo še nekateri podrobnejši podatki. Delež članov in pristašev ZKS-SDP ter SZS, vključenih v omenjeno kategorijo, ki se zavzema za večje družbene spremembe statusa Slovenije, je nekoliko nižji od deleža vseh članov in pristašev ZKS-SDP in SZS, vključenih v raziskavo, delež članov ZSMS – liberalne stranke in njihovih pristašev in pristašev SDZ,

Slovenske socialdemokratske zveze in Zelenih Slovenije pa nekoliko višji od deleža teh kategorij, vključenih v raziskavo.

* * *

Na koncu tega zapisa se je treba vrniti na njegov začetek. Stališča o mednarodnih odnosih, čeprav tudi protislovna, nakazujejo izrazite težnje po pridobitvi večje avtonomije Slovenije. K temu cilju se stekajo zamišljene poti. Če izhajamo iz podmene, da subjektivna stališča dovolj verno odsevajo objektivne družbene razmere in izražajo dejanske možnosti sprememb, potem se začenja zapleten proces uresničevanja stališč, ki zahteva globoke strukturalne spremembe in spremembe v delovanju ter ravnanju na vseh ravneh, od družbene do individualne ravni. Integracija v razviti svet vodi prek avtonomij posameznikov, skupin in narodov, brez katerih ni učinkovitih integracij teh družbenih ravni.

VIRI:

- S. Vago: Social Change, Prentice Hall, New Jersey 1989, str. 246, 247.
- Slovensko javno mnenje 1990, RI-FSPN, Ljubljana.
- Slovensko javno mnenje 1980-1989, RI-FSPN, Ljubljana.
- Toš, Klinar, Mlinar, Markič, Roter, Trampuž: Slovensko javno mnenje 1979, Delavska enotnost Ljubljana, 1987.
- Toš, Klinar, Markič, Mlinar, Rotar, Trampuž: Slovenski utrip. Rezultati raziskav javnega mnenja 1988-1989, FSPN Ljubljana 1989.
- T. Hribar: Slovenska državnost, CZ Ljubljana 1989.
- Okrogla miza: Nacija kot identiteta v protislovljih sodobnega sveta, Teorija in praksa 8-9/89, str. 975-1014.
- Zbornik: Slovenija v jugoslovanski federaciji, FSPN, Ljubljana 1987.
- P. Klinar: Medetnični in mednarodni konflikti v Jugoslaviji, Teorija in praksa, 1-2/90, str. 3-16.
- Zbornik: Suverenost slovenskega naroda, Zbor slovenskih kulturnih delavcev, Ljubljana 1988.
- Teorija etnosa: naši dometi, Migracijske teme 2, 3/89.

BOŠTJAN MARKIČ

Politična zavest in javno mnenje

Možnosti »navadnega državljana«

Politični sistem samoupravne usmeritve je v svojih programskih, često zelo vizionarsko obarvanih dokumentih in izhodiščih, pripisoval pomembno mesto navadnim »delovnim ljudem« in »občanom«. Ta sistem pa je bil močno ideologiziran. Primerjalna analiza med ustavnimi dokumenti ter zakonskimi določili na eni strani ter izkustveno prakso na drugi strani, pa je pokazala, da je bil razkorak med normativnim in stvarnim opazno velik. Politični sistem samoupravne usmeritve kljub svojim optimističnim napovedim in »optimistični antropologiji« ni uspel dejansko potisniti »navadnega« državljana na vidnejše mesto v mreži odločitvenih procesov. Vloga navadnega državljana je bila marginalizirana že na mikroravni družbenopolitične organiziranosti. Bolj ko smo se pomikali proti makroravnem družbene organiziranosti, bolj je plahnela možnost vplivanja »navadnih ljudi« na odločitve o pomembnih družbenih vprašanjih. V političnih dokumentih pogosto-

krat omenjena »temeljna družbena ravnina« (tudi družbena »baza« imenovana) kot neke vrste institucionalizirana skupina »navadnih« delovnih ljudi in občanov, je bila bolj pogosto kot dejanski protagonist važnih družbenih odločitev le kulisa za dejansko sprejemanje odločitev zelo pomembnih in družbeno dejansko odločujočih političnih elit. Le-te so se zbirale predvsem ob takšnih političnih mehanizmih, kot so bile etablirane družbenopolitične organizacije, banke, gospodarski gremiji.

V politični zavesti Slovencev je še vedno zakoreninjeno prepričanje, da tudi danes »navaden« državljan v naši družbi nima pravih možnosti za to, da bi vplival na takšne družbene odločitve, ki bi se tikale strateških, dalekosežnih, razvojno odločujočih problemov. Očitno je podmena takšnega prepričanja mnenje ljudi, da je »majhen človek«, običajen državljan, preprost volilec, pravzaprav vedno »premagani«, da je zelo pogosto manipuliran, torej bolj ali manj družbenopolitično izigran. Takšno mnenje lahko vodi tudi do politične apatije, v smislu: nič se ne izplača, usoda »navadnega državljana« je itak že a priori zapečaten. Navaden državljan je vselej potisnjen na obrobje družbenopolitičnega dogajanja.

V Slovenčevi politični zavesti imamo tedaj opravka tudi s svojevrstnim političnim defetizmom, ki pa ga lahko tolmačimo – vsaj na ravni interpretacijskih predpostavk – tudi kot neke vrste izgovor, da se ljudje ne spuste v politični vrvež družbenega odločanja. In to v slogu: saj se tako ne izplača, majhni ljudje igramo samo politično slamnatega moža, političnega »svetega Jožefa«, dejansko ustvarjanje odločitev pa je drugod, pri močnih, »nenavadnih« državljanih, ki razpolagajo z znatno količino politične moči.

Podrobnejša distribucija odgovorov v raziskavi nam pokaže, da več kot 70% vprašanih presoja, da navadni državljanji nimajo dovolj možnosti oziroma sploh nimajo možnosti odločati o važnih družbenih vprašanjih. Nizek je delež tistih, ki pa si takšne možnosti pripisujejo (16,5%). Delež navdušenih optimistov, ki menijo, da imajo vse možnosti, pa je zanemarljivo nizek (3,3%).

Sodba o delegatskem sistemu in sestavi skupščine

Tako kot v raziskavah Slovenskega javnega mnenja v obdobju zadnjih let, Slovenci tudi v raziskavi Slovensko javno mnenje 1990 nadaljujejo z opazno visoko stopnjo kritičnosti do obstoječih institucij političnega sistema. To je do vidnega izraza prišlo tudi pri ocenjevanju delegatskega sistema. Delegatski sistem je bil normativno uveljavljen z novo ustavo 1974. leta. Formalno je deloval šestnajst let in se je obnavljal prek štirih volitev skupščin družbenopolitičnih skupnosti (1974, 1978, 1982, 1986). Vendar kljub relativno ne tako kratkemu trajanju v očeh slovenskega javnega mnenja ni dosegel vrednostne potrditve. Samo nekaj več kot desetina vprašanih je prepričana, da je delegatski sistem dal pozitivne rezultate in zato želi, da se takšen sistem ohrani tudi v prihodnje. Neopredeljenih je nekaj manj kot ena tretjina. Več kot polovica pa se odločno zavzema za to, naj uvedemo namesto delegatov poslanski (parlamentarni) sistem in menijo, da je delegatski sistem povsem preživel.

Neučinkovitost delegatskega sistema, njegova zapletenost in časovna potratnost odločanja, mreža številnih političnih filtrov, ki je temu delegatskemu sistemu odvzela družbeno avtentičnost, so temeljni vzroki, ki so narekovali takšno javnomnenjsko držo Slovencev. Očitno je tudi, da je na odklonilno sodbo do delegatskega sistema vplivala tudi uvedba političnega partijskega pluralizma v Slo-

veniji, ki je seveda nezdržljiv z delegatskim sistemom, zlasti še z gibljivim (fleksibilnim) mandatom. Razvidno je, da je bilo ravno trmasto vztrajanje v političnem sistemu Slovenije na gibljivem mandatu eden izmed pomembnih vzrokov, ki je v oči javnega mnenja kompromitiral delegatski sistem. Tudi novi volilni sistem je dejansko likvidiral delegatski sistem.

Tudi raziskava Slovensko javno mnenje 1990 nas prepričuje o tem, da se pri Slovencih nadaljuje že v lanskoletni raziskavi zaznavna izrazita družbenopolitična odbojnost, oziroma prava politična »alergičnost« na zapletene in zelo razvejane institucije političnega sistema. Slovenci odklanjajo institucionalno nabreklost političnih mehanizmov in jih opredeljujejo kot neučinkovite, neracionalne, premalo gibke za operativno odločanje in tudi stroškovno preveč zahtevne. Zavest o tem, da je politična nadgradnja preseгла vse razumne meje, je v Slovenčevi politični zaznavi kar zelo prisotna. Slovenci se izrazito zavzemajo za politični sistem, ki bo do največje možne mere poenostavljen; za takšne politične institucije, v katerih se ne bo »sprehajalo« količinsko neobvladljivo veliko število ljudi; za institucije, v katerih bi se rok (trajanje) političnega odločanja skrčil na pametno in predvidljivo mero.

Zgoraj omenjene težnje so očitno privrele na dan pri tisti tretjini anketirancev, ki govorijo v prid stališču, naj bi v skupščini republike Slovenije imeli le en sam dom, en sam zbor državljanov. Za ohranitev sedanjega stanja glede strukture republiške skupščine (zbor občin, zbor združenega dela, družbenopolitični zbor) se zavzema približno šestina vprašanih. Visok je delež tistih, ki se glede strukture republiške skupščine ne opredeljujejo, in to kljub dejstvu, da je mogoča ugotovitev, da je vprašanje o skupščinski strukturi pravzaprav vprašanje, ki je v nekem smislu že na meji med javnomnenskim in strokovnim vprašanjem. Vrsta strokovnih razčlenitev skupščinskega sistema kaže, da je bil eden od vidnih vzrokov slabšega delovanja tega sistema tudi v dejstvu, da je v našem skupščinskem sistemu manjkal takšen splošen zbor, ki bi preprečeval interesno razdrobljenost, s katero je bil sicer obremenjen skupščinski delegatski sistem. Utemeljeno je pričakovati, da se bosta v prihodnje, in to v relativno kratkem času, medsebojno »pokrila« tisti del slovenskega javnega mnenja, ki se zavzema za en sam zbor republiške skupščine in nov slovenski parlament, ki bo izvoljen aprila 1990. leta.

Spoštovanje človekovih pravic

V raziskavah Slovenskega javnega mnenja v obdobju nekaj zadnjih let smo posvečali veliko pozornost človekovim pravicam in svoboščinam ter ugotavljali, da se je nujnost spoštovanja človekovih pravic in svoboščin zarezala v Slovenčevo politično zavest kot eden izmed bistvenih in opredeljujočih pogojev za demokratično družbo in kot pomembna demokratična obogatitvena sestavina. Vse naše dosedanje javnomnenske raziskave so razkrivale visoko stopnjo občutljivosti Slovencev do kršitve človekovih pravic in svoboščin. Čeprav v raziskavi Slovensko javno mnenje 1990 nismo podrobno raziskovalno posegali v izjemno pomembno problematiko pravic in svoboščin, pa se visoka stopnja občutljivosti Slovencev nadaljuje tudi v raziskavi Slovensko javno mnenje 1990. Dasi približno polovica vprašanih v letošnji raziskavi trdi, da so razmere glede spoštovanja človekovih pravic in svoboščin danes boljše kot pred petimi leti, je vendar nezanimljiv delež vprašanih še vedno zelo kritičen glede spoštovanja pravic in svoboščin pri nas. Slovenci se zavedajo, da je brez spoštovanja pravic in svoboščin vprašljiva vsaka druga

pridobitev v političnem sistemu, in da je zajeten register demokratičnih pravic ter svoboščin in skrajno dosledno uresničevanje teh pravic preizkusni kamen za dejansko demokratično družbo, ki počiva na civilizacijskih pridobitvah. Slovensko javno mnenje sproti spremlja na eni strani pozitivne premike pri spoštovanju pravic in svoboščin, po drugi strani pa mu ne uidejo tudi sprotne kršitve pravic in svoboščin, do katerih še vedno prihaja. Takšna budnost Slovenskega javnega mnenja do širokega polja uresničevanja pravic in svoboščin ni brez vzroka in ima temelje v slabih izkušnjah slovenske javnosti iz obdobja preteklih, zlasti še tako imenovanih svinčenih let, ko oblast do kršitve pravic in svoboščin ni bila posebno senzibilna in je včasih dokaj nesramežljivo in politično debelokožno pravice državljanov tudi kršila.

Mnenje o vladi (izvršnem svetu)

Eno izmed pomembnih vprašanj, ki smo ga v javnomnenjski raziskavi 1990 postavili anketiranim, se je nanašalo tudi na sestavo zvezne vlade. Tudi sestava – takšna ali drugačna – zvezne vlade je lahko eden izmed dejavnikov, ki (seveda mimo drugih, tudi izjemno pomembnih dejavnikov) pomembno vpliva na to, da bi obvladali družbeno, gospodarsko in politično krizo in (vsaj) postopoma izboljšali življenje ljudi. V naši družbi je seveda – gledano razvojno – sestava zvezne vlade imela različna obeležja. Neposredni povojni čas, ki pa se je s svojo miselnostjo zalezel zelo daleč, je kot osrednje merilo za sestavo zvezne vlade postavljal »popolno zvestobo pridobitvam revolucije«. Posamezni predstavniki v zvezni vladi, ki niso bili pripadniki politične avantgarde, so bili bolj taktično postavljeni vrivki in tujki, ki pa so potrjevali temeljno usmeritev državno partijskega paralelizma: pomembno mesto v partijski hierarhiji je bil pogoj za mesto v vladi. Sestava zvezne vlade je seveda upoštevala tudi predstavništvo po »nacionalnem ključu«, kar je predvsem pomenilo zastopstvo nacionalnih partijskih elit politične avantgarde v zvezni vladi. To načelo se je, izvedeno precej dosledno, lahko bi rekel skoraj skrajnostno, ohranjalo še dolgo časa. Šele spremembe političnega sistema v zadnjih letih so to načelo nekoliko razrahljale. »Nacionalni ključ« za sestavo zvezne vlade je bil vsaj do neke mere relativiziran in pomembnejšo vlogo za sestavo zvezne vlade dobiva merilo sposobnosti in strokovnosti. S tem nočem trditi, da je sedaj ekspertnost temeljna značilnost zvezne vlade. Vendar je mandatar očitno pokazal veliko skrb za to, kakšne (strokovne) kadre dobiva v zvezno vlado in mu tedaj ni prvenstveno pomembno, iz kakšnega republiškega (nacionalnega) okolja kadri prihajajo. Diletantizem v vladi se očitno več ne obnese in ga več ne more demagoško pokrivati svojčas naravnost »famozni« nacionalni ključ.

In kako se Slovenci odzivajo na to, kakšno zvezno vlado hočejo. Na to vprašanje praktično ni bilo dileme: več kot devet desetih vprašanih je mnenja, da morajo biti v vladi praviloma najuglednejši ekonomisti in drugi vodilni strokovnjaki. V Slovenčevi politični zavesti je očitno prisotna težnja, da vladati ne pomeni zganjati primitivno politiko, ampak da članstvo v vladi zahteva znanje, strokovnost, odmik od političnih improvizacij in odmik od neodgovornega hitrega zamenjavanja resorjev posameznih ministrov, ne glede na njihovo poznavanje resorjev. Dejstvo, da so v preteklosti bili v zvezni vladi bodisi kot člani, bodisi kot predsedniki, predvsem takšni posamezniki, ki so »politično ustrezali«, ne da bi imeli tudi potrebne strokovne kvalifikacije, je očitno pustilo sled v Slovenčevi politični zavesti. Poučeni s slabimi izkušnjami »aktivističnih« zveznih vlad, se Slovenci izjemno

visoko opredeljujejo za zvezno vlado, sestavljeno predvsem iz zelo čislih ekonomistov.

Ljudje uspešnost nekega političnega sistema v veliki meri ocenjujejo ravno po delovanju vlade. V sodobnih družbah, ki so razbremenjene neposrednih ideoloških pritiskov, ko ljudi manj zanima oddaljena (četudi v svetlih tonih in včasih tudi povsem nesekularizirano naslikana) prihodnost, ampak so zainteresirani zlasti za »zdaj« in za »jutri«, je še kako pomembno, na kakšen način ukrepa vlada. Ta seveda tudi nosi največjo odgovornost za (ne)dosežke svoje politike. Na simbolni ravni je zelo pomemben in pomenljiv italijanski pregovor, ki v nekem smislu absolutizira odgovornost vlade, tako rekoč za »vse«: *Piove! Governo ladro!*

Seveda so pri nas zadeve očitno bolj zapletene, ker (še) nimamo pravega parlamentarnega sistema in tudi ne prave in resnične vlade, kar vse predpostavlja takšen politični sistem, ki bi upošteval delitev oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno. Vloga zveznega (republiškega) izvršnega sveta tudi sistemsko ni adekvatna vlogi vlade v demokratičnih sistemih.

In kako vprašani v raziskavi ocenjujejo delovanje Zveznega izvršnega sveta (zvezne vlade) v minulem obdobju?

	SJM86	SJM90
1 – kot zelo uspešno	2,1	10,0
2 – v glavnem uspešno	40,6	47,5
3 – ne vem, neodločen	29,1	21,7
4 – v glavnem neuspešno	25,1	16,87
5 – povsem neuspešno	3,0	3,9

In kakšno je mnenje Slovencev o vladi v »svoji« deželi?

	SJM86	SJM90
1 – kot zelo uspešno	4,2	17,3
2 – v glavnem uspešno	48,6	56,0
3 – ne vem, neodločen	29,6	17,8
4 – v glavnem neuspešno	16,1	7,5
5 – povsem neuspešno	1,5	1,0

Odgovori kažejo tako v primeru zvezne vlade kot tudi v primeru republiške vlade relativno kar visoko pozitivno vrednotenje. Seveda je zelo pomembno, na kakšni časovni točki, na kakšnem situacijskem preseku se meri »popularnost« vlade. Posamezen konkreten zgrešen ukrep vlade kaj hitro lahko povzroči jezo javnega mnenja in lahko tudi hitro obrne relativno pozitivno oceno v odbijajoče negativno vrednotenje dela vlade.

Vrednotenje volitev

V Slovenčevo politično zavest se trdno prebija prepričanje, da so neposredne, svobodne, demokratične volitve (»fer« volitve) pomembno merilo za presojo odprtosti in neavtoritarnosti določene družbe. »Delegatske volitve«, ki so se praktično izkazovale z visoko stopnjo posrednosti, ko je volil »delegat delegatovega delegata«, niso mogle v politični zavesti Slovencev pustiti občutka kolikor toliko svobodnega volilnega opredeljevanja.

Slovensko javno mnenje polaga v volitve kar precejšnje upe, velika so pričako-

vana o tem, kaj bodo volitve prinesle. Zato so lahko seveda tudi zelo visoka razočaranja, če se težnja ljudi po demokratičnih in fer volitvah ne bo uresničila. Več kot dve tretjini anketiranih je prepričano, da bodo aprilske volitve v letu 1990 v celoti ali vsaj pretežno poštene. Neodločnih je dobra četrtina (27,6%). Očitno so med njimi taki, ki jim dosedanje ravnanje v zvezi s pripravo volilne zakonodaje, sedanja celotna priprava na volitve ne nudi dovolj trdne opore ne za eno, ne za drugo stališče. Majhen pa je delež tistih, ki so trdno zasidrani v mnenju (4,0%), da volitve sploh ne bodo poštene. Izgleda, da so med njimi taki, ki so imeli slabe izkušnje že na prejšnjih volitvah, oziroma sodijo, da vsi tisti, ki so pripravljali volilno zakonodajo in ki bodo imeli »oblastno« vlogo na volitvah, ne bodo ravnali zakonsko korektno.

Vprašanje o mnenju o tem, kaj si Slovenci mislijo o poštenosti volitev, smo v letošnji javnomnenjski raziskavi podaljšali še z vprašanjem, kako bodo anketirani ravnali, če volitve po njihovi sodbi ne bodo »fer«. Približno nekaj manj kot ena četrtina sporoča, da v tem primeru ne bodo šli na volišče in da bo torej odgovor na ne »fer« volitve pač volilna abstinenca. Tudi (še) vedno neodločenih je precej (30,3%). Največji pa je delež tistih (41,4%), ki odgovarjajo, da bodo šli kljub temu na volišče, ker sodijo, da so volitve pač državljanska dolžnost. Glede na rezultate raziskave tedaj lahko sklepamo, da je pojmovanje volitev kot državljanske dolžnosti relativno globoko zasidrano v Slovenčevi politični zavesti. Bržčas je to tudi usledina politične socializacije preteklega obdobja, ko je bila volilna abstinenca na prejšnjih delegatskih volitvah relativno majhna in ko se je v političnem okolju volilna abstinenca pretežno ocenjevala kot nekaj, kar je, če ne ravno sovražno, pa vsaj politično neprimerno in sumljivo.

Ugled kandidata in programi strank

Politični pluralizem v Sloveniji s svojo izrazito partijsko členitvijo (pri čemer ni pomembno, ali se organizirane, k oblasti težeče politične skupine imenujejo zveze ali stranke) je vodil tudi do tega, da državljan volivec svojo volilno odločitev lahko opredeljuje glede na osebnost, na ugled kandidata, ali pa glede na program politične zveze (stranke), ki ji kandidat pripada. Očitno je tedaj, da bo državljan volivec izkazoval svojo politično volilno opredelitev v okviru pluralistične »ponudbe«. Tu se bo za državljana volilca odpiral tudi problem politične samoidentifikacije: s katerim kandidatom, glede na njegov ugled, stopnjo politične in družbene verodostojnosti se bo »volilno poistil«, oziroma v katerem programu stranke bo videl tudi svoj lastni interes.

Programi političnih zvez v Sloveniji prav gotovo imajo svoje družbenopolitične svojskosti. Vsaka politična stranka je v svojem političnem programu, še posebej v njegovi vrednostni predstavitvi, izpostavila določene »udarne točke«, ki naj bi podčrtovale medsebojne razlike. Ta naša ugotovitev pa je le v navideznem protislovju s sledečo: da so si programi političnih zvez tudi v marsičem podobni, zlasti z vidika nekaterih globalnih družbenih orientacij, kot tržno gospodarstvo, pravna država, spoštovanje pravic in svoboščin. Za volilca v Sloveniji bodo nedvomno pri njegovi politični odločitvi manj pomembne ideološke sestavine programa. Bolj bo v ospredju – z vidika operacionalizacije programa strank – stopalo vprašanje, kako stranke rešujejo konkretne življenjske in družbene probleme; probleme, ki neposredno in otipljivo žulijo ljudi: socialna varnost, zdravstvena zaščita, problematika zaposlovanja, zaščita človekove okolice in v zvezi s tem problematika onesnaževa-

nja, energija in podobno. Tudi po teh merilih so si stranke v Sloveniji skušale zagotoviti jasno profilirano in zelo razvidno prepoznavno politično pozicijo.

In kaj napovedujejo anketiranci v naši raziskavi, kako se bodo volilno opredeljevali? Po rezultatih ankete rahlo prevladujejo tisti, ki v ospredje postavljajo ugled kandidata in njegovo osebnost (44,6%), pred tistimi, ki sporočajo, da bo za njih odločen program politične stranke, ki jih kandidat pripada (41,4%). Približno 13% pa je takšnih, ki še ne vedo, ali jih bo bolj privlačila kandidatova osebnost ali strankin program. Slovensko volilno telo je tedaj približno razpolovljeno glede dajanja prednosti kandidatu osebno oziroma partijskemu programu. Toda vsaj na ravni hipoteze bi lahko zaključil, da bolj ko se bo približeval dan volitev, bližji ko bo torej dan »D«, bolj se bo dvigal delež tistih volilcev, ki bodo predvsem v osebi kandidata, njegovem moralnem ugledu, sposobnosti ukrepanja in predpostavljeni sposobnosti spreminjanja družbenega in gospodarskega položaja na bolje, videli smisel in pravo smer svoje volilne odločitve. S tem seveda ne mislim reči, da bo takšna odločitev volilcev pomenila, da je že kar a priori tisto, kar je »deželi« boli potrebno od političnih programov, pač nekaj »pogumnih«, »naprezajočih se«, »vdanih« voditeljev (ali »voditeljev«), v katere ima narod zaupanje.

Poznavanje programov slovenskih političnih strank nikakor ni močnejša stran Slovenčeve volilnopolitične vednosti. Raziskava razkriva, da je poznavanje programov slovenskih političnih strank slabo in celo zelo slabo ter da se pri tem niso dobro odrezale ne »stare«, etablirane stranke (ZKS – Stranka demokratične prenove, Socialistična zveza) pa tudi ne »nove« opozicijske stranke, politične zveze z alternativne politične scene. Političnim strankam se torej odpirajo še velike možnosti ne samo za otipljivejšo operacionalizacijo njihovih programov, ampak še zlasti za njihovo bolj razločno, bolj razvidno in zlasti še bolj dojemljivo predstavitev.

Odnos do opozicije

Meritve, ki jih je opravila raziskava Slovensko javno mnenje 1990, kažejo, da se v politični zavesti Slovencev politična opozicija pojavlja kot nekaj povsem normalnega, kot »politično običajna« sestavina slovenske politične scene. In še več: politična opozicija je v očeh Slovenskega javnega mnenja pomembna in dejavna sooblikovalka slovenskega političnega prostora. Večinsko mnenje vprašanih je (53,2%), da delovanje opozicije koristi razvoju demokracije v Sloveniji. Tu so trendi več kot pomenljivi: v raziskavi Slovensko javno mnenje 1984 je na vprašanje o koristnosti opozicije pozitivno odgovorilo 8,4% vprašanih, leta 1987 14,5%, leta 1988 pa 17,8%. Delež tistih, ki so v letu 1988 ocenjevali pozitivnost in koristnost opozicije za razvoj demokracije v Sloveniji, se je v odnosu do leta 1990 – torej v obdobju slabih dveh let glede na čas izvedbe raziskave – povečal za trikrat. Vse to kaže ne le na hitro družbenopolitično dinamiko in hlasten ritem političnih sprememb v Sloveniji, ampak dovolj plastično tudi na odsev politične prenove in slovenske politične pomladi v Slovenčevi politični zavesti.

Slovenčeva politična zavest se pozitivno odziva tudi na konkretno (strankarsko) institucionalizacijo političnega pluralizma: tri četrtine vprašanih v celoti ali v glavnem odobrava ustanovitev vrste novih opozicijskih zvez. Ob ne posebno visokem deležu tistih, ki so glede tega neodločni (18,6%), je zelo nizek delež tistih (5,7%), ki ustanovitve novih opozicijskih političnih zvez ne odobrava.

Vsi zgoraj navedeni podatki so še posebej zanimivi, če ne spregledamo dejstva,

da se je v preteklih obdobjih razvoja ter bolj navideznega kot dejanskega vzpona socialističnega samoupravljanja, uradna ideologija povzpela do ugotovitve, da »prihajamo v čas, ko politična opozicija sploh ni več kategorija samoupravnega sistema.« Ali pa se je tisto, kar bi lahko bila opozicija oziroma kar je »dišalo po opoziciji«, podvrglo represiji in obravnavalo po državnovarnostnih merilih. Kljub temu, da so se s politično monolitnostjo dolgo časa zalivali slovenski politični možgani, je relativno hitro v Slovenčevem političnem utripu prišlo do politično streznitvenega procesa. Raziskava Slovensko mnenje 1990 odstira Slovenčev politično spoznanje, da je politični monizem, s katerim je bil Slovenec relativno dolgo dobo politično obremenjen in politično deformiran, v svojem bistvu politično izrazito rakotvoren in da je povzročal nevarne ekonomske, politične in moralne metastaze. Zavzemanje za politični monizem, aprioristično obsojanje pojava politične opozicije je v politični presoji Slovenca vrženo na zgodovinsko politično smetišče. S strankarskim pluralizmom v Sloveniji ni več mogoče pomesti; razen z grobo silo, kar pa ni verjetno. Slovenski politični barometer kaže, da se Slovenci navajajo na politično različnost in da jih takšna politična drugačnost ne moti.

Iz naše raziskave ni razvidno, da bi vprašane, vsaj v tistem času, ko smo raziskavo izvajali, vznemirjalo (relativno) veliko število političnih strank in v zvezi s tem razpršitev političnega življenja. V tej fazi razvoja slovenske politične zavesti se Slovenci bolj politično radoživo ogledujejo v novo nastalem politično pluralističnem obzorju in (za sedaj) v njihovo politično zavest še ne vdirajo pojavi in skrbi, ki jih s svojimi negativnimi stranskimi učinki povzročajo partitokratske vsebine političnega življenja.

Anketiranci v raziskavi tudi v prevladujočem deležu (57,6%) odobravajo odločitve, da na spomladanskih volitvah 1990 nastopi združene opozicija – Demos. Raziskava tudi kaže že na nekatere bolj ali manj trdne opcije v zvezi z volilnim opredeljevanjem za posamezne politične stranke. Ni pa seveda mogoče, glede na čas izvajanja te raziskave, ki je bila več kot tri mesece pred dnevom volitev, spregledati raziskovalni opomin, da so Slovenci še v procesu iskanja svoje politične identitete, da so politično volilne opredelitve še vedno precej fluidne in negotove. Tudi pri nas se pojavljajo za sedaj politično »nihajoči glasovi« (floating votes), ki pa utegnejo imeti še pomembno vlogo in jih zato politično ambiciozne stranke tudi politično utilitaristično obdelujejo.

Politika kot poklic

V raziskavi smo spraševali tudi o tem, ali se anketiranci nameravajo včlaniti v kakšno politično stranko oziroma politično zvezo v Sloveniji. Odgovori niso presenetljivi in so na ravni naših izhodiščnih hipotez: v sodobni, postmoderni družbi, in slovenska je vsaj do neke mere takšna, ni pretirane vneme za članstvo v političnih strankah. Takšne procese zasledimo tudi, denimo, v zahodni Evropi in njenem političnem življenju. Poleg strankarskih aktivistov, partijskih gorečnejšev in vrste povprečnih, »običajnih« partijskih članov (rank and file members), se državljeni – bolj ali manj, seveda tudi ob zaznavni politično volilni abstinenca – pač angažirajo prvenstveno ob volitvah. Sicer pa se posvečajo svojemu delu, poklicu, družini, kulturni, športni, dobrodelni dejavnosti, raznim »hobbyjem« in podobno. Tudi pri nas, kot vse kaže, ne bo bistveno drugače.

Raziskava pojasnjuje, da je čas množičnih političnih strank na Slovenskem že mimo in da bi bilo politično naivno računati na nekakšno politično maksimalizaci-

jo. Slovenci se izjasnujejo za poklicne politike, vsaj za tiste (politika kot profesionalna usmeritev posameznika) na strateških mestih sprejemanja izstopajočih odločitev svojega naroda. Teza o podružbljanju politike (tudi) v tej raziskavi ni dobila empirične verifikacije. Ravno podružbljanje politike je tudi vodilo do tega, da so vsi »odločali« o vsem, dejansko pa ni bil nihče za nič odgovoren.

Glede na podatke obravnavane raziskave kažejo Slovenci na visoko stopnjo izbirčnosti in zadržanosti, kar se tiče včlanjevanja in vstopanja v politične stranke. Bolj se zavzemajo za oblikovanje sposobnih profesionalnih političnih ekip, ki pa jim je treba neusmiljeno gledati pod prste. Očitno je, da bo tudi za slovenske razmere veljalo, da je »aktivna« partijska pripadnost afirmacija posebne in stopnjevane politične identitete in znak nadpovprečne politične participacije, kjer bi bilo politično kratkovidno pričakovati nekakšen množičen »naval« ljudi.

Če bi hoteli na temelju raziskovalnih podatkov dati strnitveno oceno o slovenski politični zavesti, potem bi lahko omenili, da je ta sedaj strukturirana tako, da je v ospredju težnja, da se politična oblast oblikuje na takšen način, da ne bo okamenela; da se odpro možnosti političnih menjav – stoječa politična voda se rada usmradi, politiki je pač potrebna inovacija, nove vsebine; vidne so nasičenosti s starimi političnimi formulami, kar nedvomno odpira možnosti za novo politično dramaturgijo.

ZDENKO ROTER

O verovanju, cerkvi in državljanski religiji

Odgovori na vprašanja o verovanju, tradiciji, običajih in vrednotah, pa nekateri drugi, na katera se bom skliceval še posebej, nam znova dajejo priložnost za prve poizkuse razlag stanja v zavesti slovenskega prebivalstva na pragu leta 1990. Strnjeno bi lahko opredelil na ravni razlagalnih podmen naslednje ključne ugotovitve:

1. Revitalizacija – oživljanje religioznih prepričanj, stališč in prakse, ki smo jo ugotovili že prejšnja leta, se nadaljuje tudi v letu 1990. To leto lahko zaznamo skoraj povsem enaka globalna razmerja med skupinama vernih in nevernih kot v letu 1968 oziroma 1969,¹ 25,8% (1990).

2. Kot vidimo iz pravkar navedenih primerjalnih podatkov o skupini nevernih, se letos potrjuje naša lanska domneva o nadaljnjem poglobljanju krize t. i. nereligijske usmeritve, saj je v 22 letih opazovanja dosegla doslej najnižjo točko.

3. Delež pritrdilnih odgovorov, da bi vprašani tudi pred desetimi ali več leti enako iskreno odgovarjali na vprašanje o svoji vernosti in nam zaupali, kaže na visoko stopnjo veljavnosti preteklih rezultatov in utemeljenost naših ugotovitev na njihovih osnovah.

¹ Bolje je primerjati leto 1969, ker v raziskavi SJM 1968 še nismo imeli dveh skupin neopredeljenih, kot vsa naslednja leta.

4. Trdnost, trajnost in samoutemeljenost stališč do vere, verovanja in cerkve se kaže v podatku, da kar 88,6% vprašanih zadnjih deset let ni spremenilo svojega odnosa do vere, kakor ga lahko ugotavljamo z našim zdaj že tradicionalnim vprašanjem.

5. Dve tretjini vprašanih, kar je izjemno veliko, sta prepričani, da ima cerkev v naši družbi dovolj svobode za svoje delovanje.

6. Primerjalni podatki o odgovorih na vprašanja o vlogi (katoliške) cerkve v naši družbi navajajo na sklep, da se je v slovenski javnosti oblikovala dovolj trdna in povezana predstava o njeni vlogi kot družbeni ustanovi v laični, pluralistični in demokratični družbi.

7. Večinsko odobravanje (75,6%) delovanja novih političnih zvez in strank vključuje tudi slovensko krščansko demokratsko stranko, ki sicer v trenutku meritve uživa simpatije le 3,3% vprašanih, a vendarle deluje v zavesti ljudi tudi kot znamenje avtonomnega uveljavljanja kristjanov kot kristjanov – državljanov v političnem življenju.

8. Primerjava stališč o potrebnosti vere in cerkve v naši družbi v letih 1969–1983–1988–1990 pokaže, da je bistveno poraslo prepričanje, da sta »vera in povezanost s cerkvijo tudi za današnjega človeka potrebni«. (Od 28,7% leta 1969 do 47,7% leta 1990). To kaže na »normalizacijo« gledanja prebivalstva na verski pojav.

9. Prvi hip so me presenetili podatki, da še vedno 31,0% vprašanih meni, da so verujoči ljudje v naši družbi na splošno ali pa samo v praksi zapostavljeni, v neenakopravnem položaju, pri čemer je ta delež sicer nižji kot leta 1987 (36,8%), a še vedno višji kot leta 1984 (28,1%). V povezavi z drugimi in preteklimi podatki pa je utemeljenost ter zasidranost teh občutkov mogoče pojasniti.

10. Še vedno vprašani kot ustanovo, v kateri je spoštovanje verske pripadnosti in prepričanja vprašljivo, izpostavljajo vojaštvo. Kar 44,5% daje temu spoštovanju v JLA oceno nezadostno (25,8%) oziroma zadostno (18,7%).

11. Slovensko prebivalstvo množično praznuje božič (86,6%), veliko noč (81,3%), pa tudi dan mrtvih (92,5%) in prvi maj (85,7%). To opozarja, da sta prva dva, sicer krščanska praznika, postala tudi kulturna in splošno narodna ob že uveljavljenem dnevu mrtvih.

12. Prav navedeni prazniki pa so sestavni del zdaj že dovolj povezanega in oblikovanega sistema vrednot, običajev, obredov in vedenj, ki bi lahko predstavljali posebno slovensko civilno ali državljansko religijo, ki zlasti zadnja leta vedno bolj povezuje celotno narodno skupnost ne glede na versko pa tudi vedno bolj politično strankarsko pripadnost. Temeljni objekt oboževanja je slovenski narod, njegove pravice, njegovi narodni voditelji, drugi junaki in njegova kultura.

13. Kljub temu, da skoraj polovica (49,6%) vprašanih pritrjuje trditvi, da to, »kar se dogaja danes po svetu, ni odvisno od volje ljudi«, da je »usoda tista, ki določa, kakšno bo življenje človeka« (47,6%), pa *ne* verjamejo v usodo na ta način, da so »dogodki našega življenja že nekje napisani in tečejo po nam neznanih, vnaprej določenih zakonitostih« (65,6%). Po mnenju velike večine (75,2%) je vsak človek sam svoje sreče kovač in kar 53,5% je takšnih, ki nikoli niso zadovoljni s tem, kar so trenutno dosegli.

To bi bile najbolj skopo opisane ključne možne prve in površinske razlage empiričnih podatkov o veri, verovanju, cerkvi, pa tudi o nekaterih vrednotah in običajih. V nadaljevanju bom nekatere med njimi obdelal in utemeljil nekoliko podrobneje.

1. Že v članku *Revitalizacija religije v Sloveniji konec osemdesetih let*² sem ugotovil glavne značilnosti gibanja verni-neverni v drugem desetletju opazovanja (1978–1988), ki so prišle še do polnejšega izraza v letu 1990 in ki *potrjujejo hipotezo o revitalizaciji (katoliške) religioznosti na Slovenskem tudi na začetku devetdesetih let*. To, da smo imeli enako ali podobno globalno razmerje med vernimi in nevernimi v letih 1969 in 1990, še posebej izraža radovednost in morebitno utemeljeno razlago. Nesporno je namreč tudi, da sta leti 1969 (1968) ter 1990 (1989) politično najbolj liberalni v vsem povojnem razvoju. Seveda nista mehanično primerljivi. Leto 1969 oziroma 1968 je politično najbolj liberalno glede na prejšnje obdobje. To leto je prvič po vojni prišlo do dokaj močnega političnega gibanja za večjo samostojnost Slovenije v odnosu do Jugoslavije, pa tudi do gibanja za demokratizacijo notranjih odnosov v Sloveniji – tako v ekonomiji, partiji kot na celotnem političnem in kulturnem prizorišču. Zgodovinska evidenca bo zagotovo opozorila na pravo »eksplozijo« različnosti v dogajanjih v slovenski skupščini, na znano »cestno afero«, značilne pojavne oblike dialoga med marksisti in kristjani, javne razprave o navzočnosti verskih programov na RTV, študentsko gibanje in podobno. To so bile novosti, ki so pomenile pravo olajšanje glede na preteklost, predvsem pa upanje na drugačno prihodnost. Kot vemo, je bilo v letih 1971, 1972 vse pokopano in nastopilo je »ledeno politično obdobje«. Novosti v letih 1989/1990 zaradi žive navzočnosti v naši zavesti ob tej priložnosti ne kaže opisovati. Gotovo so razmere v vsakem pogledu kakovostno spremenjene v znamenju močno politično osamosvojene Slovenije v Jugoslaviji, nove ustave in večstrankarskega političnega sistema pred volitvami. Družbeni položaj cerkve je povsem spremenjen. Na prvi pogled imamo torej največ vernih v obdobju 22 let v politično-duhovno najbolj liberalnih povojnih letih. Ali lahko torej razlago skrbimo na domnevo, da je to posledica večje svobode in sproščenosti prebivalstva in manjše bojazni, strahu in zadržanosti zaradi morebitnih posledic? Čeprav te domneve ne kaže povsem zavrniti ali docela zanikati njeno koristnost, mislim, da ni »odrešujoča«. Leta 1969 ne moremo primerjati s prejšnjimi leti, ker enostavno ni podatkov, razen tistih iz leta 1953 (popis prebivalstva), ki pa so neprimerljivi. Leto 1969 je kljub mnogim slabostim v pogledu vsakdanjega materialnega življenja ljudi boljše kot leto 1990, kar seveda velja tudi za sedemdeseta leta v celoti, ko je bilo za množico dovolj »kruha in iger« in je zato sorazmerno nezainteresirano opazovala politične obračune z »liberalizmom«. Smiselnost statične primerljivosti obeh let je potemtakem povsem vprašljiva in odprta. Zato, vsaj zaenkrat, ostajamo pri dosedanjem razlaganju gibanja vernosti in nevernosti. Sorazmerno neodvisno od gibanja političnih svoboščin in demokratičnosti in ob sorazmerno ugodnih materialnih možnostih večine prebivalstva (razen kmetov in drugih depriviranih in najnižjih socialnih skupin) je vernost od 1969. (1968.) leta močno padala in dosegla v letu 1978 najnižjo točko (45,3%), v obdobju 1978–1990 pa naraščala ter v letu 1990 dosegla najvišjo točko 61,0% (leta 1988: 56,3%, leta 1989: 58,1%).

Ob tem je po mojem mnenju smiselno, pa tudi plodovito prav ob letošnjih podatkih opozoriti, da se vernost oživlja ob in v okviru hkratnega zorenja celotne politične, gospodarske, kulturne in duhovne zavesti velike večine prebivalstva. Ob visokem in razčlenjenem nezadovoljstvu s celotno preteklo družbenopolitično in ekonomsko ureditvijo, ob skoraj popolnem zavračanju vrednot in konceptov fundamentalistične samoupravljaljske realsocialistične uradne doktrine, se je hkrati razvila nova zavest o socialno pravični, gospodarsko uspešni in politično demokra-

² Slovenski utrip, Javno mnenje 88–89, str. 93–104, Ljubljana, 1989.

tični osamosvojeni slovenski družbi znotraj drugačne Jugoslavije, v skrajnem primeru pa tudi zunaj nje, tesno v Evropi. Za to zavest pa nista značilni samo pričakovanje in upanje, da bo do sprememb prišlo samo od sebe, »od zunaj«, marveč jo v velikem delu sestavlja tudi pripravljenost delovanja, sodelovanja, soodločanja, torej aktivizem vključno s pripravljenostjo, da se sedanje demokratične pridobitve tudi branijo. Oživiljena vernost je sestavni del te nove zavesti.

Podobne spremembe kot glede skupine vernih najdemo tudi pri skupini obiskovalcev verskih obredov, kot sem to ugotovil že lani leto in zapisal: »Ali če to povemo enostavneje: od leta 1978 dalje so cerkve vsako leto bolj polne... To pomeni, da je tudi glede (ne)obiskovanja verskih obredov prišlo do obrata in da smo se leta 1988 vrnili na izhodiščno točko v letih 1968 oziroma 1969, ko smo zabeležili 58,9% (1968) oziroma 56,8% (1969) obiskovalcev in 38,2% (1968) oziroma 41,2% (1969) neobiskovalcev.«³ V letu 1990 znaša delež obiskovalcev 59,2% in neobiskovalcev 38,5%. To pa ne pomeni, da je število članov, pripadnikov cerkve v sociološkem pomenu te besede enostavno poraslo na okrog 60%. Pogostost obiskovanja verskih obredov kot naš glavni kazalec cerkvene pripadnosti (v posameznih raziskovalnih letih smo občasno uporabljali tudi druge) je namreč različna. Skupina t. i. nedeljnikov (redno tedensko obiskovanje obredov) ne narašča tako samodejno, kot bi se zdelo na prvi pogled. Od leta 1978 (11,8%) je v letu 1990 narasla le na 14,4%, kar je manj kot leta 1968 (21,7%) oziroma 1969 (17,6%). In če k temu prištejemo še mesečne obiskovalce, dobimo naslednje stanje: 1968: 31,0%; 1969: 30,1%; 1978: 20,5% in leta 1990: 24,9%. Povečanje skupine vernih sestavljajo predvsem državljani, ki »le včasih, ob velikih praznikih in posebnih priložnostih obiskujejo verske obrede«: 1968: 23,2%; 1969: 22,1%; 1978: 20,1% in 1990: 28,2%. To je t. i. skupina vernih – *cerkveno ravnodušnih*, kar sem poudaril že lani, in to tudi komentiral: »Poraslo je število tistih vernikov, ki obiščejo cerkev le ob velikih praznikih, kar bi lahko pomenilo oživljanje krščanske kulturne tradicije oziroma vračanje k tej tradiciji v času stisk, strahu, negotovosti in nepreglednosti.«⁴

2. *Kriza t. i. nereligiozne usmeritve* se potrjuje tudi v letu 1990, če jo merimo z gibanjem skupine nevernih državljanov. Doslej najnižja točka v letu 1988 (31,3% – kar je kar 12,2% manj kot leta 1978) se spusti na 25,8% leta 1990, kar je že manj kot leta 1968 (28,5%) oziroma 1969 (31,3%). Zagotovo je to povezano s popolnim razkrojem vrednot realsocialistične doktrine in še posebej z upadom verodostojnosti Zveze komunistov in njenega družbenega projekta, kar v posebnih študijah obdelujejo drugi raziskovalci. Spremenjene razmere dokončno ukinjajo družbeno zaželenost t. i. *nereligiozne ali celo protiverske in proticerkvene drže*, ki je bila še do nedavna tudi zelo uporabno sredstvo za poklicno in politično napredovanje državljanov. V tem smislu zelo verjetno lahko upravičeno domnevamo, da bo »očiščena« nereligiozna usmeritev v prihodnje postala bolj pristno človeška, spontana, avtonomna, ustaljena in trdna, saj socialni in politični konformizem ne bosta več pomemben motiv zanjo.

3. Da se odnos velike večine prebivalstva do verovanja oziroma neverovanja (pa tudi do cerkve, kot bomo to videli kasneje) v novih družbenih razmerah normalizira, pokažejo tudi odgovori na vprašanje o potrebnosti ali nepotrebnosti vere in cerkve človeku v naši družbi. Ko govorim o »normalnosti«, mislim na odsotnost desetletja vzdrževanih premetih, praznih, vsakdanjih in oguljenih

³ Kot v opombi 2, str. 95.

⁴ Več o tem kot v op. 2, str. 95.

besednih zvez (stereotipov) o načelnem nazadnjaštvu verskih prepričanj, o njihovi nezdružljivosti s človekovimi prizadevanji za socialno pravično družbo, ker pač sodijo med dejanske ali vsaj potencialne sovražnike socializma. Tako se od vprašanih praktično skoraj nihče več (0,7%) ne izreka v prid stališča, da je »vera potrebna neizobraženemu človeku, izobražen pa je ne potrebuje«, pa tudi ne v prid stališča, da »vera človeku danes ni potrebna«. Takih je bilo leta 1969 še kar 22,8%. Velika večina (72,3%), kar je bistveno več kot prejšnja leta, pa se izreka za stališča o potrebnosti vere in cerkve, ali kakor sem zapisal že lansko leto: »Priznavanje potrebnosti vere (in cerkve) v današnjem času se je dvignilo, radikalni optimizem o nepotrebnosti vere, povezan verjetno z bojevitim ateizmom, je količinsko zanemarljiv. Prebivalstvo se večinsko izreka na ta način vsaj posredno za stališče, da je tudi pri nas, v današnjem času, verovanje smiselno in naravno. To pa hkrati pomeni, da narašča odprtost slovenskega duhovnega in kulturnega prostora tudi za verske vrednote in versko prakso.«³

4. Zato je razumljivo, da je za podatke o odgovorih na vprašanja o cerkvi prav tako *značilna prevladujoča normalnost gledanja na cerkev, na svobodo, pa tudi na meje njenega delovanja v novih družbenih razmerah*. Podobno sliko, čeprav ne tako razčlenjeno, smo dobili že v raziskavi SJM 1988. Čeprav 12,8% vprašanih misli, da cerkev v Sloveniji nima (dovolj) svobode za svoje delovanje, daje pozitivno oceno (dovolj svobode) kar 74,9% prebivalstva. Sicer nezamemarljiv delež negativnih odgovorov verjetno lahko povezujemo z nekaterimi še vedno odprtimi vprašanji, kot so cerkev in šola, cerkev in mediji, pa tudi cerkev in vojaščina. Podatke pa moramo presojati tudi v povezavi z odgovori na vprašanje o verski svobodi glede osebnega izpovedovanja vere v naši družbi iz SJM 1988. Medtem ko je soglasnost prebivalstva o vlogi cerkve pri učenju verskega nauka, skrbi za verske obrede ter skrbi za moralno obnašanje vernikov zelo visoka (med 80 in 90%), je za letošnje raziskavo (v primerjavi z leti poprej) zelo značilno »glasovanje« za stališče: cerkev naj bi delovala (tudi) na socialno-humanitarnem področju. Res je, da je bilo veliko število pozitivnih odgovorov ugotovljenih že leta 1982 (52,7%), toda letos je poraslo kar na 76,0%. To pomeni, da je po večinskem mnenju vloga cerkve na tem področju normalna in naravna, da je tedaj pričakovati, da bo oživljeno delovanje cerkve na tem področju javnost sprejela z razumevanjem. Poleg tega pa ne smemo prezreti, da je kar 39,6% vprašanih izreklo svojo izrecno pripravljenost za sodelovanje v različnih dobrotelčnih društvih in organizacijah, laičnih in cerkvenih, ki se ustanovljajo zaradi težkih gospodarskih in socialnih razmer. Stališča do trditve, naj bi cerkev oblikovala (tudi) politična stališča in spodbujala politično delovanje vernikov, so prav tako značilna. Tako kot prejšnja leta je večinsko mnenje odklonilno – od 65,7% leta 1982 do 67,7% leta 1990. Izrecno soglasje pa se količinsko kaže na ravni od 13,6% (1982) do 15,3% (1990), kar sicer ni zanemarljivo, pa vendar še vedno izrazito manjšinsko. To pomeni hkrati tudi vsaj dvoje: v zavesti slovenskega prebivalstva prevladuje predstava, da mora biti nova slovenska družba laična v zahodnoevropskem, demokratičnem pomenu te besede, pa tudi, da je izrazito manjšinsko mnenje, ki si zamišlja cerkev kot politično ustanovo z vsemi posledicami tega dejstva. Ali kot sem to ugotovil že lani: »Ti podatki pa hkrati pomenijo, da tudi znotraj cerkvenega članstva morebitna aktivnost cerkve, da bi se povrnila v neposredno politično življenje, zaenkrat še ni naletela na množično podporo.«⁶

³ Kot v opombi 2, str. 96

⁶ Kot v opombi 2, str. 97.

5. Kako razložiti, da v letu 1990 še vedno 31,0% vprašanih meni, *da so verujoči ljudje zapostavljeni, v neenakopravnem položaju* – bodisi na splošno (3,7%) bodisi v praksi – kljub dobri ustavi in zakonom (27,3%)? Očitno opazne spremembe na versko političnem polju (priznanje božiča, verske oddaje v medijih, ustanovitev slovenske krščansko demokratične politične stranke, obiski duhovnikov v zaporu in podobno) še niso bile dovolj za odpravo teh zaznav prebivalstva. To ponovno govori v korist podmene, da so temeljne razloge za »drugorazrednost vernikov kot državljanov« ljudje vedno prepoznavali v samem sistemu partijske vladavine, ki pa se še spreminja, saj partijska država še vedno ni v celoti spremenjena. Poleg tega pa se v vojaštvu pa tudi na lokalnih ravneh ter v šolstvu stvari preoblikujejo zelo počasi. Ne smemo kar tako pozabiti na trdovratnost tistih stereotipov, ki so poudarjali politično nazadnjaštvo verskih prepričanj ter njihove nezdružljivosti s prizadevanji za t. i. socialistično družbo. Mnogi partijski aktivisti so ohranili ta prepričanja in zato še naprej vzdržujejo mehanizme političnega diskriminiranja kristjanov.

6. Možne zaznave v *zavesti slovenskega prebivalstva o potrebi in dejanskem doživljanju t. i. civilne (ali državljanske) religije* so novost letošnje raziskave, čeprav so na to opominjali posamični podatki tudi zadnja leta.⁷ Podmene o državljanski religiji v Sloveniji tudi letos ne moremo v celoti preizkusiti, še zlasti, če sprejmemo dokazovanja o vseh ravneh, ki jo morajo sestavljati: legende, verovanja, dogme, svete knjige, narodni miti, obredi, rituali, ceremonije, moralne norme, simboli, oblike združevanja.⁸ Če pa izhajamo iz tega, da je treba njene definirane sestave razumeti idealno tipsko (v življenju se idealnemu tipu primeri samo približujejo), če nadalje upoštevamo, da je vsaka civilna religija na določen način omejena religija (zajema torej predvsem vrednote in norme, pomembne za vsakdanje življenje ljudi in občestvo) in če sprejmemo teoretično stališče, da so med civilnimi religijami tudi takšne, v katerih ni izrazitih religioznih kategorij (bog, božja previdnost, božje poslanstvo itd.), potem podmena o funkcioniranju državljanske religije v Sloveniji lahko dobi vsaj ohlapno potrditev. Empirično podatki iz naše raziskave namreč dovoljujejo sklep, da je v zavesti največjega dela slovenskega prebivalstva začel delovati *nov sistem vrednot, simbolov in norm, ki opravljajo v sedanjih razmerah izrazito povezovalno vlogo med člani narodnega občestva*, in to ne glede na siceršnjo tradicionalno religiozno ali nereligiozno usmeritev ali političnostrankarsko pripadnost.

Temeljni objekt oboževanja s številnimi znaki svetosti je slovenski narod, slovenska domovina, privrženost, vdanost in predanost temu narodu in domovini ter pripravljenost sprejeti tudi velike žrtve (tudi življenja) za narod. V tem okviru na povsem drugačen način delujejo »izbrani« narodni voditelj(i), narodni junaki, narodni prazniki, himna (Zdravljica), človekove pravice in različni narodni (sveti) simboli. V sistem se vključujejo še prazniki, ki jih časti, slavi in praznuje velika večina slovenskega prebivalstva. Rast tega vrednostnega in ritualnega sistema je potekala izrazito od spodaj navzgor in jo lahko globalno zagotovo povezujemo z družbenokriznimi ali celo katastrofičnimi razmerami v »Sloveniji, moji deželi«. Potekala pa je v *neposredni* odvisnosti od procesov popolnega razpadanja uradne realsocialistične doktrine samoupravnega fundamentalizma na eni strani ter od procesov stopnjevanega doživljanja političnih dogajanj v Jugoslaviji kot vedno večjega ogrožanja samostojnosti in suverenosti Slovenije, slovenskega prebival-

⁷ Pri nas ne doslej najbolj sistematično teoretično razpravo o tem objavil M. Kerševan, *Civilna religija*, Sociologija št. 2-3, Beograd, 1988, str. 329-343.

⁸ Kot v opombi 7.

stva, jezika, kulture in celo golega narodnega obstoja. Paradigmatični primer, ko se je latentno stanje spremenilo v manifestnega, so vsa množična zborovanja ob aretaciji in procesu JBZT v letu 1988 (spomnimo se dogodkov na Roški cesti ob procesu: rože, slovenska zastava, samozavarovanje, petje itd.), ki se potem nadaljujejo z zborovanjem v Cankarjevem domu, majsko deklaracijo in dogodki ob sprejemanju dopolnil k slovenski ustavi septembra 1989.

Že v analizi odgovorov na vprašanja o akciji Podarim-dobim v letih 1987, 1988 nas je presenetilo vsesplošno sodelovanje prebivalstva (77,3% oziroma 77,1%), povečevanje tistih, ki sodelovanje ponavljajo (drugič, tretjič, četrtič), pohvale podjetjem, ki z nagradami sodelujejo, prevladujoči razlog sodelovanja (zaradi pomoči smučarskim reprezentantom (48,6% oziroma 49,4%) ter večinsko stališče, da niso razočarani, ker niso dobili nagrad (64,2 oziroma 61,9%). Sicer še z zadržkom smo menili, da akcija simbolizira nastajanje nove slovenske samozavesti in samopomoči. Podobno velja za večinsko podporo akciji za t. i. enotni slovenski kulturni prostor, ki ga je podprla velika večina vprašanih (1987: 83,3% in 1988: 84,5%). Nadvse poučni v tem smislu so bili odgovori t. i. mnenjskih voditeljev na odprto vprašanje o tem, kaj jim pomeni narod.⁹ Splošna ocena ob vsem tem je bila, da imamo opraviti z naglo naraščajočo narodno zavestjo in samozavestjo,¹⁰ kar letošnja raziskava še izraziteje potrdi in kar je obravnavala skupina raziskovalcev v drugem prispevku.

Za svoje domneve se sklicujem še posebej na odgovore, povezane z vprašanjem, v katerem smo iskali izjave vprašanih o trditvah, ki prav izrecno lahko napovedujejo civilno religiozno miselnost. Tako vidimo, da se kar 74,6% vprašanih v celoti ali pretežno strinja s trditvijo: za obrambo svoje domovine Slovenije, njenega jezika in svobode sem pripravljen žrtvovati vse, tudi svoje življenje (odklonilnih je le 12,0%, a 13,3% neopredeljenih). Podobna razdelitev je tudi pri drugem podobnem vprašanju: za obrambo domovine bi 66,6% vprašanih bilo pripravljenih sprejeti velike žrtve ali celo žrtvovati svoje življenje. Temu lahko pridružimo večinsko soglasje (80,9%) vprašanih s trditvijo: V zadnjem letu napadov na Slovenijo sem spoznal in začutil, da ni nič bolj pomembno kot povezanost z narodom (odklonilnih je le 6,4%, 12,6% pa neopredeljenih). Nekoliko nižje, čeprav še vedno zelo visoko je pozitivno ovrednotena trditev o potrebi po t. i. organski enotnosti Slovencev (62,7%), slovenski narod je tako ogrožen od drugih, da bi morali pozabiti na vse razlike med Slovenci doma in na tujem (17,9% proti, 19,5% neopredeljenih). To lahko pojasnjemo kot posledico mnenja o stopnji ogroženosti ali pa kot posledico spomina na vojno in povojna dogajanja, ki ne dovoljuje poljubne organske enotnosti. Posebej pa je ta, nekoliko nižji delež »privrženosti« verjetno treba povezati z nasprotji, ki se še zlasti ob koncu lanskega leta začenjajo kazati v javnosti glede vprašanja o narodni spravi, ki, tako kot je bila izvirno zastavljena, predpostavlja organsko narodno enotnost. Očitno je javnost nezadovoljna z dosedanjimi pojasnili o naši vojni in povojni preteklosti. Kar 65,7% vprašanih namreč misli, da je sedanje vodstvo ZKS le deloma ali pa sploh nič pojasnilo »okolščine in odgovornosti prejšnjih vodstev za napake v preteklosti, v letu 1945 in kasneje, izguba slovenske vojske, poboji v Kočevskem Rogu, politični procesi, nasilna kolektivizacija v kmetijstvu, represalije zoper inteligenco in drugo«. Religiozno naravo privrženosti slovenskemu narodu še posebej napovedu-

⁹ Kot v opombi 2, str. 188. Sicer glej o tem prispevek dr. P. Kljarja, Pogledi o narodu, nacionalnih odnosih in nacionalni politiki, prav tam, str. 27-72.

¹⁰ Dr. P. Kljar, kot v opombi 9.

je 84,5% vprašanih, ki se v celoti ali pretežno strinjajo s trditvijo: »Normalno je, da so ljudje imeli solze v očeh, ko so septembra v slovenski skupščini razglasili nova slovenska ustavna dopolnila in zapeli Zdravljico.« (S trditvijo ne soglaša le 3,4% ob 12,0% neopredeljenih.) Vsi vemo in se spominjamo čustvene napetosti velikega dela prebivalstva ob t. i. nočni seji CK ZKJ, noči, imenovani tudi kot noč dolgih jezikov. Slovenski narod, njegova suverenost, samostojnost, svoboda delujejo kot posebna metafizična stvarnost, kot nekaj absolutnega, brezpogojnega, ki zahteva vdanost, privrženost, sledenje, žrtvovanje. To se lepo pokaže tudi v podatku, da se kar 83,8% vprašanih v celoti ali pretežno strinja s trditvijo: »SedANJI slovenski voditelji (Kučan, Smole, Stanovnik) so pravi narodni voditelji in jim slovenski narod mora slediti.« (S tem se jih ne strinja 6,2%, neopredeljenih pa je le 9,8%.) Lahko bi rekli, da t. i. »slovenski voditelji« delujejo v zavesti večine prebivalstva kot nosilci nove civilne religije in njeni preroki, do neke mere karizmatične osebnosti. Pri tem ne kaže zanemariti tudi podatka, da bi se kar 78,7% vprašanih uprlo ali po svojih močeh nasprotovalo, »če bi prišlo do nasilne zamenjave sedanjega slovenskega političnega vodstva z obtožbo nacionalizma in separatizma«. Ta civilna religija pa ima tudi nove narodne junake: »Naši vodilni smučarji (Svet, Čižman, Križaj in drugi) so slovenski narodni junaki in prav je, da jih podpiramo, »čeprav nam gre gospodarsko težko« (74,7% vprašanih v celoti ali pretežno soglaša s to trditvijo). In končno ne smemo prezreti tudi, katere skupne, občestvene praznike vprašani in njihove družine praznujejo: novo leto (98,9%), dan mrtvih (92,5%), božič (86,6%), prvi maj (85,7%), velika noč (81,3%), dan republike (69,6%), dan vstaje (49,3%), dan borca (44,8%)... Izstopa pet prvo navedenih, med katerimi so tipični krščanski, pa tudi povsem laični prazniki.

Tako nam predstavljena celota podatkov vsaj z neko stopnjo verjetnosti izpričuje navzočnost nove civilne religije. Vprašanje, ki ob tem ostaja odprto, je, ali nimamo opraviti le z novo nacionalno ideologijo v tistem smislu, kot jo po vzoru Althusserjevega pojmovanja ideologije opisuje in dokazuje M. Kerševan.¹¹ Osebeno mislim, da je slovenska nacionalna ideologija, kot jo opisuje v povezavi z narodnoosvobodilnim gibanjem, pri nas v razkroju tudi zato, ker je bila dolga leta vsiljevana in vzdrževana predvsem od zgoraj navzdol. Menim pa prav tako, da v novi državljanski religiji, kot jo napovedujem, lahko zaznamo navzočnost osnovnega elementa, da neki ideologiji lahko rečemo religija: religiozno transcendiranje. Narod kot subjekt naše nove ideologije se vsekakor »pojavi kot absolutno, kot skrivnostno in brezpogojno, in to ne le v občasnem doživljanju, ampak tudi v refleksiji znotraj same ideologije.«¹²

¹¹ Glej njegov članek, *Nacionalna ideologija in religija – civilna, cerkvena, ljudska*, *Anthropos* št. 5–6, 1985.

¹² Prav tam, str. 263.

ROBERT A. DAHL

Problemi pluralistične demokracije (2)

HIBE PLURALISTIČNE DEMOKRACIJE*

Kakorkoli so neodvisne organizacije iz teh razlogov zaželene, pa le-te tudi povzročajo štiri probleme demokratičnega pluralizma: lahko prispevajo k utrditvi nepravčnosti, k popačenju državljske zavesti, h kvarnemu vplivu na javni dnevni red in k odtujitvi končne kontrole nad dnevnim redom.

Utrjevanje politične neenakosti

Tudi če obstajajo institucionalna poroštva poliarhije in če je politični sistem v dani deželi do te mere demokratičen, pa organizacijski pluralizem prav lahko soobstaja z velikimi neenakostmi.** Še več, vpliv in moč organizacij pomeni mnogo več kot enostavno registracijo obstoječih neenakosti glede drugih resursov. Organizacija sama je resurs. Daje naravnost prednost njenim voditeljem, in često posredno vsaj nekaterim članom. Čeprav se organizaciji kot sredstvu za preprečevanje univerzalne tendence po dominaciji ne moremo odreči, pa vzorec pluralizma v posamezni deželi, tudi ko zaustavlja dominacijo, lahko prispeva k ohranjanju neenakosti različnih vrst, vključno neenakosti v kontroli nad vlado neke države. Na primer, če se organizacije omejujejo na manjše število članov, je verjetno posledica tega politična neenakost, kajti če so druge stvari enake, so tisti, ki so organizirani, bolj vplivni kot enako število neorganiziranih državljanov.

Neenakosti, h katerim prispeva organizacijski pluralizem, bi bile manjše, če bi bil pluralizem nespremenljiva dinamična sila z bolj ali manj stalno tendenco k zmanjševanju neenakosti. Noben teoretični premislek, ki ga poznam, ni bil ponujen, da bi pokazal, da takšna dinamika obstoji. Nasproti temu so razlogi za trditev, da v nekaterih demokratičnih deželah organizacijski pluralizem razvije vzorec, ki ohranja sam sebe v dokaj dolgih razdobjih. Glede tega ima lahko dinamika organizacijskega pluralizma dokaj različne posledice – tako za poliarhije kot za avtoritarne režime. Ker te razlike v posledicah lahko delno prispevajo k razhajanju pogledov glede vrednosti pluralizma, utegne biti koristno, če si dovolimo kratko digresijo.

Kot poliarhije obstajajo tudi avtoritarni režimi v deželah, ki se razlikujejo po količini različnosti. V nekaterih deželah, npr. v Sovjetski zvezi, so socialne in kulturne razlike velikanske. Potencialni razcepi, kot se zdi, obstoje vzdolž vsake

* Čeprav kritiki često pripisujejo »pluralistični teoriji« trditev, da so skupine v njihovem vplivu nad odločitvami enake, moramo dvomiti, da je kdorkoli, ki ga lahko opišemo kot teoretika pluralizma, kdaj izrekel takšno trditev.

** Začetek teksta je bil objavljen v št. 3–4/90 Teorije in prakse. – *op. ur.*

vrste razlik, ki so znane demokratičnim deželam: jezik, etnična skupina, rasa, regija, religija, status, poklic, ideologija... Potrebna je izredna koncentracija resursov v rokah centralnega vodstva, izredne, skrajno ostre sankcije nasproti oponentom in velikanski (čeprav ne vedno uspešen) napor, da se izključi vsaka oblika organizacijske avtonomije, če naj se prepreči, da se te razlike ne bi izrazile v javnih konfliktih. Zlahka si predstavljamo, da bi pluralnost interesov in organizacij vznikla kot gobe po dežju, če bi se v Sovjetski zvezi zgodila močnejša liberalizacija. Kar velja v skrajni obliki zaradi njenega velikega obsega in različnosti za Sovjetsko zvezo, velja tudi, čeprav često v manj skrajni obliki, za mnoge druge dežele z avtoritarnimi režimi. Liberalizacija zmeraj predstavlja resno nevarnost za avtoritarne režime. V nekaterih celo ogrozi samo teritorialno enotnost.

Zahteva po večji osebni in organizacijski avtonomiji in po zmanjšanju preprek za opozicije je ena izmed pglavitnih točk, glede katere se običajno strinjajo različni notranji kritiki avtoritarnih režimov – priča so Saharov, ki je pristaš zahodne civilizacije in liberalni demokrat; Solženicin, ki je krščanski slavofil; in Medvedev, ki je neoleninist. Toda ker bi liberalizacija spodkopala sposobnost obstoječih vladajočih skupin, da bi v svojih državah dominirale nad oblastjo in preko nje tudi nad glavnimi področji družbe, je to zahteva, na katero vladajoči zelo verjetno upravičeno gledajo kot na revolucionarno. Celo v razmeroma liberalizirani hegemonski ureditvi, kot jo ima Jugoslavija, obstaja prag, preko katerega imajo voditelji zahteve po nadaljnji liberalizaciji za subverzivne, ker bi vsako nadaljnje zmanjševanje ovir nujno vodilo k vzpostavljanju organiziranih političnih opozicij, ki bi grozile, da bi izpodkopale dominantno pozicijo partije, njenih voditeljev in mogoče tudi enotnost same dežele.

Položaj je pač drugačen v demokratičnih deželah. Kot posledica sorazmerno nizkih ovir za organizacijsko avtonomijo se organizacije vzpostavljajo okrog najbolj izrazitih razcepov v družbi. Če ni velikih ustavnih sprememb in če isti razcepi ostajajo dalj časa in če vzorec političnega konflikta ostane bolj ali manj stabilen, potem se običajno tudi ohranja specifični vzorec organizacijskega pluralizma. Pglavitne organizacije – politične stranke in sindikati na primer – dosežejo določeno mejo v članstvu, ki je lahko dokaj nižja, kot znaša celotno število hipotetično možnih pripadnikov, vendar je blizu efektivnega maksimuma, ki ga določajo stališča in pričakovanja voditeljev organizacij, pa člani in nečlani. Spori se bolj rutinizirajo, ko se tehnike pogajanj in sporazumevanja institucionalizirajo in se vsak nasprotnik zaveda grobih meja, do katerih bo šel drugi. V sistemu »korporativnega pluralizma«, če uporabljamo Rokkanov termin (Rokkan 1966, 105), lahko posledice zloma v pogajanjih dosežejo obseg, ki ga štejemo za skoraj nepredstavljiivo nacionalno katastrofo. Voditelji v vseh velikih organizacijah lahko sklenejo, da je, kot je to imenoval Lijphart za nizozemski sistem (Lijphart 1975), zaradi samega preživetja dežele potrebna »politika akomodacije«. Celo v državah, kjer so pglavitne ekonomske organizacije manj obsežne in centralizirane kot v nizozemskih in skandinavskih deželah, često dosega organizacije, ki so udeležene v pomembnih konfliktih, akomodacijo z drugimi. V praksi, če ne v propagandi, sprejema vsaka obstoj drugih in celo pristaja, čeprav včasih z godrnjanjem, na njihovo legitimnost kot zastopnikov interesov tistih, ki sledijo tej organizaciji. Kasneje si nihče resno ne prizadeva da bi uničil drugega. Vsekakor ima vsakdo dovolj resursov, da bi z njimi povzročil previsoke stroške. Čeprav se za takšen sistem včasih trdi, da je v ravnotežju, bi bilo ustrežnejše reči, da obstaja med pglavitnimi organiziranimi telesi vzajemna prilagoditev ali detant. Ko se to zgodi, je organizacijski pluralizem stabilizirajoča sila, ki je zelo konservativna glede na zahteve po inovativnih struk-

turalnih spremembah. Vsaka izmed poglavitnih organiziranih sil v deželi prepreči drugim, da bi dosegli spremembe, ki bi lahko resno škodile njenim zaznamim interesom. V posledici tega je nemogoče doseči strukturalne reforme, ki bi bistveno in hitro prerazdelile kontrolo, status, dohodek, bogastvo in druge resurse, razen če se to ironično ne stori na stroške neorganiziranih. Na ta način lahko močna socialna sila, ki ima v avtoritarnih deželah nedvomno pridah revolucije, v demokratičnih deželah dokaj okrepi status quo.

Popačenje državljanske zavesti

Možnost, da lahko obstoje znotraj meja države mestne ali nacionalne države – organizacije z visoko stopnjo avtonomije, lojalnosti in vpliva – je zmerom ustvarjala težave tako za politično teorijo kot za politično prakso. Nekatere izmed teh težav, čeprav ne vse, nastajajo zaradi tega, ker organizacijski pluralizem na splošno obstaja simbiotično s pluralnostjo interesov. Kjer državljani ali drugi akterji bolj ali manj svobodno izražajo in zagovarjajo svoje interese (kot jih zaznavajo) in kjer se lahko bolj ali manj organizacije svobodno oblikujejo, aktivisti dejansko oblikujejo organizacije in se jim pridružujejo, da bi tako uveljavili svoje interese. Organizacije pa zopet po svoji strani ustvarjajo, uveljavljajo, varujejo, krepijo in ohranjajo nekatere od interesov svojih članov. Ta zveza med organizacijskim pluralizmom in pluralnostjo interesov pomeni, da karkoli ustvarja prvega, ustvarja tudi drugo in obratno, če je le dovoljeno, da se oblikujejo organizacije in da se zagovarja različnost interesov. Rousseau je jasno razumel zvezo med pluralnostjo asociacij in pluralnostjo interesov. S tem, da bi izražale in dajale moč partikularnim interesom, bi asociacije preprečevale izražanje obče volje. Čeprav ni bil niti tako naiven niti tako optimističen, da bi bil verjel, da se vsi partikularni interesi in asociacije lahko dejansko preprečijo – saj so preveč vkoreninjene v naravnem redu stvari – je menil, da jih je moč in tudi treba močno ovirati. Organizacije niso torej samo relejne postaje, ki sprejemajo in oddajajo signale svojih članov o njihovih interesih. Organizacije okrepijo te signale in porajajo nove. Često zaostrojuje partikularistične zahteve na račun širših potreb in kratkoročne nasproti dolgoročnim potrebam. Organizacija, ki bi poskušala v boju za vpliv na odločitve in politike predstavljati širok razpon latentnih skrbi svojih članov, bi bila zares resno oškodovana. Kajti v tem primeru ne bi le razpršila svojih resursov na več različnih aktivnosti in tako izgubila prednosti koncentracije, ampak bi se v deželi z množtvom razcepov vsi konflikti te dežele odslikovali v sami organizaciji. Voditelji zato skušajo zmanjšati potencialne razcepe in konflikte med svojimi člani in čimbolj poudariti vidnost konfliktov z zunanjim svetom. Organizacije na tak način krepijo tako solidarnost kot delitev, kohezijo in konflikt; krepijo solidarnost med člani in konflikt z nečlani. Ker organizacije prispevajo k temu, da se fragmentirajo skrbi državljanov, se lahko interesi, ki bi utegnili biti skupni mnogim državljanom – na primer latentni interesi – na ta način zanemarjajo.

Povrh tega s tem, da poudarja aspekte zasebnosti, ki jih pospešujejo organizacijski ali segmentarni dobički, organizacijski pluralizem prispeva k temu, da ustvari v političnih akterjih percepcije in verovanja, celo trajno politično kulturo, v kateri je odsotnost skupnih, javnih ali širših interesov samouresničujoča se preokba: jaz in »moji« interesi postanejo pritiklina mojega socialnega segmenta in mojih organizacij; voditelji v moji organizaciji pa skušajo povečati moč in vidnost moje pripadnosti: moji javni interesi postanejo v moji predstavi identični z mojimi

posebnimi segmentarnimi interesi; ker velja pravilo, da kar je resnično za mene, je resnično za druge, vsi pasivno ali aktivno podpiramo organizacijski boj v korist svojih partikularističnih interesov; končno, ko raste raven nezaupanja in pada učinkovita komunikacija, »racionalno« zavzemanje vsakogar od nas za svoje partikularistične interese lahko vodi k rezultatom, ki si vzajemno škodujejo.

Pačenje javnega dnevnega reda

Domnevajmo, da vladni uradniki sprejemajo politiko X namesto Y ali Z. Čeprav je Y na dnevnem redu, ni obravnavan resno, medtem ko Z ni resno obravnavan zato, ker ga sploh ni na dnevnem redu. Domnevajmo, da imamo resne razloge za to, da verujemo, da če bi bili uradniki obravnavali te alternative resno, bi utegnili dati prednost eni izmed njih nasproti X. Iz tega potem lahko sklepamo, da je bil javni dnevni red popačen.

Tako kot pojem popačene državljanske zavesti tudi ideja popačenega javnega dnevnega reda predpostavlja hipotetično alternativo, namreč nepopačeni javni dnevni red. Ker sta oba pojma v svojem pomenu odvisna od opisa, ki lahko nasprotuje dejstvu, oba tvegata, da ne trdita nič bolj prepričljivega, kot je lastna pristranost. Kljub tej pomanjkljivosti bi bilo napačno, če bi odpisali idejo popačenega javnega dnevnega reda kot nepomembno, kajti v nekaterih primerih je možno, da ponudimo prepričljiv opis alternative, ki je (a) izključena iz resnega obravnavanja – in (b), če bi bila resno obravnavana, bi pomembno spremenila rezultat procesa odločanja.

Vzemimo proračunsko proceduro v Kongresu do leta 1974. Čeprav predsednik letno predloži kongresu dokument proračuna, ki vsebuje splošni pregled izdatkov in dohodkov, je pred zakonom o proračunu iz leta 1974 Kongres obravnaval izdatke in dohodke na dokaj fragmentiran in decentraliziran način. V vsakem domu so predloge glede pooblastil zveznih agencij obravnavali ločeno različni zakonodajni komiteji; dejanski raspored sredstev je bil obravnavan v komitejih za razporejanje sredstev, katerih delo je potekalo v glavnem v podkomitejih; dohodke pa je obravnaval zopet drugi komite v vsakem domu (komite z imenom »Ways and Means« v Predstavniškem domu in komite za finance v Senatu). Na nobeni točki pa ni noben izmed domov obravnaval velikosti celotnih izdatkov in še manj razmerje med celotnimi izdatki in celotnimi dohodki. Celotni izdatki in obseg verjetnih presežkov ali deficita so bili neobravnavani stranski produkt večjega števila delnih odločitev, na vsako od njih so močno vplivale interesne skupine, ki so imele resurse za učinkovito udeležbo. Ker celotni proračun ni bil nikoli na dnevnem redu Kongresa, je bila proračunska procedura veliko bolj občutljiva na pritiske teh visoko organiziranih interesnih skupin, kot pa na premisleke o splošnih ekonomskih posledicah zveznih izdatkov in prihodkov, glede katerih Kongres ni nikoli sprejel odločitev. Čeprav so mnogi znanstveniki in člani Kongresa menili, da je ta proces resno pomanjkljiv, so tisti, ki so do leta 1974 imeli največji kratkoročni dobiček od takega načina delovanja – to pa so bili organizirani interesi z lobisti v Washingtonu, člani Kongresa, ki so sedeli v posameznih posebnih komitejih in uradniki posebnih izvršnih agencij – uspešno preprečili spremembo.

Na povsem podoben način je do leta 1934 procedura kongresnega odločanja o zaščitnih carinah ponujala odprt prostor organiziranim producentskim skupinam, ki so se zavzemale za zaščito svojih produktov. Kot v primeru proračuna je tudi splošna raven carin ostala neobravnavani stranski produkt velikega števila

decentraliziranih in nekoordiniranih odločitev o posameznih carinah, od katerih je bila vsaka sprejeta v prvi vrsti kot odgovor na pritiske producentskih skupin, ki so pri tem tudi največ pridobile. V obeh primerih je torej dnevni red kongresa izključeval obravnavanje zadev, ki so bile izredno pomembne – namreč splošno raven proračuna ali splošno raven carin. V obeh primerih so obstajali prepričljivi razlogi za to, da bi verjeli, da bi večina članov obeh domov in verjetno večina državljanov dala prednost temu, da bi obravnavali splošne ravni, ne pa da bi jih enostavno ignorirali. V obeh primerih je zato razumno trditi, da je opustitev take obravnave popačila javni dnevni red. V obeh primerih je popravek tega popačenja zahteval temeljno spremembo procesa odločanja. Ker je prišlo v obeh primerih končno le do sprememb, to dokazuje, da čeprav procesov odločanja v sistemu organizirane pluralizma ni mogoče zlahka spreminjati, pa vendar niso zmerom priklenjeni ob zid z neuničljivimi socialnimi sponami.

Ta primera tudi sugerirata nekatere načine, na katere utegne organizirani pluralizem prispevati k popačenju javnega dnevnega reda. Neenaki resursi, ki omogočajo organizacijam, da stabilizirajo nepravilnost, jim tudi omogočajo, da izvršujejo neenak vpliv na to, katere alternative se resno obravnavajo. Vrh tega s tem, ko krepijo državljanske orientacije, ki spodbujajo skupinski egoizem, gojijo nezaupanje do drugih skupin in slabijo percepcije občega interesa, ki je pomembnejši kot specifične zavzetosti vsake organizirane skupine; organizacije spodbujajo resnejše obravnavanje alternativ, ki obetajo vidne kratkoročne koristi relativno manjšega števila organiziranih državljanov, kot pa alternativ, ki obetajo substanci-alne dolgoročne koristi velikemu številu neorganiziranih državljanov.

Odtujitev končne kontrole

Kritiki včasih opisujejo organizacijski pluralizem kot sistem, v katerem si privatne skupine neutemeljeno prilaščajo javne funkcije. Glavni krivci se običajno identificirajo kot ekonomske organizacije – poslovne firme, sindikati, asociacije, farmarjev itd. Ključne odločitve o ekonomskih zadevah naj bi bile sprejete, tako se zatrjuje, zunaj učinkovite kontrole nacionalnega zakonodajnega telesa, da o nadzoru volilcev sploh ne govorimo. Združene države so opisovali tako kot skandinavske sisteme, torej s »korporativnim pluralizmom«.

Ni težko dokazati, da zasebne ali nevladne organizacije dejansko opravljajo javne funkcije. Dokazovanje tega, da si *neupravičeno* prilaščajo javne funkcije, pa bi terjalo vrsto normativnih, konceptualnih in empiričnih presoj, ki so le redko eksplicitno navedene. Kako naj v praksi presojamo, če si je neki subsystem v demokratični deželi neopravičeno prilastil javno funkcijo?

To vprašanje je mnogo bolj zapleteno, kot se zdi na prvi pogled. Če naj svojo domnevo izrazimo v eksplicitni obliki, predlagam, da ga obravnavamo izključno v demokratični perspektivi, kot je bila opisana v drugem poglavju. Kot smo tam videli, je eden izmed kriterijev demokracije v njenem idealnem pomenu končna kontrola, ki jo ima demos nad dnevnim redom. Končna kontrola prepoveduje državljanom, da bi kakorkoli nepreklicno delegirali svojo lastno kontrolo nad javnimi zadevami – prepoveduje jim torej alienacijo. Končna kontrola pa ne izključuje prenosa oblasti. Največji sovražnik odtujitve ljudske suverenosti Jean-Jacques Rousseau je npr. priznaval, da je v praksi komaj lahko pričakovati, da bi telo državljanov, ki je sicer dovolj majhno, da bi samo vladalo neposredno prek skupščin vseh državljanov, lahko upravljalo vse svoje lastne zadeve – zato mora delegi-

rati nekatere odločitve uradnikom. Če morajo celo državljani v mestni državi nekatere svoje zadeve prenesti na druge, mora to a fortiori temporej storiti večje telo državljanov v nacionalni državi. V praksi zato vsak demokratični sistem zahteva prenos oblasti.

Katere nosilce naj bi državljani razumno izbrali v demokratičnem sistemu, ki zahteva vladanje na celotnem ozemlju, da bi na njih prenesli nekaj svoje kolektivne oblasti nad javnimi zadevami? Če naj poenostavim diskusijo, naj domnevam, v nasprotju z (Rousseaujevo) *Družbeno pogodbo*, da predstavljanje načelno ne konstituira alienacije, in, kljub nasprotnemu izkustvu, ne tvega alienacije v praksi. Nadaljnja poenostavitev nam bo tudi pomagala, da bolje obvladamo enega izmed težkih problemov. Da bi se izognil uvedbi zelo kompleksnega in spremenljivega sistema vseh odnosov, bom poimenoval zakonodajo in izvršno oblast s skupnim imenom kot »predstavnik«. Naše vprašanje je sedaj: na katere nosilce lahko predstavniki neke demokratične dežele primerno prenesejo nekaj svoje oblasti? Najbolj očitne možnosti so birokracija, nad katero bi predstavniki zadržali enostransko kontrolo, dalje sodišča, manjše vlade pod demokratično kontrolo lokalnega demosa in zasebne ali nedržavne asociacije. Predstavniki bi lahko eksplicitno prenesli dele oblasti na takšne in podobne nosilce: ali pa bi lahko to storili implicitno, tako da bi prepustili del svojih zahtev v njihove roke.

Sedaj pa domnevajmo, da praktične ali ustavne ovire preprečujejo predstavnikom, da bi izvrševali kontrolo nad pomembnimi odločitvami, do katerih prihaja v enem ali v več subsystemih, pa najsi gre za birokracijo, za sodišče, za lokalne oblasti ali zasebne organizacije. Ali moramo sedaj domnevati, da demos nima končne kontrole nad dnevnim redom o javnih zadevah – in da je v tolikšni meri dani politični sistem nedemokratičen?

Ne smemo tako hiteti. Meje med prenosom in odtujitvijo končne kontrole nad javnimi zadevami še zdaleč niso jasne. Po eni strani so celo v popolnoma demokratičnih sistemih določene pravice upravičeno izven avtoritete demosa ali njegovih predstavnikov. Torej bi bila resna napaka, če bi trdili, da je glede teh zadev demos odstopil svojo kontrolo; kajti demos ne more upravičeno odstopiti drugim kontrole nad zadevami, do katerih sam ni upravičen. Zato bi bilo napačno, če bi sklepali, da njegova nesposobnost, da bi kontroliral odločitve o teh zadevah, implicira, da je odtujil svojo kontrolo, kajti česar ne more upravičeno prenesti, ne more tudi odtujiti. Končno bi bilo iz teh razlogov napačno trditi, da so si v teh zadevah zasebne skupine neupravičeno prilastile javne funkcije.

Kako lahko upravičimo sklep, da so celo v popolnoma demokratičnem sistemu nekatere organizacije upravičene do določene mere avtonomije nasproti demosu in njegovim predstavnikom? Sklep sledi iz same zavzetosti za demokratični proces. Trditi, da je demokratični proces zaželen, pomeni trditi, da morajo državljani imeti pravice, ki jih zahteva ta proces. Če bi neko telo državljanov odvzelo kateremukoli državljanu katerokoli temeljno pravico, ki je nujna za demokratični proces, bi s svojim lastnim dejanjem kršilo kriterij demokratičnega procesa. Vprašanje ni, ali bi to lahko storilo s stališča praktične možnosti, ampak ali bi to lahko upravičeno storilo. Tega pa ne bi moglo upravičeno storiti, ker so določene pravice logično v demokratičnem procesu neodtujljive; če bi odstopili od te pravice, bi to bilo nekonsistentno z obstojem samega demokratičnega procesa. Sledi torej, da kadarkoli je kontrola telesa državljanov omejena s fundamentalnimi političnimi pravicami državljanov, te omejitve ne bi mogli pravilno opisati kot odtujitev, kajti te zadeve niso pravzaprav znotraj pooblastil državljanov, da jih prenašajo na druge. Ni treba poudarjati, da je vprašanje določitve tega, kaj konstituira v demokra-

tičnem redu temeljne politične pravice, v praksi daleč od enostavnosti. Prej sem v tem poglavju zatrjeval, da v političnem sistemu, ki je tako velik, kot je neka nacionalna država, pravice, ki jih zahteva demokratični proces, nujno zahtevajo obstoj političnih strank in ga tudi omogočajo. Jasno, da to ne pomeni, da bi takšno razmišljanje opravičevalo, da bi lahko politične stranke počenjale, kar bi se jim pač zljubilo. To samo opravičuje sklep, da v popolni demokratični deželi demos in njegovi predstavniki ne morejo upravičeno zahtevati oblast, da zatrejo politične stranke. Podobno kot politične stranke bi bile v popolnoma demokratični deželi tudi mnoge druge vrste organizacij upravičene do določene stopnje avtonomije, ne samo zaradi tega, ker bi bil prenos oblasti odvisen od dopustitve predstavnikov, ampak ker je obseg organizacijske avtonomije nujen za sam demokratični proces. Sklepamo, da kdor hoče opravičiti kakršnokoli trditev o odtujitvi končne kontrole ali o zasebni prilastitvi javnih funkcij, mora ponuditi argumentirano presojo – kakorkoli težka bi že bila – glede vrste in obsega organizacijske avtonomije, na katero moramo gledati – ker je stvar temeljnih človekovih pravic, kot na zahtevo, ki je zunaj končne kontrole predstavnikov.

Toda nihče ne bi bil tako neumen, da bi zatrjeval, da kakršenkoli obseg avtonomije že ima v demokratični deželi neka organizacija, da ga ima iz naslova neke temeljne politične pravice. V popolnoma demokratični deželi lahko predstavniki upravičeno izvršujejo kontrolo nad dokaj velikim obsegom politične aktivnosti. V tem obsegu lahko predstavniki iz razlogov čiste smotrnosti upravičeno prenesejo svojo neposredno kontrolo na druge. Tako smo napravili polni krog: kako naj v praksi določimo, če so predstavniki zadržali svojo kontrolo nad odločitvami nekega subsystema?

Če hočemo odgovoriti na ta problem, moramo odgovoriti na tri vprašanja:

- 1) ali je avtonomija subsystema vprašanje temeljnih političnih pravic? Če ne,
- 2) ali subsystem sprejema odločitve, ki kršijo pomembne politike predstavnikov? Če je tako,
- 3) ali lahko predstavniki uveljavljajo dovolj kontrole nad svojeglavim delovanjem subsystemov, da jih hitro pripravijo k poslušnosti?

Iz treh razlogov je odgovor na zadnje vprašanje včasih »ne«.

Prvič, ker imajo sistemi nedvomno dostop do lastnih resursov, običajno lahko dvignejo predstavnikom ceno kontrole. Njihov odpor do kontrole je često olajšan z veliko težo institucionalnih struktur, prevladujoče ideologije, tradicije itd.; z vsemi močnimi faktorji, ki smo jih omenili v prejšnjem poglavju.

Drugič, zato ker so ravno zaradi teh faktorjev in zaradi relativne prednosti določene stopnje decentralizacije in relativnih ovir skrajne centralizacije, predstavniki omejeni v sredstvih, ki jih lahko uporabljajo, da bi neposlušne sisteme spravili v sklad s svojimi politikami. Često se ne morejo izključno naslanjati na pravno in administrativno komando. Niti ne morejo enostavno spremeniti avtonomnih subsystemov v centralne birokratske agencije (ki pa jih v mnogih primerih, kot je predobro znano, predstavniki tudi zelo težko kontrolirajo). Da bi dosegli skladnost ravnanja, so predstavniki često prisiljeni, da ponudijo pomembnim subsystemom dokaj drage spodbude, te pa dajejo zopet subsystemom nove vire odpora. Lindblom je opisal »listo nujnih spodbud«, ki varujejo »privilegirano pozicijo poslovnega« kot vse, »karkoli poslovnega potrebujejo kot pogoj, da bi uresničevali naloge, ki jih morajo izpolnjevati v tržnem sistemu: dohodek in bogastvo, prestiž, spoštovanje, vpliv, moč in avtoriteto nad drugimi« (Lindblom 1977, 174). Druge organizacije so tudi v tem smislu v privilegiranem položaju, čeprav njihovi privilegiji niso nujno tako veliki kot tisti, ki jih imajo poslovneži. V Veliki Britaniji so

npr. tako laburistične kot konservativne vlade često ugotovile, da je nemogoče, da uresničijo svoje ekonomske politike, ker sindikati odklanjajo omejitve rasti mezd, ki jo zahteva politika vlade, in nobena vlada ne more prisiliti sindikate, da bi se njenim odločitvam pokorili. V skandinavskih deželah je kontrola posameznih predstavnikov nad racionalno ekonomsko politiko močno omejena s tistim, o čemer se dogovorijo sindikati in asociacije delodajalcev v njihovih vsakoletnih pogajanjih. V skandinavskih sistemih »korporativnega pluralizma« so pravzaprav ekonomske odločitve, ki so ključnega pomena za deželo, prenešene na organizacije, ki jih vlada praktično ne more kontrolirati. To dejstvo je dramatično vidno na Švedskem v vsedržavnih štrajkih in odpustih v letu 1980, potem ko so letna pogajanja med asociacijo delodajalcev in organizacijami delavcev propadla.

Tretji faktor, ki povzroča, da predstavniki v demokratični deželi ne morejo doseči pokornosti neposlušnih organizacij: to je sama kompleksnost organiziranega pluralizma. Pravzaprav je nacionalna politika danes često zasnovana na tej domnevi. Predstavniki so kar hitro pripravljeni odstopiti del svoje kontrole, ker vedo, da lahko ustvarijo kaos, če bodo poskušali vsiliti nacionalno politiko kompleksnim subsistemom.

Čeprav se je kompleksnost izkazala, da je sama kompleksen koncept, zadene mo znaten del njenega pomena za našo diskusijo s tem, da rečemo, da kompleksnost narašča s tem, ko narašča različnost in število neodvisnih subsistemov, in s tem, ko narašča obseg variacij glede možnih odnosov med sistemi. Ko kompleksnost narašča v centralno kontroliranem sistemu, potrebujejo tisti, ki so zadolženi za krmiljenje, več in več informacij, da bi se izognili katastrofi, da ne govorimo o tem, da bi prišli čim bližje izbrani smeri. Toda v modernih demokratičnih deželah je kompleksnost vzorcev procesov in aktivnosti velikega števila relativno avtonomnih organizacij daleč preseгла teorijo, obstoječe informacije, sposobnost sistema, da sporoča razpoložljive informacije, in sposobnost predstavnikov – ali pa drugih – da jih razumejo. Lep vpogled v to nam daje Gary Brewer s komputerskim modelom nacionalne ekonomije (Brewer, 1975).

Brewer je konstruiral »enostavni komputerski model fiktivnega nacionalnega sistema«, v katerem je bruto nacionalni produkt v času funkcija porabe, investiranja in izdatkov države. Nato je povečal kompleksnost modela s tem, da je postopno dodajal spremembe, tako da je razčlenil nacionalni sistem v deset prostorskih sektorjev, da je uvedel sisteme prebivalstva, da je upošteval migracije med prostorskimi sektorji in da je uvajal različne naključne motnje. Na deseti časovni točki se je na podlagi ene skupine domnev pojavilo 2770 notranjih strukturalnih vezi v modelu. »Samo ena enostavna sprememba je podvojila število strukturalnih vezi v modelu in je znatno povečala stopnjo kompleksnosti« (191). Sledi njegov komentar: »Če je naša enostavna analiza indikativna, potem razumevanje formalnega simboličnega modela, teoretična podoba (image), ki jo replicira, in kontekst, ki ga namenoma opisujeta model in podoba, hitro upada, ko narašča obseg. Izgubimo kontrolo. Zaupanje v simbolno sistemsko strukturo upada, ko narašča število elementov, njihova medsebojna povezanost, njihovi odnosi in napake v merjenju. Osrednjo misel je bistveno možno izraziti takole: Na določeni stopnji velikosti določenega modela odločilno izgublamo sposobnost, da delamo strukturalne popravke, tj. da model teoretično izboljšamo« (129).

Če zaradi teh treh razlogov predstavniki v modernih demokratičnih deželah ugotavljajo, da je skrajno težko in včasih tudi nemogoče izvajati dovolj kontrole nad neposlušnimi sistemi, da bi jih spravili pod kontrolo, ali nismo potem

upravičeni reči, da so ti sistemi – in demos – zgubili končno kontrolo nad agendo javnih zadev?

* * *

Ko sem uvedel štiri pomanjkljivosti pluralistične demokracije, ki sem jih pravkar opisal, sem rekel, da je organizacijski pluralizem »implicitiran« v teh težavah. Tako sem izbral besedo, ki dopušča dokaj dvoumnosti glede vzrokov. Ali lahko utemeljeno obdolžujemo organizacijski pluralizem v demokratičnih deželah, da povzroča te probleme? Ali da vsaj predstavlja signifikanten kavzalni faktor? Ali pa gre pravzaprav za popolnoma drugačno obdolžitev, da je obstoj organizacijskega pluralizma nezadosten, da bi pozdravil te hibe in da utegne celo preprečiti rešitve?

Dve proceduri lahko v najboljših okoliščinah uporabljamo, da bi lahko ponudili odgovore na vprašanja, kot so pravkar omenjena: kontrolirane eksperimente in kvaziekperimentalne statistične metode. Iz jasnih razlogov nobene od teh ne moramo uporabiti, da bi dali zadovoljive odgovore na naša vprašanja. Zato moramo slediti bolj preprostim postopkom, s katerimi si bomo utrli pot skozi dosegljive dokaze, namreč tako, da bomo miselne eksperimente ponudili namesto realnih in kvalitativne namesto kvantitativnih podatkov. V tem postopku bo koristno, če izoliramo nekatere ključne faktorje, ki utegnejo biti »implicitirani« v problemu demokratičnega pluralizma.

1. V kolikšni meri so hibe, ki sem jih opisal, značilne za demokratični pluralizem kot takšen in v kolikšni meri so specifične za posamezne dežele, npr. ZDA? V zadnjih letih je veliko opisov in kritik pluralizma (često v pomenu, ki se daje temu terminu, ki je popolnoma drugačen od pomena, ki ga uporabljam tukaj) izhajalo od ameriških politologov, ki so se izrecno ali implicitno osredotočili na ameriško izkustvo.* Vendar imamo dobre razloge za to, da trdimo, da vzorci organizacijskega pluralizma v različnih demokratičnih deželah dokaj varirajo. V naslednjem poglavju bomo zato najprej raziskali nekatere od teh variacij.

2. V kolikšni meri so te hibe posledica dejstva, da je poliarhija nepopolna realizacija demokratičnih idealov? Hibe demokratičnega pluralizma bi utegnile biti manj posledica omejitev v pluralizmu kot takšnem in bolj posledica neuspehov pri demokraciji. Obratno – ali poskus, da uporabimo demokratični proces na velikem prostoru nujno omejuje vsa zdravila v smislu, da postanejo v tem primeru mnogo manj učinkovita. V 5. poglavju želim obravnavati vprašanje, če lahko pomanjkljivosti demokratičnega pluralizma odpravimo z bolj demokratičnim pluralizmom.

3. V kolikšni meri so te hibe posledica dejstva, da poliarhija obstoji samo v deželah s privatno lastnino in usmerjenih na trg? Z drugimi besedami: Ali so te hibe bolj posledica struktur kapitalizma kot pa pluralizma ali poliarhije? Da bi raziskal ta vprašanja, bom v 6. poglavju obravnaval, če se morda lahko teh hib ubranimo s strukturalnimi spremembami v ekonomskem redu vključno z radikalno bolj centralizirano državno kontrolo nad ekonomskimi odločitvami – ali pa z radikalno decentralizacijo ali (kar spremlja eno ali drugo) z radikalnim premikom od privatne na javno lastnino velikih podjetij.

4. V kolikšni meri so te hibe posledica državljsanske zavesti, ki poudarja ego-

* Npr. Bakrach in Baratz (1962), Connolly (1961), Kariel (1961), Mc Connell (1966), Lowi (1969) in Lindblom (1977, 1979). Vendar glej Lindblom (1965) in Braybrook in Lindblom (1963). Večje število pomanjkljivosti pluralizma, ki smo ga opisali v tem poglavju, so poudarjali ravno omenjeni avtorji.

izem, ne pa altruizma ali dobrohotnosti, in do katere mere so te državljanske orientacije posledica kapitalistične družbe in tako ozdravljive v drugačni ekonomski ureditvi. In narobe, v kolikšni meri je egoizem bolj posledica obsega moderne družbe in neodvisnih ekonomskih struktur kot takih? Ta vprašanja bodo obravnavana v 7. poglavju.

Prevedel Adolf Bibič

Pluralizem in demokracija v politični teoriji Roberta Dahla

Med številnimi ameriškimi politologi, ki so bistveno prispevali k premisleku o pluralizmu, njegovih pogojev, njegove narave, njegovih močnih strani in tudi odprtih problemov – zavzema po II. svetovni vojni eno od vodilnih mest, če ne kar vodilno mesto vsekakor Rober A. Dahl.* Dahl je svojo elaboracijo pluralistične teorije vztrajno povezoval z utemeljevanjem teorije demokracije (poliarhije), posebno pozornost pa je zlasti v 70. in 80. letih posvečal razmerju med pluralizmom, demokracijo in socializmom. Vse to daje njegovemu prispevku, ki je izzval in izziva številne kontroverze, razsežnosti, ki posegajo v žarišče aktualnih problemov pluralizma ne samo v ožjem ameriškem prostoru, marveč v sodobnem svetu sploh. Čeprav bi bilo zaradi vsega tega potrebno njegovim idejam posvetiti več pozornosti, se bomo morali tu omejiti zgolj na sumarično predstavitev nekaterih njihovih vidikov.

I

Morda bi lahko rekli, da je izhodišče njegove (kot tudi številnih drugih politologov) teorije pluralizma Webrova koncepcija pluralne narave oblasti in Schumpetrov poudarek na kompetitivnem značaju politike.¹ Ena njegovih številnih opredelitev pluralizma, ki jo je sicer zapisal v zvezi s svojo interpretacijo ameriškega političnega sistema, ima pa širši značaj, dokaj jasno govori za takšno razumevanje: »Namesto enega centra suverene oblasti (power) morajo obstajati številni centri oblasti, izmed katerih ni in tudi ne more biti nobeden suveren. Čeprav je edini legitimni suveren ljudstvo, ne sme v perspektivi ameriškega pluralizma niti ljudstvo nikoli biti absolutni suveren; torej tudi noben del ljudstva, kot je večina, ne sme biti absolutni suveren.«² Temeljna Dahlova preokupacija, v kateri se je napačal tudi v amariški politični misli, predvsem pri Madisonu³ in pri Tocquevillovih razlagah ameriškega političnega življenja,⁴ je bilo torej vprašanje takšne distribucije oblasti, ki bi preprečila njeno absolutno koncentracijo v enih rokah in s tem tudi onemogočila ali vsaj omejila možnost njene zlorabe. Zato njegove koncepcije pluralizma ni mogoče razumeti zgolj s takšno ali drugačno navezavo na »vire«, marveč je tudi bistveno povezana z njegovim temeljnim razumevanjem tistega, kar je označil (s Charlesom Lindblomom) kot »prvi problem politike«: namreč, kako

* Odlomek iz večje študije o genezi, razvoju in razsežnostih (političnega) pluralizma, ki jo je finansirala Raziskovalna skupnost Slovenije.

¹ O »klasičnem pluralizmu« in posebej o prispevku Roberta A. Dahla prim. David Held, *Models of Democracy*, Polity Press – Basil Blackwell, Cambridge, Oxford 1987, str. 186 ss.

² Robert A. Dahl, *Pluralist Democracy in the United States*, Rand Mc Nally, Chicago 1967, str. 24.

³ Gl. prav tam, str. 11 ss. Glej tudi R. A. Dahl, *A Preface to Democracy Theory*. The University of Chicago Press, Chicago in London 1956.

⁴ R. Dahl se zelo pogosto sklicuje na Tocquevillovo koncepcijo za razliko od Rousseaujeve. To se nanaša posebej na Tocquevillov zagovor pluralistične demokracije in na Rousseaujev zagovor monistične demokracije. Samo kot primer navjam: Robert A. Dahl, *Democracy, Liberty, and Equality*, Norwegian University Press, Oslo 1986, str. 237.

preprečiti vladajočim, da ne bi postali tirani.⁵ Morda je ravno problem »krotitve oblasti«⁶ ključno vprašanje, na katerega išče odgovor v vseh svojih poglavitnih delih in na katerega se tako ali drugače navezujejo tudi vsi drugi njegovi osrednji politološki koncepti. Predvsem je politično tekmovanje (kompeticija) – v tej točki je Dahl prav gotovo bistveno zavezan Josephu Schumpetru⁷ – sredstvo politične kontrole ne-voditeljev nad voditelji in voditeljev med seboj, ki je bistveno namenjeno krotitvi in racionalizaciji oblasti. Toda ravno v tej točki se kaže pri Dahlu tudi razlika nasproti Schumpetru: medtem ko je šlo pri slednjem za tekmovanje političnih strank, Dahl poudarja kot udeležence tekmovanja poleg strank tudi »skupine«;⁸ Dahl je pač eden od najeminentnejših predstavnikov pluralizma, ki je prostor med civilno družbo in državo zapolnil z »vmesnimi telesi«, v katera je poleg strank umestil tudi druge organizacije in asociacije.

Dahl je bil k utemeljevanju pluralistične smeri izzvan po eni strani z elitističnimi razlagami zlasti (ameriškega) političnega življenja,⁹ po drugi strani pa s teorijo množične družbe (mass society)¹⁰ in tudi z bipolarno razredno razlago politike.¹¹ V enem svojih prvih večjih del, *Kdo vlada?* (Who Governs?),¹² je ravno skušal z empirično analizo odgovoriti na nekatere od teh izzivov. S tem delom si pravzaprav prizadeva razvozlati vprašanje, ki ga je na nek način vznemirjalo vse do najnovejšega časa: namreč, kakšno je razmerje med socialno in politično enakostjo: »V političnem sistemu, kjer skoraj vsak odrasli lahko glasuje, toda kjer so znanje, bogastvo, socialni položaj, dostop do uradnikov in drugi viri neenako razdeljeni – kdo pravzaprav vlada?«¹³ Njegov odgovor je, da je distribucija političnih virov sicer neenaka, da pa je neenakost virov »nekumulativna«; torej v danem primeru – in sploh – v demokratičnih političnih sistemih – ne gre za »kumulativne neenakosti«, marveč za »razpršene neenakosti«, tako da vsaka izmed skupin razpolaga s kakim političnim resursom, da so različne vrste političnih resursov različno razporejene in da noben resurs ne dominira nad vsemi drugimi v vseh ali celo v večini ključnih odločitev.¹⁴ Distribucija moči in oblasti torej ni oligarhična, marveč pluralistična. Ta predstava skoraj o kalejdoskopski naravi razporeditve moči je kmalu zbudila kritike, češ da gre za preveč simetrično gledanje na moč, ki ne

⁵ Robert A. Dahl – Charles E. Lindblom, *Politics, Economics and Welfare*, Harper and Row, New York, itd., 1953, str. 273 s. »Prvi problem politike« tu definirata takole: »To je stari in vendar vedno s ponavljajoči problem, kako lahko državljanji preprečujejo tistim, ki vladajo, da ne bi postali njihovi tirani.«

⁶ Robert A. Dahl, *Pluralist Democracy in the United States*, op. cit., str. 24.

⁷ Problem političnega tekmovanja v politiki je trajna točka Dahlove koncepcije poliarihije. Najdemo jo v Robert A. Dahl – Charles E. Lindblom, op. cit. (1953), str. 283, 286, 314 in passim; Robert A. Dahl, *Who Governs*, Yale UP, New Haven/London 1961, str. 281 ss; isti, *Polyarchy*, Yale UP, New Haven/London 1971, str. 4 in passim, itd. R. Dahl izrecno priznava v tej točki sorodnost z J. Schumpetrom, npr. v svojem delu *Democracy, Liberty, and Equality*, op. cit., str. 232.

⁸ Na to razliko med Dahlom in Schumpetrom opozarja David Held, op. cit., str. 186.

⁹ Veliko polemik, v kateri je sodeloval tudi Robert A. Dahl, je zbudil C. W. Mills s knjigo *The Power Elite* (1956).

¹⁰ Teorija o moderni družbi kot »mass society« (»množični družbi«), sega vse do de Tocquewilla, med obema vojnoma pa jo je zlasti razvil španski filozof Jose Ortega y Gasset v odmevni knjigi *The Revolt of Masses* (1930) – slovenski prevod *Upor množic*, SM, Ljubljana 1985. Ta teorija, grobo rečeno, trdi, da pod vplivom industrializacije in urbanizacije razpadajo stare socialne strukture in povezave ter da na njihovo mesto stopa množica izkoreninjenih individuov, ki jih ne povezujejo nobene asociacije in so zato lahek plen vsakega stremiljivega voditelja, ki zna laskati njihovem okusu. To je lahko osnova avtoritarizma in celo totalitarizma. O množični družbi z drugega zornega kota prim. Umberto Cerroni, *Teorija della società di massa*, Editori Riuniti, Roma 1983.

¹¹ Ta izziv je bil pri Dahlu stalen. Pri njem gre bolj za spodbijanje stroge bipolarne in često vulgarnizirane razredne razlage politike, hkrati pa tudi za kritiko nekaterih dejanskih ali domnevnih praznih Marxove misli, zlasti kar zadeva politične institucije postkapitalistične družbe. O tem glej, npr., Robert A. Dahl, *Democracy, Liberty, and Equality*, op. cit., str. 11 ss, 13 ss, 55 ss, 58 ss, 61 ss, 70 ss, 72, 249.

¹² Robert A. Dahl, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. Yale University Press, New Haven – London 1969 (1961).

¹³ Robert A. Dahl, op. cit., str. 1

¹⁴ Prav tam, str. 228.

ustreza politični realnosti, za katero so značilne razredne, rasne, spolne in druge neenakosti.¹⁵ Toda Dahl je svojo teorijo pluralizma opiral še na druge trditve, npr.:

1. zagovarjal je teorijo o odločilni vlogi ne večine, marveč večjega števila med seboj tekmujočih manjšin;¹⁶

2. njegova koncepcija je izhajala iz konfliktna narave politike, po drugi strani pa je temeljila na predpostavki o močnem konsenzu glede procedur in temeljnih vrednot v družbi;¹⁷

3. podlage za njegov politični pluralizem (tudi socialni pluralizem)¹⁸ so bile prej nekatere socialne predpostavke, kot pa ustavni mehanizem, ki ga sicer ni podcenjeval.¹⁹

Tako smo prišli do vprašanja Dahlove koncepcije demokracije. Tu bomo nakazali le nekaj značilnosti njegove zamisli, druge pa bomo na kratko omenili v nadaljevanju, ko bomo govorili o notranjih premikih v njegovih pogledih na demokracijo, zlasti z vidika njene poglobitve v smeri ekonomske in socialne sfere. Za Dahla je značilno, da strogo ločuje demokracijo na malem prostoru, kot je bila npr. grško-atenska in Rousseaujeva (demokracija države-mesta), od demokracije na velikem prostoru (large-scale democracy). Prva je monistična, druga pa je nujno pluralistična demokracija. Omenjena tipa demokracije označujeta imeni Rousseauja in de Tocquevilla, ki ju često navaja in zoperstavlja. Sam se zavzema za pluralistično demokracijo kot edino realno v kompleksni družbi na velikem, nacionalnem prostoru. Toda rajši kot o demokraciji, s katero razume idealni, hipotetični »politični sistem, katerega ena izmed bistvenih značilnosti je, da je popolnoma ali skoraj popolnoma responziven nasproti vsem državljanom družbe«,²⁰ govori o *poliarhiji*.²¹ Zanj daja različne oznake, vendar mu v osnovi pomeni realno doseženo stopnjo demokracije, za katero (stopnjo) sta značilni dve dimenziji: relativno visoka stopnja liberalizacije in relativno visoka stopnja participacije. Drugače povedano: po njegovem je »poliarhija« politični režim, ki dopušča visoko stopnjo politične opozicije, politične kontestacije ali politične kompeticije (ti izrazi so mu zamenljivi) na eni strani, in dokaj visoko udeležbo državljanov v političnem življenju na drugi. Hkrati pa z izrazom *demokratizacija* označuje napredovanja teh dveh elementov v političnem procesu.²² Ena izmed karakteristik v razvoju Dahlove teorije pluralizma in teorije demokracije je ravno vprašanje faktorjev razvoja poli-

¹⁵ Glej William Connolly (ur.), *The Bias of Pluralism*, Atherton Press, New York 1969, zlasti Connollyjevo študijo: »The Challenge to Pluralist Theory«, str. 3 ss.

¹⁶ Robert A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, op. cit., str. 133.

¹⁷ Gl. npr., prav tam, str. 132–123, R. A. Dahl, *Pluralist Democracy in the United States*, op. cit., str. 3 ss, itd.

¹⁸ Socialni pluralizem kot pogoj poliarhije (torej tudi političnega pluralizma) poudarja R. Dahl že zelo zgodaj, npr. skupaj z Lindblomom, op. cit., str. 302 ss. Kako pomemben je bil za avtorja ta pogoj, priča dejstvo, da se naj sklicuje tudi v nekaterih novejših delih. Glej R. A. Dahl, *Democracy, Liberty and Equality*, op. cit., str. 234 (v razpravi »Polyarchy, Pluralism, and Scale«, objavljeni prvotno v *Scandinavian Political Studies*, Vol. 7, December 1984). Prav glede socialnega pluralizma se Dahl tu sklicuje na H. Laskija (*ibidem*).

¹⁹ R. A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, op. cit., str. 135–&7.

²⁰ Robert A. Dahl, *Polyarchy, Participation and Opposition*, Yale UP, New Haven/London 1971, str. 2.

²¹ Dejansko obstoječo demokracijo je R. Dahl označeval s poliarhijo v vseh razdobjih svoje ustvarjalnosti, gl. npr., R. A. Dahl – Ch. E. Lindblom, *Blitics, Economies and Welfare* (1953), op. cit., str. 273 ss; isti, *A Preface to Democratic Theory* (1956), op. cit., kjer svojo koncepcijo poliarhije postavlja kot posebno teorijo demokracije ob »Madisonovi demokraciji« in »populistični demokraciji« (gl. zlasti str. 3 ss); isti, *After the Revolution?*, (1970), str. 78 (kjer opredeljuje poliarhijo kot »predstavniško demokracijo, kot jo poznamo v praksi«), isti, *Dilemmas of Pluralist Democracy* (1972), zlasti 2. poglavje; isti, *Democracy, Liberty, and Equality* (1986) op. cit., zlasti 226 ss.

²² Robert A. Dahl, *Polyarchy*, op. cit., str. 4, kjer termin »demokratizacija« uporablja za večanje participacije in širjenje prostora za tekmovalje v političnem življenju. Radi bi torej opozorili, da se v politični znanosti ne moremo odreči »demokratizacije«, kot to zatrjuje del politološke in politične publicistike pri nas in v tujini. Glede diskusij, npr., v ZRN, prim. W. Steffani, *Pluralistische Demokratie*, Leske in Budrich, Opladen 1980, str. 85.

tičnega sistema od »hegemonske« v »poliarhično« obliko, kar je glavna tema njegove knjige *Poliarhija* (1972). Dahl po eni strani poudarja, da poliarhija zahteva, da imajo državljani kot politično enaki pravice in možnost, da: »1. formulirajo svoje preference; 2. da sporočajo svoje preference sodržavljanom in državni oblasti z individualno in kolektivno akcijo; 3. da so njihove preference v praksi oblasti enako tehtane, t. j. da so tehtane brez vsake diskriminacije zaradi njihove vsebine in vira preference.«²³ Te tri temeljne priložnosti pa zahtevajo vrsto institucionalnih jamstev – od svobode združevanja in pravice svobodnega izražanja do pravice – med drugim – alternativnih virov informiranja, svobodnih in poštenih volitev in pravice voditeljev, da tekmujejo za podporo.²⁴

V zvezi s toleranco obstoječe oblasti nasproti pojavljanju institucije opozicije postavlja tri aksiome, in sicer:

»Aksiom 1. Verjetnost, da bo oblast tolerirala opozicijo, se povečuje, če se pričakovani stroški tolerance zmanjšujejo.«

»Aksiom 2. Verjetnost, da bo oblast tolerirala opozicijo narašča, če naraščajo pričakovani stroški njene zadušitve.«

»Aksiom 3. Čim bolj stroški zadušitve presegajo stroške tolerance, tem večje so šanse za kompetitivni režim.«²⁵

Lahko bi morda celo trdili, da je v prvi fazi, približno do leta 1970, za R. Dahla značilna predvsem problematika kontestacije, medtem ko je v drugi fazi bolj v ospredju problematika udeležbe ne samo v političnem, marveč tudi v socialnem in v ekonomskem življenju.

Teh nekaj vidikov Dahlove koncepcije pluralizma in demokracije, ki smo jih prikazali, paradigmatično priča o značilnostih pluralizma v petdesetih in 60. letih. Dahl pa je bil, za razliko od več drugih zastopnikov pluralizma, dokaj občutljiv ne samo za svobodo, marveč tudi za vpliv neenakosti političnih resursov na politično enakost državljanov. Dasi lahko v njegovem delu odkrijemo trajno napetost med politično enakostjo in socialnoekonomsko neenakostjo, se vendar ta napetost v prvi fazi, kot smo videli, sprošča v dokaj simetričnem odgovoru na problem distribucije moči in oblasti. Kritiki so tudi odkrili, da izvirajo dokajšnje težave v teh in podobnih koncepcijah pluralizma tudi iz metodološkega pojmovanja družbene moči oziroma oblasti zaradi preveč zoženega pogleda na samo družbeno in (politično), moč oz. oblast. Nasproti enodimenzionalnemu pojmovanju moči so poudarjali teorijo »dveh obrazov moči«: poleg udeležbe pri odločitvah se družbena moč kaže tudi v ne-odločitvah (non-decision making).²⁶ Nekateri raziskovalci so poudarili tudi asimetrijo, ki izhaja iz kolektivne akcije v liberalnih demokracijah.²⁷ To so vprašanja, ki se jih je R. Dahl bolj kot drugi protagonisti pluralizma zavedal. Ravno na nekatera od teh vprašanj je poskušal odgovoriti v svojih delih v 70. in 89. letih, v katerih je tudi, med drugim, obravnaval problem ekonomske demokracije.

²³ R. A. Dahl, *Polyarchy*, op. cit., str. 2.

²⁴ Prav tam, str. 3.

²⁵ Prav tam, str. 11.

²⁶ Peter Bachrach – Morton S. Baratz, »Two Faces of Power«, v: W. E. Connolly (ur.), *The Basis of Pluralism*, op. cit., str. 51–64 (prvič objavljena v APSR, dec. 1982).

²⁷ Claus Offe, »Dve logiki kolektivne akcije...«, v: *Družbena moč in politična oblast*. Delavska enotnost, Ljubljana 1985, str. 215 ss.

Čeprav Dahl v svojih delih često zavrača, da bi se uvrstil bodisi v »socializem« ali »kapitalizem« in čeprav ga ne bi mogli šteti za pristaša marksističnega socializma,²⁸ gredo vendar njegova razmišljanja in njegovi predlogi vsaj delno v smeri tistega, kar se običajno razume z besedo demokratični socializem. Od približno 1970. leta zaznavamo v njegovem delu premik k obravnavanju motivov, ki dajejo njegovemu konceptu demokracije in pluralizma nekatere izrazite socialistične poudarke.²⁹ Če bi želeli iskati vire za te spremembe v njegovih pogledih na pluralizem, posebej na ekonomsko in sploh subsistemsko demokratizacijo, bi morda lahko omenili že zgodnji vpliv britanskega pluralizma, pa tudi diskusije v laburističnem gibanju o industrijski demokraciji, ameriško tradicijo (M. P. Follett in seveda druge predstavnike ameriškega pluralizma), pa tudi najnovejše ideje samoupravljanja in participacije.³⁰ Zanj postaja vsebolj značilno, da raziskuje in problematizira razmerje med idejo enakosti, svobode, socialne pravičnosti, pluralizma in demokracije. Po njegovem se liberalizem in socializem (tudi Marxov) ne razlikujeta toliko po ciljih (svoboda, enakost), marveč po sredstvih, kako priti do teh ciljev.³¹ Ko na začetku 70. let ponovno razpravlja o problemu demokracije (v delu *Po revoluciji?*, 1970³², potem ko je študentsko gibanje in del politične znanosti postavilo na dnevni red idejo »participativne demokracije«, zaostri svoje poglede na različnost političnih resursov,³³ jasno postavi vprašanje demokratizacije »korporativnega leviatana«³⁴ in demokratizacije »demokratičnega leviatana«³⁵ z novimi oblikami participativne demokracije (zlasti v podjetjih ter v mestih in v soseščini, itd.) ob nujnih centralnih funkcijah države.

Morda bi lahko trdili, da je ta avtorjev premik od liberalnih problemov demokracije tudi k problematiki, ki jo je postavljala v ospredje predvsem socialistična oziroma radikalna demokratična diskusija (kakorkoli so ga utegnili k temu neposredno spodbuditi spremembe in zlasti gibanje na ameriških univerzah v drugi polovici 60. let), že delno nakazan v njegovih pogledih na pogoje združljivosti socializma in demokracije, ki jih je v povzetku svoje disertacije (1940) takole označil: »Socializem mora očitno rešiti šest velikih problemov, če naj se spravi z demokracijo: 1. koordinacijo; 2. kontrolo nad diskrepcijo (to je nad diskrecionarno avtoriteto ali oblastjo); 3. kontrolo nad produkcijo; 4. varstvo kritike in opozicije; 5. rekrutiranje ekspertov in 6. način, kako se izogniti togi in zatiralski birokraciji.«³⁶

Če je njegova dosedanja koncepcija poliarhije delno odgovarjala na te probleme, pa je bila sama po sebi preozka, da bi zajela vsa ta vprašanja. Potrebno je bilo izdelati tudi širši koncept pluralizma, ki bi močneje posegel v njegove predpostavke, prav tako je bilo potrebno razširiti koncept demokracije od politične demokracije še na ekonomsko demokracijo in sploh na demokratizacijo bistvenih področij družbenega življenja.

²⁸ Gl. Robert A. Dahl, *Democracy, Liberty and Equality*, op. cit., »Introduction«. Ta aspekt Dahlove misli bi zaslužil posebno analizo.

²⁹ To s vidi zlasti v njegovi elaboraciji koncepta ekonomske demokracije.

³⁰ Prim. R. A. Dahl, *Democracy, Liberty, and Equality*, zlasti prva štiri poglavja in druga dela.

³¹ Prav tam, str. 12.

³² R. A. Dahl, *After the Revolution? Authority in a Good Society*, Yale UP, New Haven/London 1971 (1. izdaja 1970).

³³ Prav tam, str. 105 ss.

³⁴ Prav tam, str. 115 ss.

³⁵ Prav tam, str. 140 ss.

³⁶ Robert A. Dahl, *Democracy, Liberty, and Equality*, op. cit., str. 22–23.

Preusmeritev se je zgodila, kot rečeno, ravno v njegovem delu *After the Revolution?* (1970), nadaljevala in poglobljala pa se je v kasnejših delih od »*Pluralism revisited*« (1978) in *Dilemmas of Pluralist Democracy* (1982) do *Preface to Economic Democracy* (1985). Ob teh premikih pa je treba reči, da pomenijo nadaljevanje, ne pa odpoved ideji poliarhije, kot smo jo prikazali zgoraj. Če je v le-tej doslej razvijal predvsem komponento liberalizacije, je poslej v ospredju participacija, in to predvsem na subsistemski ravni, z dopolnitvijo čistega političnega predstavnitstva z močnimi elementi reprezentiranja organiziranih interesov. V takšnem razvoju Dahlove koncepcije demokracije, ki se v nekaterih aspektih na specifičen način približuje socializmu (seveda demokratičnemu) in ki je tudi prepletena s problematiko pluralizma, se očituje tudi njegova še večja občutljivost za razmerje med enakostjo in svobodo v sodobni družbi. Ne da bi sprejemal elitistično koncepcijo vertikalne bipolarne distribucije moči, proti kateri je bila tudi naperjena njegova elaboracija pluralizma zlasti na začetku 60. let, in ne da bi se, po premiku na začetku 70. let, odrekel svoji kritiki razrednega bipolarizma, je sedaj pri njem odločilna kritika napetosti med politično enakostjo in družbeno-ekonomsko neenakostjo ljudi tako v »korporativnem kapitalizmu«, ki ga predvsem raziskuje, kot tudi v »birokratskem socializmu«. ³⁷ To spoznanje se pri njem, lahko bi rekli, stalno ostri, da bi dobilo končno tole formulacijo:

»Lastnina in kontrola prispevata k ustvarjanju velikih razlik med državljani v bogastvu, dohodku, statusu, spretnosti, informacijah, v kontroli nad informacijami in propagando, v dostopu do političnih voditeljev in v glavnem tudi v samih življenjskih šansah ne samo za zrele odrasle ljudi, marveč tudi za nerojence, dojenčke in otroke. Če napravimo vse potrebne omejitve, takšne in podobne razlike porajajo pomembne neenakosti med državljani v njihovih sposobnostih (capacities) in priložnostih za udeležbo kot politično enakih v *upravljanju z državo* (in governing the state).« ³⁸

Avtor se, skratka, ne zadovolji, kot je to na splošno značilno za koncept liberalne demokracije, zgolj s tem, da se zagotovi formalna politična enakost državljanov in negativna svoboda. Trdi, da velike socialno-ekonomske razlike med ljudmi v civilni družbi povzročajo da ti postajajo dejansko neenaki tudi kot pripadniki države. Zahteva torej, da se načelo politične enakosti v polni meri uveljavi in da se v polni meri afirmira tudi človek kot politični državljan. Zdi pa se mu, da je to mogoče le tedaj, če se koncept državljanstva (citizenship) ne omeji zgolj na politično državljanstvo v smislu tradicionalne kategorije *citoyena* (npr. pri Rousseauju) kot upravljalca z državo, marveč da se »državljanstvo« raztegne tudi na nove pravice in svoboščine, ki jih ima oziroma naj bi jih imel posameznik kot udeleženec upravljanja drugih socialnih institucij, manjših teritorialnih enot, mestnih četrti in asociacij, zlasti pa upravljanja s podjetjem. Ravno vprašanju konstituiranja »državljanov podjetja« (citizens of the enterprise) je namenjena njegova knjiga *Uvod v ekonomsko demokracijo*, iz katere smo prej povzeli nekoliko daljši citat. Sedaj, sredi 80 let, je v njegovi elaboraciji ekonomske demokracije dozorelo njegovo prejšnje spoznanje, da zaradi sprememb sodobnega gospodarstva »ne more biti nič manj primernega, kot videti v velikanski firmi zgolj *privatno* podjetje«, ³⁹ in tudi ugotovitev, da socialnemu značaju velike lastnine ne ustreza centrali-

³⁷ Tako značuje oba sistema v *A Preface to Economic Democracy*, Polity Press 1985, str. 101, 89 in passim.

³⁸ Prav tam, str. 55.

³⁹ R. A. Dahl, *After the Revolution?*, op. cit. str. 120. Spremembe v ameriški ekonomiji (in ne samo v njej, lahko dodamo) zahtevajo po mnenju R. A. Dahla drugačno interpretacijo zasebnega ali javnega značaja ekonomije: »Nacija farmerjev s pešično trgovcev je postala nacija delojemalcev, menežerjev in lastnikov. Malo družinsko podjetje, ki ga je

stično državno upravljanje z njo.⁴⁰ Močno alternativo »korporativnemu kapitalizmu« in centralnemu birokratskemu upravljanju vidi v »sistemu ekonomskih podjetij, ki so v kolektivni lasti in demokratsko upravljani (governed) po vsem ljudstvu, ki dela v njih«, sistemu, ki ga imenuje »samoupravna podjetja« (self-governing enterprises).⁴¹

Tukaj žal ni prostora, da bi prikazali Dahlove argumente za ekonomsko demokracijo tako s stališča njenih učinkov na razvoj človekove osebnosti in na oblikovanje aktivnih državljskih kvalitete, kot tudi s stališča prenosa argumentov za politično demokracijo na ekonomsko (gl. 3. in 4. poglavje *Uvoda v ekonomsko demokracijo*). Čeprav po njegovem mnenju dosedanje raziskave ne dajejo tako optimističnih rezultatov, kot jih od ekonomske demokracije pričakujejo nekateri družboslovci (Dahl navaja avtorje, kot so C. Paterman, G. Wootton, R. Mason in druge), vendarle na podlagi dosedanjih izkušenj in rezultatov odločno zagovarja pravico do ekonomske demokracije. »Zato ne vidimo nobenega razloga«, pravi, »zakaj ne bi izvrševali naše pravice do demokratičnega procesa v upravljanju podjetja prav tako, kot smo to že storili v upravljanju z državo.«⁴² Toda Dahl ne obravnava le notranje kontrole podjetja, ki bi jo opravljali zaposleni, ampak gleda na podjetje tudi v odnosu do zunanjega okolja, ki ga predstavljata trg in država. Trg po eni strani zagotavlja (relativno) avtonomnost podjetja, po drugi strani pa je sredstvo zunanje kontrole nad (instrumentalno) racionalnostjo njegovega gospodarjenja.⁴³ Vendar si Dahl tega avtonomnega podjetja ne predstavlja v proudhonovskem smislu, marveč pripisuje kompetence tudi centralni državni oblasti, ki so ne glede na obliko lastnine dokaj večje, kot jih ima država nočni čuvaj.⁴⁴

Robert Dahl pa v zadnjem razdobju ni samo intenzivno razvijal ideje ekonomske demokracije, marveč je skušal zlasti v delu *Dileme pluralistične demokracije* (1982)⁴⁵ dodatno premisliti in razčleniti svoj koncept pluralizma v povezavi s konceptom demokracije. To problematiko pluralizma in njene navezave motri tako s stališča njegove zgodovinske nujnosti – kot tudi s stališča njegove trans-sistemske

upravljal njegov lastnik, je postalo veliko podjetje, v katerem je upravljanje postalo ločeno od lastnine.« Toda takoj nadaljuje: »Ideologija privatnega podjetja farmerja in drobnega trgovca pa je bila v bolj ali manj nedotaknjeni obliki prenesena na veliko korporacijo. Svetost zasebne lastnine, ki je bila v lasti farmerja in malega trgovca, je postala posvečena v »privatni« lastnini korporacije. Ker je nacija farmerjev verjela v vrline zasebnega podjetja, je nacija delojemalcev še vedno sprejemala »vrline« zasebnega podjetja. Transfer stare ideologije na novo ekonomijo je zahteval veliko optično iluzijo. Kajti nič ne bi moglo biti manj primerno, kot imeti velikansko firmo za zasebno podjetje« (prav tam, str. 119–120). Glej tudi *A Preface to Economic Democracy*, op. cit. str. 73–83 in passim.

⁴⁰ R. a. Dahl, *After the Revolution?*, str. 120 ss. Zlasti kritizira prakso zanikanja trga in avtonomnosti podjetja. Gl. tudi *A Preface to Economic Democracy*, op. cit., passim.

⁴¹ R. A. Dahl, *A Preface to Economic Democracy*, str. 91.

⁴² Prav tam, str. 135.

⁴³ Prav tam, str. 99 in passim. Na tem mestu bi radi posebej poudarili, da je trg ena izmed bistvenih stalnic Dahlove družbene in politične misli. Že ob svoji disertaciji (1940) se je zavzemal, po vzoru D. Langerja in H. D. Dickinsona, za povezovanje trga in socializma, ki naj bi bil pogoj za povezavo demokracije in socializma. V povzetku disertacije (ki je imela naslov *Socialist Programs and Democratic Politics*), je, ko je odgovarjal na vprašanje, v kolikšni meri različne socialistične teorije razrešujejo šest temeljnih problemov socializma, zapisal: »Rekoncilijaco (očitno med socializmom in demokratično politiko, A. B.) bi bilo lažje doseči, če bi temeljne ideje britanskih in nemških socialistov povezali s tržnim sistemom. Kot so v novejšem času pokazali številni ekonomisti, »avtoritarno« planiranje ni edina alternativa neplanskemu socializmu ali kapitalizmu; bolj demokratična alternativa je »tržni socializem«, ki deluje v smeri, ki sta jo naznanila Oskar Lange in H. D. Dickinson. Če posplošujemo na podlagi teh različnih programov, preverjenih z demokratično izkušnjo, lahko predlagamo, da bi v Ameriki pragmatičen program lahko uspešno povezal demokracijo in socialno kontrolo ekonomije, takšen program bi veliko lažje odgovoril na šest bazičnih problemov kot katerikoli drugi, ki je bil predlagan.« R. A. Dahl, *Democracy, Liberty, and Equality*, op. cit., str. 23.

⁴⁴ R. A. Dahl, *A Preface to Economic Democracy*, op. cit., str. 136 ss.

⁴⁵ Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy, Autonomy vs. Control*, Yale University Press, New Haven, London 1982.

razsežnosti: pluralizem je lahko značilnost tako liberalnih kot socialističnih političnih sistemov; obravnava pa ga vse bolj tudi s stališča njegovih problemov in načinov njihovega razreševanja. Čeprav je njegova pozornost usmerjena predvsem k premisleku pluralističnih demokracij, ki jih označuje s poliarhijo, se njegove ugotovitve izrecno ali posredno (vsaj delno) nanašajo tudi na problematiko političnih sistemov socializma. Temeljni pojem, iz katerega izhaja pri pretresu problematike pluralizma in pluralistične demokracije, je avtonomija, vezana na pojav neodvisnih oziroma avtonomnih organizacij. Načelo avtonomije velja tako za odnose med organizacijami civilne družbe kot za njihovo razmerje nasproti državi – pa tudi za odnose med posameznimi elementi države same. Nasproti Michelsovemu »železnemu zakonu oligarhije«, ki ga sicer priznava kot eno izmed tendenc, postavlja tole trditev: »Vsaka organizacija razvija impulz k svoji lastni neodvisnosti.«⁴⁶ Toda načelo avtonomije ne velja v absolutni obliki, marveč kot načelo relativne avtonomije, ki zahteva zmerom tudi manjšo ali večjo stopnjo kontrole. Njegovo navedeno poglavitno delo iz začetka 80. let izraža v podnaslovu povezanost obeh terminov (avtonomija nasproti kontroli). Še več: temeljni problem pluralistične demokracije, zasnovane na velikem prostoru, vidi ravno v soobstoju in soodvisnosti avtonomije in kontrole: »Podobno kot individui morajo tudi organizacije uživati določeno avtonomijo, istočasno pa morajo biti tudi kontrolirane. Grobo rečeno, to je fundamentalni problem pluralistične demokracije.«⁴⁷

»Organizacijski pluralizem«, kot sedaj vse bolj označuje svojo koncepcijo pluralizma⁴⁸ je ena izmed bistvenih značilnosti moderne dobe in sodobne civilizacije. Ali, če navedemo njegovo zgoščeno oznako te koncepcije:

»4. V izrazih *demokratični pluralizem* ali *pluralistična demokracija* se termina *pluralizem* in *pluralističen* nanašata na organizacijski pluralizem, t.j. na obstoj množstva relativno avtonomnih (neodvisnih) organizacij (subsistemov) znotraj območja države.

5. V vseh demokratičnih deželah so nekatere pomembne organizacije avtonomne.

6. Neka dežela je pluralistična demokracija, če je a) demokracija v smislu poliarhije in b) če so pomembne organizacije relativno avtonomne. Torej so vse demokratične dežele pluralistične demokracije.«⁴⁹

Relativno avtonomne organizacije (oz. organizacijski pluralizem) imajo pri tem, po njegovem, poleg drugih, v političnem življenju dve temeljni funkciji: vzpostavljajo vzajemno kontrolo in preprečujejo dominacijo; in so, drugič, tudi nujen pogoj in sestavni del demokracije na velikem prostoru.⁵⁰

Dahl pa ne vidi v pluralizmu in pluralistični demokraciji načela, ki bi se gladko realiziralo. Kot rečeno, se mu organizacijski pluralizem kaže kot problem: v njem so »implicirani« štiri »defekti pluralistične demokracije«: 1., da stabilizira politične neenakosti; 2., da deformira državljansko zavest; 3., da kazi javno agendo; 4., da odtuja končno kontrolo.

Avtor vnaša v svojo koncepcijo novo konkretnost, ko obravnava možne vzroke teh problemov, hkrati pa tudi bistveno poglobi svoje nekdanje razumevanje plura-

⁴⁶ Prav tam, str. 33.

⁴⁷ Prav tam, str. 1.

⁴⁸ Izraz »organizacijski pluralizem« najdemo (vsaj) že v njegovem »Pluralism revisited«, v: S. Ehrlich, G. Wootton (ur.), *Three Faces of Pluralism* (1980), op. cit., str. 21 ss. Ideja organizacijskega pluralizma pa je zlasti v središču njegovega dela *Dileme pluralistične demokracije*.

⁴⁹ R.A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy*, op. cit., str. 5.

⁵⁰ Prav tam, str. 40. ss.

lizma in demokracije. Ne gre le za problematizacijo družbenoekonomskih predpostavk političnega pluralizma (tudi podjetje je, kot smo omenili, zanj, »politični sistem«), marveč tudi za raziskovanje vpliva različnih konstelacij neodvisnih organizacij, za vpliv različnih cepitev in konfliktov, za vpliv različnih političnih institucij, koncentracijo organizacij in njihovo inkluzivnost pa tudi različnih družbenoekonomskih sistemov, politične kulture. V tem kontekstu se v novi luči pokažejo tudi »demokratske dileme« (npr. uniformnost nasproti različnosti, centralizacija nasproti decentralizaciji, koncentracija nasproti disperziji moči in oblasti. Za nas posebej zanimiva so njegova nova razmišljanja o razmerju med načelom večine in manjšine,⁵¹ pa tudi sredstva (zdravila) za zmanjšanje omenjenih problemov z zmanjšanjem dejanskih razlik v političnih resursih.

Sklep

Tako lahko dejansko upravičeno trdimo, da je R. Dahl svoji teoriji demokracije in pluralizma v marsičem približal in združil liberalno in socialistično tradicijo. Globoko osvetljuje klasične probleme politične oblasti in njene kontrole, hkrati pa kaže veliko razumevanje za decentralizirani demokratski socializem. Ob tem poudarja, da je centralizacija nekaterih ekonomskih funkcij nujna, kot je nujna določena uniformnost (npr. pri varstvu temeljnih človekovih pravic) – ob vsej veljavnosti načela različnosti. Njegova koncepcija pluralizma zahteva kompetitivni strankarski sistem, toda hkrati tudi terja močno vlogo posebnih interesnih organizacij oziroma asociacij in demokratizacijo civilne družbe. V njegovi teoriji organizacijskega pluralizma in demokracije ima posebno vlogo »velikost« (prostora, podjetja), ostaja pa vprašanje, ali z razvojem moderne komunikacijske tehnologije ta razsežnost ne zgublja na pomenu.

⁵¹ R. Dahl pretresa zlasti pravice manjšine nasproti večini, posebno ko gre za temeljne pravice in svoboščine. Pri tem je zlasti pomembna njegova opredelitev »zakona konstitucionalne avtonomije«, ki ga moramo zato navesti dobesedno:

»Kadarkoli je zaradi demokratskih procedur (misli se predvsem na načelo večine, A.B.) manjšina državljanov vztrajno prikrajšana v kakšni pravici, svoboščini ali priložnosti, mora biti tej manjšini dana (*granted*) takšna stopnja avtonomije (vključno, če je to potrebno, neodvisnost), ki je zadostna za ohranitev te pravice, svoboščine ali priložnosti. Da bi se izognili možni zlorabi tega načela, ki bi jo zgrešili državljani, ki so manj osveščeni, kot domnevamo, da bi morala biti naša Demokratska republika, bi ta problem pomagali razrešiti z dodatno klavzulo: »Avtonomija bo dodeljena samo, če bo prepričljivo pokazano, da bo nova enota, bodisi delno ali popolnoma neodvisna, ustrezala vsem kriterijem demokratskega procesa. Naj ta določila, vzeta skupaj, imenujemo ustavno načelo politične avtonomije (Constitutional Principle of Political Autonomy).« Prav tam, str. 90–91.

LADO POHAR

Zveza borcev Slovenije včeraj, danes in jutri

Uvod

V prvi lanski številki revije *Teorija in praksa* se je tedanji predsednik borčevske organizacije Bogo Gorjan vprašal, kaj danes pomeni ZZB Slovenije, ko ima še okoli sto tisoč članov. Avtor je razčlenil zgodovinske korenine pripadnikov slovenskega partizanstva, njihove cilje in pričakovanja ter njihovo povojno usodo, vključno s pogostimi predčasnimi upokojitvami in bolečimi političnimi degradacijami udeležencev NOB. Kljub temu, da je večina dočakala sedanjí čas kot upokojena generacija, je vendar v glavnem do danes ostala politično dejavna. Gorjan je opisal »prizadetost in kritičnost borcev pri uresničevanju sistema«, njihov »odnos do ZK in SZDL«, »vrednote NOB danes« ter odnos borcev do »nekaterih perečih in razvojnih vprašanj«. Na koncu je zastavil vprašanje: »Ali je ZZB Slovenije kot DPO še v stanju, da kljub svoji dolgi zgodovini živi v našem prostoru, ne da bi zavirala sodobne družbene procese? Moj odgovor je pozitiven«, – si je Gorjan sam odgovoril – »in osebno verjamem, da se ne umikamo s političnega prizorišča kot ovira novemu, niti objektivno niti subjektivno«.

Takratni predsednik ZZB Slovenije je torej pred letom dni nakazal to, o čemer borčevska organizacija danes intenzivno razmišlja ter skuša postopno uresničiti. Pri tem ne gre toliko za politično pogojen, samodejen umik borcev s politične scene, kot za nujno prilagoditev danostim, ki jih terjajo življenjske zakonitosti posameznika in družbe.

Ko na prošnjo redakcije *Teorija in praksa* nadaljujem Gorjanova razmišljanja, ne nameravam znova razčlenjevati nalog in pomena organizacije, katere naravo je nekako opredelil čas ob resoluciji *Informbiroja*, ko so jo pred 40 leti ustanovili. Ne želim tudi polemizirati z ocenami o njeni politični naprednosti ali konzervativnosti. To je lahko sicer racionalno početje ali pa zgolj pavšalno etiketiranje; vsekakor pa je v tem pogledu pametneje ocenjevati ravnanje posameznikov, kot pa organizacije v celoti. Kljub temu bom v prvem delu tega zapisa navedel nekaj stališč borčevske organizacije do nedavnih pomembnih dogodkov v Sloveniji, ne da bi skušal njene usmeritve vrednotiti oz. politično presojeti. Nato bom v drugem poglavju skiciral nekaj dilem in spoznanj borčevske organizacije, ki ji v splošnih razvojnih tokovih družbe pripravljajo pogoje in možnosti za prilagoditev gospodarski in politični prenovi Slovenije in Jugoslavije.

ZZB NOV Slovenije je v peteklem letu sodelovala pri vseh pomembnejših političnih akcijah. Stališča, ki jih povzemamo iz njenega odnosa do štirih osrednjih letošnjih političnih dogajanj v Sloveniji – zbor v Cankarjevem domu, priprave Temeljne listine, političnega pluralizma ter ustavnih amandmajev – zgovorno dokazujejo njeno osnovno usmeritev.

Ob zborovanju v Cankarjevem domu je bila Zveza borcev podpisnik izjave proti uvedbi izrednega stanja, za mir in sožitje na Kosovu. Nato smo »zaradi usodnih razpotij, pred katerimi stoji naša družba, soglašali, da je potrebno sprejeti nov zaokrožen dokument o vprašanih demokracije, ustavnosti, suverenosti in zakonitosti v Sloveniji.« Slovenska borčevska organizacija je bila dejavna sooblikovalka Temeljne listine in ena njenih predlagateljic. »Z njo izražamo svojo, v stoletnih bojih in trpljenju slovenskega ljudstva potrjeno in v NOB dokončno izbojevano pravico, da suvereno urejamo temeljna življenjska vprašanja skladno s koristmi slovenskega naroda in razvojnimi zahtevami lastne države.

Generacija, ki je častno in pokončno opravila svojo zgodovinsko poslanstvo, se v listini, skupaj z mladimi okolenji odločno zavzema za demokratično prenovo samoupravnega socializma, zagotovitev človekovih, državljskih in delavskih pravic ter za enakopravne mednacionalne odnose. Z njo izražamo našo skupno voljo, v kakšni federativni, demokratični skupnosti jugslovanskih narodov hočemo živeti, v čem ne more biti popuščanja in za kakšno SFRJ se bomo tudi v prihodnje borili.«

Kmalu zatem je Zveza borcev oblikovala svoj pogled na prenovo SZDL. V posebnem dokumentu je oblikovala svoje poglede na to, kako naj se fronta organiziranih socialističnih sil usposobi za nove naloge v političnem pluralizmu in demokraciji.

»Smo za pluralizem idej, pogledov in interesov, katerega središče in cilj je človek kot samostojen, suvereni nosilec oblasti. Smo za pluralizem, ki nastopa z argumenti ter temelji na odgovornosti in etiki javnega delovanja in komuniciranja. Težimo k višji ravni politične kulture, spoštovanju ter zaščiti celovite človekove osebnosti. Ob uveljavljanju takega pluralizma smo proti vsakršni njegovi zlora bi s strani nacionalističnih, konzervativnih in drugih struj, ki so v nasprotju z načeli avnojske Jugoslavije. Zavračamo demagogijo, liderstvo, manipulantstvo, politikanstvo, podcenjevanje NOB ter vloge ZK, vse, kar vnaša med ljudi spore, razdor in sovraštvo.

Prenavljanje SZDL naj poteka v strpnem, demokratičnem dialogu ob spoštovanju ustavnosti in zakonitosti. Novo SZDL gradimo na dogovarjanju in sporazumevanju s podobno ali dobronamerno drugače mislečimi. Enakopravno iščemo pota sožitja, z ustvarjalnim sodelovanjem in argumenti skušamo graditi sintezo za reševanje najpomembnejših družbenih vprašanj. Z različnostjo in spopadanjem idej in pobud posameznikov in organizacij je treba iskati konkretne rešitve, ki nas ne bodo ločevale, temveč združevale in prispevale k hitrejšemu zadovoljevanju skupnih ciljev.

Prenova SZDL ni sama sebi namen, marveč je pričetek temeljite reforme političnega sistema. Omogoči naj, da se bodo različni družbeni interesi in zasnove njihovega uveljavljanja razreševali demokratično, zlasti v svobodnih, demokratičnih oblikah izražanja ljudske volje pri izbiranju, nadzoru in zamenjavi nosilcev oblasti.

Potrebna so pravila obnašanja in demokratičnega postopka pri udejanjanju

pluralističnih pobud in predlogov v skupščinskem sistemu. Z njimi naj SZDL zagotovi najširše odločanje ljudi na temelju pravne države, večje veljave skupščinskega sistema, krepitve civilne družbe in uveljavljanja človekovih pravic ter svoboščin.

Člani Zveze borcev so se aktivno vključili v razpravo pred sprejetjem ustavnih amandmajev v Skupščini SR Slovenije, predstavniki borčevske organizacije pa so sodelovali tudi v ustavni komisiji Skupščine SRS. Javno razpravo je povzelo predsedstvo ZB in je v skladu z razpoloženjem članstva in slovenske javnosti podprlo predložene ustavne amandmaje ter pooblastilo svoje delegate, da tako odločajo v Skupščini SR Slovenije.

V končni razpravi se je predsedstvo ZB Slovenije osredotočilo na vprašanja, ki so v delu jugoslovanske javnosti in nekaterih ustanovah naletela na nerazumevanje ali celo na obsodbo.

»Predsedstvo ugotavlja – poudarja sklepni dokument borčevske organizacije – da opredelitev pravice do samoodločbe naroda (vključno do odcepitve in združitve) ni nekaj novega, ampak je bila ta zagotovljena v vseh dosedanjih temeljnih ustavnih določilih. To temeljno pravico je slovenski narod uzakonil med NOB s sklepi Kočevskega zbornice in prvega zasedanja SNOS-a v Črnomlju, po drugem zasedanju AVNOJ-a. Normativna opredelitev pravice do samoodločbe, ki zato ne bi smela nikogar motiti, pa ne počiva le na njeni zgodovinski utemeljenosti, ampak tudi na skladnosti s splošno sprejetimi načeli mednarodnega prava. Taka opredelitev te pravice pa ne pomeni, da s tem Slovenija izraža svoj interes za odcepitev ali da podpira nacionalistične in separatistične težnje, temveč je to izraz njene suverenosti in enakopravnosti.

Zato bomo borci tudi v bodoče odločno nasprotovali razpihovanju nacionalne nestrpnosti pri nas v Sloveniji in drugod v Jugoslaviji, ki vse usodneje ogroža bodočnost jugoslovanske skupnosti.

Opredelitev ekonomske suverenosti republike prav tako ne pojmuje v smislu odrekovanja ali blokiranja pristojnosti federacije, ampak kot utrjevanje odgovornosti, da odločata tako federacija kot republika, vsaka v skladu s svojo ustavno pristojnostjo ter ukrepata v okvirih ustavno določenega sistema.

Predsedstvo tudi odločno podpira določbo, ki govori o razmerah za uvajanje izrednih razmer v miru – te namreč dozdej niso bile urejene v republiški ustavi niti v obstoječi zvezni ustavi. Odnose med narodi je mogoče uspešno urejati samo na podlagi medsebojnega sporazumevanja, spoštovanja in enakopravnosti, ne pa z grožnjami ali celo uporabo sile.«

Oblike organiziranosti

Zveza združenj borcev NOV Slovenije je trenutno še družbenopolitična organizacija, ki šteje 84.614 članov. Ustanovljena je bila 1948. leta kot organizacija udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije in je del Zveze združenj borcev NOV Jugoslavije. Njene temeljne dejavnosti so ohranjanje in razvijanje izročil NOB ter skrb za socialno varnost borcev.

Njena organizacija temelji na delu v krajevnih skupnostih, kjer deluje 964 krajevnih organizacij ZZB, in v 65-ih občinskih odborih. V Ljubljani in Mariboru delujeta mestna odbora, v Kopru pa obalno-kraški medobčinski svet ZZB. Občinski odbori se povezujejo v medobčinske svete. Organizacija deluje še z več kot 100 koordinacijskimi odbori enot in služb NOV in POS, aktivistov bivših okrožij OF,

odborov bivših političnih zapornikov, internirancev in izgnancev ter prek 49 zvez invalidov, ki štejejo 164 sekcij in 6.958 članov. Obstaja le nekaj aktivistov ZZB v podjetjih, saj je zaposlenih le še 1.468 članov.

Najvišji organ ZZB NOV Slovenije je skupščina, med skupščinama republiški odbor, katerega izvršilni organ je predsedstvo. Naloge uresničujejo prek delovnih teles, kot so: svet za ohranjanje in razvijanje tradicij, koordinacijski odbori enot in služb NOV in POS pa komisije za: zgodovino, socialno-zdravstvena vprašanja, priznanja posebne dobe, vojaške vojne invalide, bivše politične zapornike, internirance in izgnance, vojne ujetnike, mednarodne stike in zamejstvo, odlikovanja, SLO in DS, ekonomska vprašanja, kadrovske in administrativne zadeve, vloge in pritožbe ter odbor sekcije španskih borcev.

Ker je bil narodnoosvobodilni boj na vsem slovenskem etničnem ozemlju, vzdržuje borčevska organizacija najtesnejše stike s partizanskimi in antifašističnimi organizacijami v sosednji Avstriji in Italiji, v kateri je večina članstva slovenski živelj.

Zveza koroških partizanov je samostojna organizacija slovenskih antifašističnih borcev, ki deluje že 43 let, šteje 400 članov in je med vsemi organizacijami koroških Slovencev najbolj živo povezana s partnersko organizacijo v matični domovini.

Slovenski partizani v Italiji so člani enotne organizacije Vsedržavnega združenja partizanov Italije (VZPI/ANPI), ki združuje 5.300 antifašističnih borcev, partizanov, aktivistov in žrtev fašističnega nasilja na Tržaškem, Goriškem ter pokrajinah Videm ter Pordenone. Poleg tega na Tržaškem deluje še samostojno združenje slovenskih aktivistov in invalidov NOV z okrog 1.700 člani.

Prihodnost organizacije

Težko je govoriti o prihodnosti organizacije, katere člani so stari v povprečju nad 70 let. Kljub temu je ZB lani odločno podprla težnje po prehodu iz enopartijske v večstrankarsko ureditev ter pričela iskati svoje novo mesto in položaj v okviru prenove političnega življenja Slovenije in Jugoslavije. Letos pa v ta namen pripravlja nov program in statut. Zadnji je šele v prvem osnutku, vendar je naši organizaciji v razpravi o njunih izhodiščih na ravni Slovenije kot Jugoslavije že uspelo zavrniti dve nesprejemljivi težnji prihodnje organiziranosti. Prva – ta se pojavlja predvsem na jugu države – je namesto dosedanje teritorialne povezanosti nacionalnih organizacij ponujala načelo enotne zveze borcev, ki bi bila centralizirana v vsedržavnem okviru, prek nekdanjih bojnih enot. Mnoge imajo svoje sedeže in največ volilnih članov v Beogradu.

Hkrati je ZZB Slovenije ob podpori večine borčevskih organizacij v državi zavrnila tudi misel, da bi vrzeli v vrstah borčevske organizacije obnavljali bodisi potomci borcev, bodisi simpatizerji iz članstva različnih organizacij, v katerih mladi ohranjajo in razvijajo zgodovinska izročila in vrednote NOB.

V načrtu programa, ki je tudi še v razpravi, pa se ZZB NOV opredeljuje kot Združenje udeležencev narodnoosvobodilne vojne (in bo z njihovim odhodom tudi prenehalo). Na območju Slovenije bo delovalo kot enotna, samostojna organizacija, v Jugoslaviji pa se bo z republiškimi organizacijami borcev povezovala v Zvezo združenj borcev NOB Jugoslavije. Ne bo pa več družbenopolitična, temveč družbena organizacija, ki bo, kot podobna veteranska združenja v drugih deželah, obrnjena bolj k interesom in potrebam svojega članstva. Temeljno izho-

dišče delovanja ZZB NOV bo v zavezanosti organizacije in članov občim človeškimi idealom, demokratičnim pravicam in svoboščinam človeka, posebej vrednotam, ki so se potrdile v narodnoosvobodilnem boju. Združevala in zastopala naj bi kar največ skupnih interesov bivših borcev, aktivistov, vojnih invalidov, zapornikov, internirancev ter drugih žrtev nacifašizma. ZB jih bo povezovala ne glede na njihovo politično, nazorsko, nacionalno ali versko pripadnost.

Svoje člane bo spodbujala, da bodo na podlagi svojih zgodovinskih izkušenj dejavno sodelovali pri družbenem življenju in razvoju na vseh ravneh, od krajevnih skupnosti do zveze.

Med načeli delovanja je tudi pravica članov, da se svobodno in samostojno opredeljujejo za pripadnost političnim organizacijam, zvezam, strankam ali gibanjem v vsakodnevnem političnem življenju, pri volitvah ter skupščinskem odločanju. Pri svojem družbenopolitičnem udejstvovanju naj bi sodelovali z zvezami, političnimi in družbenimi dejavniki ter društvi, ki si prizadevajo za podobne cilje, njihovi programi in delovanje pa vsebujejo pozitiven odnos do narodnoosvobodilnega gibanja, njegovih zgodovinsko ovrednotenih pridobitev, izročil in udeležencev.

Zveza združenj borcev NOV si bo v svoj program zapisala, da bo podpirala razvoj sodobne družbene ureditve demokratičnega socializma, ki bo temeljila na pravni državi in spoštovanju človekovih pravic, na idejnem, političnem in lastninskem pluralizmu, tržnem in v svet odprtem gospodarstvu, na ustvarjalnem delu, znanju in potrebni solidarnosti. Zavzemala se bo za suverenost in polno enakopravnost države slovenskega naroda, za njeno sodelovanje z narodi in narodnostmi Jugoslavije na novo dogovorjenih načelih – s pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Njeni člani pa se bodo pri tem zavzemali za obrambo svobode, samostojnosti in neodvisnosti SFRJ. Kot aktivni udeleženci narodnoosvobodilnega gibanja, med katerimi so strahote II. svetovne vojne zahtevale največji krvni davek, si bodo borci v svoj program zapisali tudi stališče, da sta jim mir in varnost največji vrednoti. Zato bo Zveza združenj borcev NOV med svoje temeljne naloge vsekakor uvrstila sodelovanje v akcijah za ohranitev miru doma in v svetu, za spoštovanje in razvijanje načel miroljubnega sožitja med narodi in državami, za enakopravnost, samostojnost in neodvisnost vseh narodov in narodnosti. Aktivno se bo zavzemala za razumevanje med različno mislečimi ljudmi. Nasprotovala bo sejanju strahu, sovraštva ter nestrpnosti med narodi ter ljudmi, posebej v Jugoslaviji, pa tudi v svetu. Sodelovala bo v boju proti oživiljanju fašizma, nacizma in revanšizma ter proti vsem drugim oblikam kršenja človekovih in narodnostnih pravic. Pri varovanju svobode in neodvisnosti se bo ZB zavzemala za primerno obrambno sposobnost naše družbe na podlagi sodobnih načel sistema splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite.

Volitve

Borci se zavedamo, da se pripravljamo na volitve v času naglih, prelomnih zgodovinskih premikov v svetovnem, evropskem razsežju in v okviru Jugoslavije. Vse to zlasti slovenski narod postavlja vnovič pred usodne odločitve. V zgodovinski prelomnici druge svetovne vojne je splošna narodna zavest o potrebi skupnega boja premagala strankarsko razcepljenost ter v okviru OF strnjevala prizadevanja za osvoboditev in lastno državo. Napredek v njej je zavrila monopartijska oblast, ki jo zdaj želimo spremeniti v pluralistično. Ob uveljavljanju demokratične prenov

celotnega političnega in družbenega sistema, ki jo borci podpiramo, pa vendar sodimo, da ne gre zametavati izkušenj preteklosti. Zato menimo, da bi morali vsi dosedanji in novi politični dejavniki spoštovati kontinuiteto, seveda ob upoštevanju spremenjenih zgodovinskih okoliščin in kritično ovrednotenih napakah preteklosti. Politično nezrelo in kratkovidno pa bi bilo, če bi iz preteklih napak, slabosti in skrajnosti skušali ustvarjati nove, obnavljati sovraštvo in razdor ali enačiti zgodovinsko nezdržljive kategorije.

Zlasti bi bilo škodljivo, če bi se v volilnem boju cepile tiste zgodovinsko preverjene demokratične politične sile, ki so vodile NOB in povojno graditev. Za Zvezo komunistov in Socialistično zvezo velja to še posebej, zlasti zaradi njunih zaslug za odpiranje procesa demokratične prenove družbe po mirni poti.

Borci bomo v nasprotju z vse pogostejšimi poizkusi delitev in razhajanj še naprej povezovalni in usklajevalni dejavnik. Naš cilj je, da bi pomagali zagotoviti demokratični politični sistem, ki bo omogočal mirno, svobodno, enakopravno in konstruktivno soočanje različnih političnih sil in interesov, tako da bo v Sloveniji in Jugoslaviji možno sožitje v različnosti – na temelju civilizacijskih dosežkov človeštva.

Zveza borcev sama nima pretenzij v boju za oblast, njeno članstvo pa je politično strukturirano in zato ne bomo na volitvah nastopali kot samostojna politična stranka. Volitve vendar pričakujemo kot aktivni družbenopolitični dejavnik, ker sodimo, da je to ena skupnih nalog, ki zahteva usklajen nastop zgodovinsko preizkušenih, demokratičnih, socialističnih sil. Le tako bodo rezultati volitev lahko prispevali k zagotovitvi demokracije, pravne države, k uspešnejšemu reševanju družbenogospodarske reforme, izhodu iz gospodarske krize ter polni narodnostni enakopravnosti suverenih narodov Jugoslavije.

ZB bo kot avtonomna organizacija nastopala na volitvah samostojno, seveda v povezavi s političnimi zvezami, katerih cilji so skladni z interesi našega članstva. Člani ZB bomo izkoristili aktivno in pasivno volilno pravico. Vnaprej ne bomo dali nepodpisane menice nobeni stranki, zvezi ali kandidatu. Politična združenja, njihove programe in kandidate bomo podpirali po lastni presoji, zlasti pa v soodvisnosti njihovega odnosa do temeljnih družbenopolitičnih ciljev; posebej do NOB ter interesov borčevske populacije.

Predvsem pa se bomo kot družbenopolitični delavci in aktivisti vključili v celovit volilni proces, od kandidiranja, izbire kandidatov, njihove predstavitve, popularizacije in izbire. Pri vsem tem bomo skrbeli, da bodo to zares neposredne, tajne in demokratične volitve; da bo vse potekalo korektno, razvidno in za vse sprejemljivo, pa tudi da bosta njihov pravi cilj in središče vsega človek – državljan kot svobodni ustvarjalec, osnovni in samostojni nosilec oblasti in odločanja. V ospredju te naše skrbi bodo tudi njegovo delovno in bivalno okolje ter take spremembe, razvoj in napredek, ki naj služijo predvsem občanovim neposrednim potrebam in interesom.

Za zgodovinsko objektivno podobo NOV

Ohranitev in razvijanje izročil in pridobitev NOB bosta seveda ostala ena temeljnih nalog ZZB NOV Slovenije. Zveza si bo prizadevala za realno in objektivno, zgodovinsko ovrednoteno oceno NOB. Zavzemala se bo, da bi sedanji rodovi vrednote NOB spoznavali, cenili in spoštovali in jih posredovali prihodnjim rodovom. Te vrednote pa morajo postati skrb vse družbe, da bi pozitivno soobli-

kovale sodobno demokratično skupnost in posameznike v njej. V ta namen bodo člani in organizacije ZZB NOV sodelovali s prosvetnimi, znanstvenimi, kulturnimi, telesnokulturnimi in drugimi organizacijami, pa tudi s teritorialno obrambo in Jugoslovansko ljudsko armado, predvsem torej s tistimi, ki združujejo mladino.

Borčevska organizacija bo spodbujala prikazovanje celovite in nepotvorjene podobe NOB ter objektivno vrednotenje doprinosov njenih udeležencev; podpirala bo napredek in posodabljanje domovinske vzgoje, znanstveno in kulturnoumetniško ustvarjalnost, povezano s tematiko NOB, spominsko pričevalno, zgodovino-pisno, muzealsko in spomeniško varstveno dejavnost.

ZZB bo spodbujala tudi strokovno, znanstveno in zgodovinsko dokumentirano preverjanje tistih dogajanj med vojno in po njej, ki so zaradi napačnih ocen ali neupravičenih posegov povzročila škodo posameznikom ali skupinam. Prizadevala si bo, da se ugotovljene nepravilnosti popravijo in povrne povzročena škoda, ob izgubi življenja pa omogoči svojcem pravica do spominskega obeležja tudi na grobu.

Mednarodno sodelovanje

Na mednarodnem področju bo Zveza borcev sodelovala in se povezovala z nacionalnimi in mednarodnimi organizacijami bivših borcev ter z organizacijami pripadnikov odporniških, protifašističnih gibanj in vojnih žrtev drugih narodov. Posebne stike in odnose pa bodo republiško vodstvo in občinske organizacije na obmejnih področjih razvijale in bogatile z borčevskimi organizacijami Slovencev v zamejstvu, zlasti v Italiji in Avstriji. Posebno zavzeto bo sodelovala z organizacijami borcev, vojnih veteranov in žrtev vojne v okviru delovne skupnosti Alpe-Jadran.

Zavzemala se bo za podporo osvobodilnim in drugim naprednim gibanjem v svetu.

Ljubljana, januar 1990

ERNA KRAŠEVEC-RAVNIK*

Zdravje kot družbeni projekt

V Sloveniji je v strokovnih diskurzih o načrtovanju zdravstvenega varstva in prestrukturiranju zdravstva dostikrat opaziti, da se »zdravje« in »zdravstveno varstvo« uporabljata kot pojma z enakim vsebinskim pomenom. Ko navadno govorimo o »zdravstvenem varstvu«, ne govorimo o skrbi za zdravje, temveč mislimo predvsem na zdravljenje, oz. ozdravitev bolezni. Ko govorimo o sistemu zdravstvenega varstva, ne mislimo na sistem, ki globalno ohranja in razvija zdravje, temveč mislimo na organizacijo, oz. sistem zdravstvenih delovnih organizacij. Iz takega pojmovanja zdravja in zdravstvenega varstva izhaja tudi razumevanje zdravstvene politike kot politike, ki organizira preskrbo z zdravljenjem in zdravstvenim varstvom v času bolezni in ne kot sistemske politike, ki pomaga ohranjati in razvijati zdravje prebivalstva.

V razvitem svetu že desetletje razvijajo zdravstveno politiko na osnovi pojmovanja zdravja kot družbene kategorije, oz. v zadnjih letih še širše, kot družbenega projekta. Zdravje postaja objektiviteta človekovih pogojev bivanja, družbeni resurs, resurs posameznika in družbena investicija.

Kakšni so ti diskurzi in kakšne so predlagane strategije?

Objektiviteta človekovih pogojev bivanja

Tradicionalni sistem zdravstvenega varstva je v razvitem svetu v procesu strukturalnih sprememb, ki zadevajo predvsem:

- razumevanje zdravja in
- strategij za njegovo ohranjanje in razvijanje.

Medtem ko večina zdravstvenih strokovnjakov preventivcev še vedno prisega na posameznika in njegovo različno obnašanje, se diskusije v družbenih znanostih premikajo v smer analiziranja »rizične družbe« ki skozi generiranje rizičnih dejavnikov kot so: onesnaženost okolja, stresi, konfliktni odnosi, brezposelnost, socialna dezintegracija, osamljenost, slabi delovni pogoji, slabi bivalni pogoji, družbene neenakosti, itd. prenaša polje akcijskega delovanja zopet nazaj v družbeno in politično sfero.

Zdravje ni več le odsotnost bolezni niti ni več utopično stanje popolnega fizičnega, duševnega in socialnega blagostanja. Zdravje postaja aspekt vsakdanjih človekovih pogojev bivanja in delovanja. Poleg kvalitete naravnega okolja se poudarja pomembnost socialnega in ekonomskega razvoja za zdravje in bolezni, kar v medicini pravzaprav ni nič novega. Medicina je bolezen revščine že davno ozna-

* Mag. E. Kraševc-Ravnik, dipl. soc., Inštitut za socialno medicino in socialno varstvo, UZZSV, Ljubljana, Trubarjeva 2.

čila kot socialne bolezni in s tem izpostavila prave vzroke njihovega pojavljanja. O boleznih današnjega časa, kot so na primer rak ali bolezni srca in ožilja, pa govori o kronično-degenerativnih boleznih. Tako poudarja njihovo posledično (bolezensko) stanje, ne da bi izpostavila vzročne dejavnike.

»Higienski« problemi današnjega časa pa prav tako ležijo v problemih današnje družbe.

P. Townsend in N. Davidson (1982) dokazujeta razredne neenakosti v zdravju angleškega prebivalstva. Standardizirane mere smrtnosti naraščajo obratno sorazmerno s padanjem poklicnega razreda za oba spola in vse starosti. Najbolj dramatične razlike v smrtnosti so na začetku življenja. Ob rojstvu in v prvih petih mesecih življenja umre dvakrat več otrok NKV manualnih delavcev kot otrok strokovnjakov. Moški in ženske v najnižjem poklicnem razredu imajo dva in polkrat večjo verjetnost, da umrejo pred upokojitvijo kot delavci v najvišjem poklicnem razredu.

J. Eyer in P. Sterling (1977) ugotavljata, da periodične ekonomske fluktuacije v razvitih kapitalističnih deželah vplivajo na sinhronizirane fluktuacije smrtnosti tako, da višje stopnje smrtnosti pozitivno korelirajo z visoko stopnjo ekonomske aktivnosti in ne z recesijo, kot bi pričakovali.

Ena od domačih študij iz tega področja (E. Kraševac-Ravnik, 1984) v okviru projekta Velenje 2000 ugotavlja, da velenjska občina, ki po klasičnih ekonomskih kazalcih sodi med najrazvitejše občine v Sloveniji in ima tudi mlado starostno strukturo prebivalstva, ne sodi tudi med bolj »zdrave občine« v Sloveniji. Rizični dejavniki velenjske občine za zdravje prebivalcev so predvsem: usmerjenost gospodarstva v delovno intenzivne panoge, nizka akumulativna sposobnost gospodarstva, velik selitveni prirast iz drugih republik, velika dnevna migracija delovne sile in naraščajoče zaposlovanje ženske delovne sile.

Razumevanje zdravja od družbenega projekta postavlja nove izzive ne le za medicinsko znanost v smislu nujnega interdisciplinarnega povezovanja in vzpostavitve novih prioritet delovanja za ohranjanje in razvijanje zdravja, temveč za nas vse v zavedanju, da se zdravje ne vzpostavlja v kliničnem centru, temveč v družini, na delovnem mestu, v bivalnem okolju, v naravnem okolju, v stabilni družbi.

Strategije za ohranjanje in razvijanje zdravja

S pojmovanjem zdravja kot družbenega resursa, ki ni odvisno le od sistema zdravstvenega varstva in razvoja medicine, temveč predvsem od kvalitete bivanja in delovanja človeka v njegovem naravnem, delovnem in bivalnem okolju, se skrb za zdravje nujno prenaša iz zdravstvenega sektorja v vse sektorje družbe.

Svetovna zdravstvena organizacija (SZO) izpostavlja gesli:

»VEČ ZDRAVJA V RAZVOJNO POLITIKO DRUŽBE!«

»VEČ ZDRAVJA V JAVNO POLITIKO!«

Kako dosegati tako opredeljeno zdravje prebivalstva?

SZO se zaveza za izvajanje dveh strategij, ki naj bi pomembno prispevale k realizaciji ciljev, postavljenih v njenem projektnem dokumentu »Zdravje za vse do leta 2000«:

– za strategijo »ohranjanja in razvijanja zdravja« in

– za strategijo »zdrave javne politike«.

Prvotna strategija, ki je temeljila na zdravstvenem izobraževanju prebivalstva in na spreminjanju življenjskih stilov, škodljivih za njegovo zdravje, se je zaradi individualistično ciljanega pristopa izkazala kot neučinkovita. Življenjski stili so

sicer spoznani kot pomembna determinanta zdravja, toda razumeti jih je potrebno kot kolektivni fenomen, socialno in kulturno konstruiran, kot lastnost družbenih skupin in ne le kot lastnost »goli« posameznikov. Zato spreminjanje obnašanja posameznikov in njihovega stila življenja zahteva najprej spreminjanje pogojev njihovega življenja.

»Strategija ohranjanja in razvijanja zdravja« konceptualno izhaja iz naslednjih predpostavk:

1. Kreacija zdravja je proces, ki zadeva vse sektorje družbe: ekonomski, socialni, politični, kulturni sektor, ne le zdravstveni.

2. Vključuje celotno populacijo v kontekstu njihovega vsakdanjega življenja in ne le rizične skupine prebivalstva.

3. Usmerjena je v akcijo odkrivanja vzrokov bolezni in ne le neposrednih bolezenskih vzrokov smrti.

4. Temelji na konkretnem sodelovanju ljudi in družbenih skupin.

Uresničevanje tako opredeljene strategije pa je mogoče le:

– skozi razvijanje zdravja znotraj razvojne politike družbe,

– z vzpostavitvijo čimširše družbene akcije za promocijo zdravja na osnovi medsektorskega povezovanja in

– z izvajanjem konkretnih akcij za spreminjanje socialnih, ekonomskih, političnih, kulturnih in ekoloških razmer, ki prispevajo ali vodijo v bolezen prebivalstva in posameznih družbenih skupin.

Uspešnost in učinkovitost prve strategije je v veliki meri pogojena z izvajanje druge strategije: »strategije zdrave javne politike«. Zdrava javna politika je advokatura odgovornih strokovnjakov, javnega sektorja in politike za uveljavljanje zdravja kot univerzalne človekove pravice. Kot taka predstavlja idealističen koncept, katerega uspehi so odvisni predvsem od vizionarstva politike družbenega razvoja.

Vsebinska izhodišča zdrave javne politike so naslednja:

1. Usmerjena je v zmanjševanje razlik v zdravstvenem stanju med različnimi družbenimi skupinami v populaciji.

2. Spoznava pomembnost ekonomskega, socialnega in naravnega okolja za zdravje.

3. Pospešuje participacijo javnega sektorja in vzpostavlja aktivno vključitev številnih akterjev kot so: družbena gibanja, družbeni zdravstveni projekti, organizacije, društva, skupine, posamezniki, pri kreiranju politike za zdravje in v njeni realizaciji.

4. Ustvarja se skozi medsektorsko sodelovanje.

Naj navedemo le nekaj področij, na nekaterih se je v industrijsko razvitih deželah zdrava javna politika kot taka že konstituirala: vzgoja za zdravje, prehrabena politika, tobačna politika, politika varstva okolja, politika zdravja na delovnem mestu, politika za preprečevanje AIDS-a, politika človekovih pravic.

Projekt zdrava mesta

»Projekt zdrava mesta« predstavlja konkreten okvir in eksperiment za konkretizacijo in realizacijo strategij »ohranjanja in razvijanja zdravja« in »zdrave javne politike« za doseganje ciljev, postavljenih v »Zdravju za vse do leta 2000«.

Mesto kot tako je bilo za konkretizacijo ponujenih strategij SZO izbrano predvsem zato, ker:

– Največkrat predstavlja najnižji teoritorialno-administrativni nivo, ki upravlja s svojimi resursi.

– Ima svoje politično vodstvo.

– Obstaja možnost razvijanja medsektorskega povezovanja.

– Z vidika ugotavljanja in zadovoljevanja potreb prebivalstva predstavlja prostor, v katerem prebivalci najlažje identificirajo svoje potrebe, ustvarjajo politiko za njihovo uresničevanje in izvajajo kontrolo.

Skozi projekt zdravega mesta *zdravja postaja vidno za mesto*. Postaja strateško pomembno tako za prebivalce kot za politike.

Pogoji, katere mora mesto izpolnjevati ob vstopu v gibanje zdravih mest, so naslednji:

1. Pripraviti mora *razvojni plan mesta in zdravstva* na osnovi *multisektorskega pristopa*, po katerem sta zdravje in bolezen skrb vseh sektorjev.

2. *Prebivalci morajo aktivno sodelovati* pri razvojnih načrtih mesta in pri načrtovanju zdravstvene politike.

3. »Zdravo mesto« mora *dokazovati in diseminirati svoje rezultate in inovativne rešitve*.

4. Pripraviti mora *indikatorje zdravega mesta*, na osnovi katerih se bo ugotavljalo, koliko je mesto zdravo.

5. Mesta, ki se promovirajo kot zdrava, se morajo truditi, da razširijo krog zdravih mest.

Zdravo mesto mora težiti k doseganju naslednjih ciljev:

– čisti, zdravi in kvalitetni naravni sredini ter stanovanju,

– stabilnemu eko-sistemu,

– razvijanju in uveljavljanju javnega sektorja,

– zadovoljevanju bazičnih človeških potreb za vse prebivalce mesta,

– možnosti številnih kontaktov in demokratičnega komuniciranja,

– razvijanju raznolikih in inovativnih gospodarskih aktivnosti v mestu,

– povezovanju z zgodovinsko in kulturno zapuščino mesta,

– ustvarjanju takega sistema zdravstvenega varstva, ki bo dostopen vsem prebivalcem in k

– visoko rangiranemu zdravstvenemu stanju prebivalstva.

Gibanje zdravih mest je v času svojih »zagonških« let kot metode dela izpostavljalo predvsem akcijske in medijsko-informacijske projekte. Sedaj pa se izpostavlja močna potreba po *analitično-raziskovalnih projektih*, ki naj bi konceptualno definirali indikatorje zdravega mesta, analizirali vzročne dejavnike za negativne trende v zdravju prebivalstva, definirali najbolj rizične dejavnike za zdravje v mestu in predlagali konkretne alternativne rešitve za boljše zdravje mesta.

Uspeh projekta zdravega mesta je odvisen predvsem od pripravljenosti političnega vodstva mesta, da sprejme daljnovidne pristope v politiki razvoja mesta, ki bodo usmerjeni k ohranjanju in razvijanju zdravja kot družbenega resursa in kot resursa posameznika. Naj zaključim optimistično. Zgodovinski spomin nas uči, da je tudi higiensko gibanje v začetku 19. stoletja v nastajajočih evropskih industrijskih centrih delovalo medsektorsko, v tesni povezavi socialne politike, higiene okolja, prosvetljevanja in izobraževanja. In bilo je uspešno!

LITERATURA:

1. The Adelaide Recommendations for Healthy Public Policy, April 5–9, 1988, Adelaide, South Australia.

2. Conclusions on International Conference Research for Healthy Cities, June 21–23, 1989, Hague.

3. Eyer, J., Sterling, P.: Stress Relate Mortality and Social Organisation. *Reviev of Radical Political Economics*, vol. 9, št. 1, 1977.
4. Informacija o prihvačanju i priključivanju projekta Zdravi grad Zagreb. Zavod za organizaciju i ekonomiku zdravstva, Zagreb, 1987.
5. Kraševac-Ravnik, Erna: Nekateri vidiki zdravstvenega varstva in invalidnosti v velenjski občini. Projekt Velenje 2000; RI FSPN, CLSDO, Ljubljana, 1984.
6. Ottawa Charter for Health Promotion. Nov. 17-21, 1986, Ottawa.
7. Protokol projekta – studije »Zagreb – zdravi grad«. Program aktivnosti. Zavod za oranizaciju i ekonomiku zdravstva, Zagreb, 1987.
8. Townsend, P., Davidson, N.: (ed.): *Inequalities in Health*. Middlesex, Penguin Books, 1982

JOHN KEANE*

Svoboda tiska v 90-tih letih

Kar se tiče vaše prihodnosti
ni vaša naloga, da jo predvidevate,
ampak da jo omogočite.
(Antoine de Saint Exupery)

Na deževno jutro sredi decembra leta 1792 se je proti Thomasu Painu, privrženecu francoske revolucije, prijatelju ljudstva in avtorju Človekovih pravic *in absentia* pričel sodni proces na sodišču v londonskem Guildhallu. Obtožen je bil »puntarskega klevetanja«. Za to resno priložnost je deželno sodišče izbralo »posebno poroto«. Kot pravijo poročila, so člani porote, ki so bili sami bogati, rejeni in ugledni možje, bili polni ledenega sovraštva do Paina. Zadnji revolucionarni dogodki v Franciji so jih pustili v stanju globokega šoka. Njihovi nosovi so verjetno še vedno čutili vonj septembrskih masakrov; njihovi možgani so bili pod pritiskom misli v zvezi z bližajočim se sodnim procesom proti kralju; in v njihovih ušesih so še vedno odmevali kriki plebejcev, ki so napadli Bastiljo ter zmerjanja, ki so spremljala kraljevo počasno korakanje od Versaillesa do Tuilerij.

Tožbo proti Tomu Painu je na sodišču vložil Častiti Spencer Perceval (ki je sedemnajst let kasneje postal britanski ministrski predsednik). Ta je Paina opisal kot državnega izdajalca, pijanega razgrajča, ki aktivno podpira ameriško in francosko revolucijo in ki obrekuje parlament, kralja in dragoceno ureditev iz leta 1688. V sodiščni dvorani je utihnilo. Parceval je začel:

»Thomas Paine iz Londona, ... nevarna, zlobna, uporna in škodljiva oseba, ... ki je najbolj ... uporno in zlobno poskušal in nameraval ... oklevetati in obrekovati nedavno srečno revolucijo, ki je bila skrbno povzročena ... v času vladavine ... njegovega veličanstva Viljema, nekoč Oranskega princa in kasneje angleškega kralja, ... je napisal in objavil ... določeno puntarsko sramotenje omenjene srečne revolucije ... in ... našega sedanjega vladarja ... ter ... parlamenta naše kraljevine, z naslovom Človekove pravice. Drugi del«.

Kmalu po koncu Percevalovega povzetka obtožnice je vstal Thomas Erskine, deželni odvetnik valežanskega princa, da brani Toma Paina. Erskinova naloga je bila dejansko nemogoča, če upoštevamo sovražno nastrojenost tožilca in porote ter dejstvo, da je bil celo pred začetkom sodnega procesa Erskine sam javno zasmehovan v torijskem tisku kot Painova kohorta in prijatelj francoske revolucije. Toda Erskine je imel sloves odličnega pravniskega razumnika in spretnega govornika, ki je imel rad dolge nagovore. Tisti, ki ga je napravil 18. decembra 1792, ni bil nobena izjema. Trajal je več kot štiri ure; gospod Gurney, ki je bil

* John Keane je profesor na Polytechnic of Central London. Objavljeni referat je bil podan kot njegov nastopni govor na profesorskem predavanju 1. decembra 1988.

v tistem času glavni stenograf v Londonu, je vsako besedo skrbno zapisal in kasneje so celoten tekst objavili v več izdajah, ki so danes spravljene v kletah Britanske knjižnice.

Če povzamemo, Erskinov argument je bil, da je bila obtožba »puntarskega klevetanja«, ki so jo vložili proti Painu, krivična, ker je kršila glavno načelo britanske ustave – načelo svobode tiska. Erskine je napadel stališče, ki sta ga zagovarjala Sir William Blackstone in vrhovni sodnik Mansfield, kot tudi torijski pisatelji, npr. Jonathan Swift in Dr. Johnson, da parlament zmeraj predstavlja vrhovno oblast. Erskine je kritiziral načelo suverenosti politike in ni bil daleč od odobravanja prvega dopolnila k ustavi ZDA (15. december 1791), ki je bilo specificirano kot »parlament ne bo oblikoval zakonov . . . ki bi zmanjšali svobodo govora ali tiska«. Erskine je trdil, da je, kar zadeva objavo, moč parlamenta omejena s pravico posameznikov, da svobodno izrazijo in objavijo svoje nazore. Vsak posameznik že po naravi potrebuje kisik, ki ga daje publiciteta. Vodenje jezikov, možganov in oči občanov je nedopustno. Svoboda tiska je naravna pravica, dana od Boga. Nobena zemeljska sila je ne more odreči, še najmanj a pokvarjena vodstva držav, ki želijo rešiti lastno kožo. »Vsak človek,« je poudaril Erskine, »sme analizirati principe njihovih ustav, pokazati na napake in pomanjkljivosti, raziskati in objaviti njihove podlosti, posvariti druge občane pred njihovimi uničevalnimi posledicami.« Erskine je šel še dalje. Ponavljajoč Painove besede je zanimal, da bi svoboda izražanja posameznikov s pomočjo svobode tiska vodila k uporam in neredu. Državljanске razprave, vódene s črnikom, se ne bi končale v krvavi državljanski vojni. Ravno nasprotno, lakomne vlade so glavni vzrok neredov v državi, medtem kot je vodenje, ki temelji na javnih diskusijah zavednih občanov, po naravi mirno, čeprav je hrupno. Svobodni tisk lahko kot Telephusova sulica ozdravi rane, ki jih prizadene telesu politika:

»Pustite, da ljudje svobodno izražajo svoje mišljenje in da njihovo ogorčenje izgine kot ogenj, razširjen po gladini; komunicirajo in se razvnamajo kot raztresen smodnik; toda eksplozija ni ne glasna ne nevarna; če bodo v sponah, bo njihov ogenj podzemni, njegova razvnetost bo nevidna, dokler ne izbruhne v potres ali vulkan.«

Ti republikansko navdihnjeni argumenti so pustili poroto hladno. Tožilec je vstal, da bi odgovoril, toda gospod Campbell, predsednik porotnikov, ga je prehitel in povedal, da so mu ostali porotniki naročili, da naj prihrani čas in takoj sporoči njihov sklep – da je obtoženi kriv. Kot pravijo poročila, je več ljudi v sodni dvorani takoj izžvižgalo sodbo. Slišati je bilo vzklike »Zaprte jih«. Sledila je panika in Erskinovi prijatelji, ki so pred sodnim procesom prejeli več anonimnih grozilnih pisem, so se zbal za njegovo življenje. Hitro so ga spravili ven, na stopnice Guildhalla (mestne hiše, op. o.), kjer se je, na presenečenje vseh, zbrala množica več tisočev privrženecv, ki so vzklikali »Naj živi Erskine!«, »Erskine in pravice porot!« in »Erskine in svoboda tiska!« Nekaj liberalcev in radikalcev je predlagalo, da izprežejo konje z Erskinove kočije in da so do njegovega doma v Serjeant's Innu odvedejo z rokami. Erskine je zavrnil ponudbo rekoč, da ga je celodnevni posel utrudil in da bi bil zelo počaščen, če bi njegovi prijazni privrženci konje pustili vprežene. Toda njegova vljudna prošnja je bila zaman. Množica je pritiskala naprej. Konje so izpregli, zgrabili usnjene jermene kočije, ki so jo nato z rokami vlekli skozi ozke ulice. Spremljalo jih je glasno ploskanje. Ko je procesija prišla do Cheapsida, je množica narasla. Po ulici so spet pričeli odmevati vzkliki »Erskine in svoboda tiska«. Okna so se sunkovito odpirala. Ženske so mahale z robci in vzklikale »Bog te blagoslovi, Erskine; Bog te blagoslovi, moj dragi

Erskine«. Z nekaj oken in po ulici so možje, pijani in trezni, vpili: »Prekletstvo Tomu Painu, toda naj živita Erskine in svoboda tiska«. Pri Fleet Marketu je gneča postala tako velika, da je zadržala procesijo za petnajst minut. Končno je le-ta prispela do Serjeant's Inna, ki je bil takrat že preplavljen s privrženci. Erskine je stopil iz svoje kočije, se globoko priklonil in ob viharnem ploskanju velike množice stopil v hišo. Množica se je v nekaj minutah mirno razšla.

Ta majhna anekdota iz zgodovine boja za svobodo tiska v Veliki Britaniji je ena mojih najljubših. Kot obrabljen napis na nagrobnem kamnu v oddaljenem kotu zaraščenega pokopališča služi kot spomin na bogato in zapleteno zgodovino zgodnje modernih poskusov, da bi zlomili žabice cenzure tiska. Pomaga nam, da se spomnimo na to – kar je poudaril Ferdinand Tönnies, ki je nasprotoval Maxu Weburu¹ – da je klic po svobodi tiska razločen združevalni princip v moderni Evropi in da se ni endogeno razvil v nobeni drugi civilizaciji. V evropskem kontekstu se je boj za svobodo tiska najprej in najmočneje pojavil v Veliki Britaniji. Mejniki boja za »svobodo tiska« so dobro znani. Vključujejo angleško revolucijo, ki je strmoglavila in zavrгла stari način življenja ter prinesla Miltonovo Areopagitiko, Usmiljenega samaritana Williama Walwyna ter številne druge osupljive eseje, ki so branili svobodo tiska; propad ovirajočega sistema licenc iz časa Williama in Mary in prenehanje veljavnosti »Zakona o tiskanju iz leta 1694«; uspešna kampanja Johna Wilkesa v času vladavine Georga III., ki je javno uporabil časopis, da se je kot član parlamenta branil pred obtožbami, ki so ga bremenile »puntarskega klevetanja« in bogokletstva, in tako uzakonil odprto poročanje o parlamentarnih pravnih postopkih v tisku; pamfletna vojna, ki se je odvijala v zgodnjih 90-tih letih 18. stoletja in ki jo je navdihnila francoska revolucija, v času katere so Paine, Mary Wollstonecraft in drugi združili popularno besedišče s popularnim sumom v vladajoči razred, kar je uvedlo bolj demokratičen tisk, ki je videl politiko kot predmet vsakega državljana, moškega ali ženske, bogatega ali revnega; ter atkiven odpor tiska občinskih revežev proti cenzuriranju s ceno ter proti davkom na učenost – odpor nefrankiranih časopisov v 30-tih letih 19. stoletja, z naslovi kot so *The Destructive* (Destruktivnež), *Poor Man's Guardian* (Revežev varuh) in *Red Republican* (Rdeči republikanec), ki so jih v krstah, škatlah za klobuke ter košarah, prekritih z jabolki, kruhom ali umazanim perilom, tihotapili iz zakotnih londonskih tiskarn po vsej deželi.

Anekdota v zvezi z Erskinom tudi služi kot spomin na izredno pomembnost tistih neznanih ali pozabljenih ljudi, katerih pogum, žrtve in trdo delo so omogočili, da so bralci prišli do knjig, pamfletov in časopisov: nabiralci cunj, ki so prosjčili pri zadnjih vhodih hiš bogatašev za kose moškega in ženskega spodnjega perila, stare krpe in platnene izdelke ter druge sestavine tiskovin; tiskarji, ki so živeli trdo življenje na cesti, ker so potovali od enega tiskarskega mojstra in tiskarne do drugega; in tisti, ki so pomagali pri razpečevanju – kar je bilo pogosto tvegano – z ljubeznijo natisnjenih knjig, pamfletov ter časopisov – lastniki trgovin, lastniki čitalnic, knjigararji, lastniki podeželskih pivnic in kavarn ter lastniki javnih hiš.

Dogodki, povezani s sodnim procesom proti Tomu Painu, nam tudi pomagajo spomniti se na dolgotrajno politično pomembnost boja proti državnim predpisom v zvezi z objavljanjem. Od angleške revolucije naprej je prizadevanje za »svobodo tiska« narekovalo iskanje novih, bolj posvetnih in demokratičnih načinov gledanja na moderno državo. Kot dobro kaže reakcija javnosti na Erskinovo obrambo Paina, je pomagalo dati tudi skriti in oblastni vladi slabo ime. Zanikalo je potrebo,

¹ Ferdinand Tönnies, *Kritik der öffentlichen Meinung* (Berlin 1922).

da bi bilo vse v zvezi z vlado »neznano in nevidno« (Francis Bacon), in je torej pomagalo, da se je verjetno dokončno spremenilo naše skupno razumevanje pomena politike in potrebe po tem, da se strogo določijo meje moči vlade. Spodbujalo je zahtevo po tem, da se preveri potencialno nevarna moč moderne države, in sicer v korist civilne družbe, in je torej prispevalo k ohranitvi in obnovi starega evropskega duha svobode in civilnega humanizma. Če povzamemo, pomagalo je položiti nekaj kamnov v temelje popolno razvitega pojmovanja aktivnega državljanstva.

Ta tendenca je bila močno vidna proti koncu 18. stoletja, kot kaže močna reakcija javnosti na sodni proces proti Tomu Painu. Celo Angleži iz vladajočih strank so imeli svojo ustavo za predmet ponosa in zavisti vsega sveta. William Pitt se je npr. bahal, da je Anglija naučila Evropo, da so svoboda tiska in druge državljske in politične svoboščine osnova tega, kar je resnično veliko, in da bo lahko Anglija, dokler bo ohranjala te svoboščine, s svojimi čudovitimi dosežki še naprej vzbujala občudovanje v svetu. Svobodo tiska so takrat smatrali za kraljico sveta, veliki »palladium vseh državljskih, političnih ter verskih pravic Angležev« (Junius). To je bila, je rekel Blackstone, »bistvena lastnost svobodne države«.

Seveda takih trditev ne smemo jemati dobresedno, kot jih običajno jemljejo zgodovinarji liberalci. Do srede 19. stoletja je »svoboda tiska« funkcionirala kot drzna in kužna Utopija. Pomagala je pri prevetritvi vladajočih razredov. Dramatizirala je državno omejevanje svobode izražanja. Zapovrstjo je mobilizirala plasti podrejenih razredov in – s pomočjo Cobettovega Twopenny Trask (Odpadek za dva penija) in podobnih radikalnih časopisov – pomagala povečati število ljudi brez volilne pravice, ki so se vključili v javne zadeve (tendenca, ki je vidna v kampanji za odpravo suženjstva in v razburjenju javnosti pred uvedbo zakona o reformah leta 1832 in preklicu zakona o žitu). Toda kljub vsemu temu ni bila zahteva po popolni svobodi tiska – po splošnem dostopu moških in žensk do prosto kroječih knjig, časopisov in pamfletov – v praksi nikoli realizirana. Ostala je Utopija. V času Painovega sodnega procesa npr., ni bilo širjenje novic in javnega mnenja glavni cilj časopisov, kot sta npr. *The Times* in *Morning Chronicle*; v njih so prevladovali reklame, od katerih je časopis dobil večji del svojega dohodka. Naklada časopisov, knjig in brošur je bila tudi zelo nizka, saj jo je omejevalo več okoliščin. Časopise so tiskali ročno in zato le v majhnem številu (do leta 1814, ko je *The Times* kot prvi časopis prešel na tiskanje s pomočjo pare). Razpečavanje so ovirali poštna birokracija in prekupčevanje, slabe cestne prometne zveze (vožnja s poštno kočijo od Londona do Manchestra je trajala 24 ur) ter zelo razširjena nepismenost med kmečkim prebivalstvom ter delavci v mestih. Za časopise, brošure, reklame in papir sam je bilo treba plačevati drago poštnino in davke. Strogi sabatisti so zavračali lakomnost po nedeljskem branju, ker naj bi to vedno bolj ogrožalo javno moralo. Na novinarje in krošnjarje so ves čas prežali in jih z zastrahovanjem včasih pripravili do tega, da so bili voljni in klečeplazni. Vladajoča razreda konservativcev in liberalcev sta se še zmeraj panično bala naraščajoče pismenosti in širjenja popularnega tiska. Lord North je gledal na časopis kot luksuz, za katerega bi ljudje morali drago plačevati. Burke in drugi so se bali, da je tisk instrument za rušenje morale, religije, reda in človeške družbe same. Na banketih liberalcev je bila »svoboda tiska« priljubljena napitnica, toda ko so se leta 1782 in ponovno leta 1804 vrnili na oblast, so liberalci obdržali iste omejitve tiska – npr. visoko poštnino in kupovanje podpore za tisk z opranim državnim denarjem – kot jih je nalagala vlada konservativcev. Predvsem v času francoske revolucije in nemirov, ki so se v industrijskih predelih ohranili po letu 1817, so nekateri togi

javni delavci, kot je bil Southey, zgubili živce in začeli javno zagovarjati bičanje, obešanje, pošiljanje v kolonije ter druge drastične akcije, naperjene proti demokratskemu tisku, ki je vzpodbujal nižje razrede, da so uporno govorili o krivicah, ki so se jim godile.

Ni šlo le za prepad med Utopijo »svobode tiska« in realnostjo nizke naklade, napadanja tiskar ter njegove globoke pokvarjenosti. Zgodnji zagovorniki »svobode tiska« se niso zavedali, da je njihova Utopija vsebovala nekaj slepih peg. Niso se znali soočiti z izkušnjo samocenzure, ker so domnevali, da je politična moč glavna zunanja grožnja, s katero se soočajo posamezniki, ki so drugače »že po naravi« zmožni javno izražati svoje mnenje. Zagovorniki »svobode tiska« so bili tudi preveč optimistični glede zmogljivosti tržne konkurence, da bi lahko zagotovili vsestranski pristop občanov do tega medija javnega komuniciranja; niso proučili neizogibne napetosti med prosto izbiro vlagateljev in lastnikov ter svobodno izbiro občanov, ki so prejeli in oddajali informacije. Termin, s katerimi so kritiki državne cenzure branili in podpirali ideal »svobode tiska«, so ostali neurejeni in v filozofskem smislu celo protislovni. Tisti, ki so zagovarjali to, da se žabice državne cenzure odprejo, so se zanašali na kalejdoskop nasprotujočih si argumentov. Milton in drugi so npr. kritizirali državno cenzuro v imenu do Boga dane sposobnosti razmišljanja, ki je bila dana določenim posameznikom. Erskine in Paine sta štela svobodo tiska za »naravno pravico«. Jeremy Bentham in utilitaristi so videli državno cenzuro kot pooblastilo za despotizem in kot nasprotje principu čimvečje sreče čimvečjega števila ljudi. J. S. Miltonova znamenita obramba svobode tiska se je naslanjala na čisto laično in postutilitarno idejo, da do resnice pridemo skozi neomejevano javno diskusijo med izobraženimi občani. Vidimo lahko torej, da si ti zagovori med sabo nasprotujejo in da vsebujejo celo veliko protislovje: vsak je želel uzakoniti odprt in neomejevan konflikt mnenj s tem, da je predstavil svoje stališče (npr. Božjo voljo, »človekove pravice« ali Resnico) kot absolutno in neovrgljivo.

KONEC JAVNE RADIOTELEVIZIJE?

Če je bil zgodnji ideal »svobode tiska« zgrešen, zakaj je torej vredno govoriti o njem? Zakaj smo začeli naše razmišljanje o 90-tih letih tega stoletja s spomini na 90-ta leta 18. stoletja? Zakaj posvečamo pozornost pomanjkljivi Utopiji, ki je zastarela pred skoraj dvema stoletjema? Na ta vprašanja imamo tale odločilni odgovor: razumevanje trdnih in šibkih točk stare razprave o »svobodi tiska« – poskus, da bi obnovili zgodnje moderno zgodovino polemik in grenkih sporov zaradi »svobode tiska« – je danes bistveno, kajti v državah, kot sta npr. Velika Britanija in ZDA, se v tem času dogajajo čudne stvari. To je namreč čas velike vrnitve stare govornice o »svobodi tiska«, osnovane na konkurenci privatnega trga, na sredo odra javnih razprav o bodočem oblikovanju množičnih medijev. Videti je, da se zgodovina ponavlja. Mrtve heroje zgodnje moderne boja za »svobodo tiska« so povrnili v življenje. Diskusije o politiki tiska in še zlasti radio-televizije vse bolj oblikuje staromodno govorjenje o individualni izbiri, deregulaciji, tržni konkurenci ter prihodu »obdobja svobode gledanja in reklamiranja« (Rupert Murdoch).

Neoliberalni intelektualci, osebnosti iz medijske industrije, politiki ter državniški so odigrali odločilne vloge pri izkopavanju Erskinovega trupla. Medtem ko pridigajo proti državnim predpisom, novi desničarski lovci na telesa napovedujejo

prihod novega obdobja svobode za vse bralce, poslušalce in gledalce. Deregulacija je leitmotiv neoliberalnega mišljenja. Medije, predvsem tiste s področja radiotelevizije in telekomunikacij, ki jih organizira in ščiti država, odločno obsojajo. Imajo jih za drage, neučinkovite in obremenjene z restriktivno prakso. Produktivne stroške in stroške delovanja duopola BBC-ITV npr. imajo za pretirane, in to zaradi kombinacije posteljnine s puhom in blazinjenja s cenami. Ta udobni duopol naj bi počival na prevelikih ekipah ter preveliki administraciji, ki uživa predrage obroke in si sme privoščiti previsoke račune za stroške, kar ji omogoča monopol davčnega denarnega gospodarstva nad gospodinjstvi (naročnina za BBC) ali monopol reklamnega denarnega gospodarstva (kot pri ITV-ju).

Medije, ki jih ščiti država, tudi kritizirajo, ker ignorirajo interese ekonomsko-propagandne industrije. Pravijo, da duopolni sistem radiotelevizije v Veliki Britaniji npr. umetno omejuje število »reklamnih sporočil« – število minut, ki so namenjene reklamam, pomnoženo s številom poslušalcev ali gledalcev. Na tak način duopolni sistem – kot vsi monopoli, ki lahko dvigujejo svojo ceno tako, da omejijo svojo oskrbo z blagom ali storitvami – molze podjetja s tem, da jim nalaga velike neposredne stroške v obliki monopolnega davka za reklame. To omejevanje s konkurenčnostjo cen reklam ima nezaželene posledice tako za ekonomijo kot celoto, kot še posebej za potrošnike radiotelevizije. Svobodni reklamni trg prinaša izboljšanje informiranja, več inovacij kar zadeva izdelke, znižanje cen in povečano konkurenco med podjetji. Do določene mere tudi zagotavlja »brezplačen« medij, ker cene reklam ne gredo neposredno na račun bralcev časopisov ali televizijskih gledalcev.

In končno, neoliberalci v Veliki Britaniji in drugod napadajo paternalizem medijev, ki jih ščiti država. Pravijo, da je osnova javne radiotelevizije to, da lahko ima ali bi moral imeti ves narod dostop do istega števila programov, od katerih naj bi vsak ponujal oddaje, ki ugajajo širšim množicam in ki skrbijo za vse okuse. Dejansko pa javna radiotelevizija krči, omejuje in zmanjšuje možnost izbire javnosti. Programske odločitve birokracije javne radiotelevizije niso podvržene nenehnemu in podrobnemu utemeljevanju. Ukvarjajo se z vedno novimi prepovedmi načrtov in programov in imajo dolgotrajno moč pri likvidaciji sporazumov, ki jim ne ugajajo. Javna radiotelevizija sistematično in samovoljno cenzurira izbire potrošnikov. Ogroža svobodo izražanja. Govori nam, kaj je dobro za nas. Meče nas na Prokrustovo posteljo predpisov. Splošna trditev BBC-ja, »Drugi lahko informirajo nekaj ljudi ves čas ali vse ljudi nekaj časa. Samo mi pa lahko informiramo vse ljudi ves čas,« je dejansko le maska za njegovo posebno vrsto paternalizma, ki jo je njegov ustanovitelj Lord Reith bolj pošteno povzel: »Malo jih ve, kaj želijo, in še manj jih ve, kaj potrebujejo.«

Kaj se torej lahko stori glede vse te pernate posteljnine, blazinjenja s cenami, monopolne reklam ter paternalizma medijev, ki jih ščiti država? Neoliberalci menijo, da monopolno državno urejanje medijev ni več opravičljivo. To je značilno za socializem, kateremu se je čas že iztekel. Ker je socializem videti le odklon na poti od kapitalizma v kapitalizem, bi moral biti širši cilj politike na medijskem področju ta, da zlomi hrbet socializma s tem, da razvije sistem konkurence na tržni osnovi, ki bralcem, gledalcem in poslušalcem daje največjo možno izbiro alternativnih virov ponudbe, da torej ravna z njimi kot z vrhovnimi in končnimi sodniki, ko gre za interese njih samih. Najboljše zdravilo za samovoljno financiranje in cenzuriranje medijev, ki jih ščiti država, je neoseben sistem tržne konkurence, ki je dozvetna za potrebe potrošnikov. Na področju komuniciranja, kot tudi drugod, je konkurenčni trg neprekosljiv mehanizem, s pomočjo katerega s poskusi in napakami

ugotavljamo, kaj potrošniki želijo, kako lahko za čim manjšo ceno ustrezemo njihovim željam, in ali bodo nove in izzivalne ideje ter okusi ujeli njihovo pozornost.

V praksi ima ta trditev radikalne posledice.² Javna radiotelevizija mora postati bolj varčna, konkurenčna in učinkovita, in če želi v prihodnosti preživeti – glede tega so mnenja neoliberalcev deljena –, mora biti zreducirana na status le enega izmed mnogih tekmecev, ki se borijo za denar občanov. Vzpodbujati je treba nove privatne televizijske in radijske postaje. Postopoma bi bilo treba privatizirati oddajniške zmogljivosti. Privilegirane sporazume za neodvisne družbe bi morali odrediti konkurenčni ponudbi. Naročnino za BBC bi bilo treba nadomestiti s posebnimi naročninami. Odstraniti bi bilo treba vsakršne omejitve sistemov plačevanja za program in za kanal, in to ne samo v okviru kableskega, ampak tudi zemeljskega in satelitskega prenašanja. Nasploh bi bilo potrebno uveljaviti programski režim »nežnih potez«. Nujno bi bilo tudi bolj razumno vključevanje reklam v politiko radiotelevizije. Neoliberalci ne posvečajo konvencionalnim kritikam sistema reklam nobene pozornosti: namreč, da vzpodbuja pričakovanja, ki jih ne more zadovoljiti; da izhaja iz škodljive tekmovalnosti velikih podjetij; ter da ustvarja zapreke pri vključitvi in torej pri vstopu na konkurenčni trg. Dejstvo je, da so reklame finančno velik posel (leta 1986 so v Veliki Britaniji potrošili več kot 5,1 milijard funtov za razne vrste reklam; eno tretjino od tega so potrošili za televizijske reklame), in bi zaradi zgoraj navedenih razlogov morale postati še večji posel. Potreben je svoboden in konkurenčen reklamni trg, kajti samo ta lahko zagotovi, da bo ceno reklam določala stopnja povpraševanja, ne pa odločitve birokratov, na katere vplivajo odbori. Torej, na splošno rečeno, bi ves medijski sistem bilo treba vzpodbujati oz. usmerjati na pot poblagovljenja. Postati mora bolj konkurenčen in učinkovit glede na stroške. Naučiti se mora zavzemati za deregulacijo in biti, kar zadeva radiotelevizijo, prisiljen spoznati, da se je glede stare trditve javne radiotelevizije, da je radijski spekter premajhen za uvedbo dodatnih televizijskih in radijskih programov, začelo nekaj premikati.

Kot trdi mnogo zagovornikov svobodnega trga – in v tej trditvi niso edini – stojimo na pragu tehnološke revolucije. Ta revolucija naj bi bila tako pomembna, kot je bila zamenjava rokopisa s tiskom. Ob rasti novega medija, predvsem kableske in satelitske radiotelevizije, postaja model javne radiotelevizije občutljiv kot pešec, ki se stiska pod dežnikom sredi škotske megle. Nove tehnologije spodkopavajo privilegiran, zaščiten položaj radiotelevizije. Potrošnikom ponujajo kvalitativno večjo izbiro in zato obstaja možnost, da bodo zbrisale znano mejo med tiskom in radiotelevizijo s tem, da bodo na obeh področjih pospešile tržno konkurenco. Pogosto je prikazana zgodovinska analogija s področjem tiska. Ukinitev monopola javne radiotelevizije bi bil znak, da sta radio in televizija (in telekomunikacije) končno postali polnoletni, prav tako kot tiskanje in izdajanje časopisov, ki so ju več stoletij omejevali državni predpisi in cenzura, in ki jih je dokončno zlomil odpor, ki je prihajal od spodaj – odpor civilne družbe. Zlom monopola javne radiotelevizije, ki bi ga povzročile zgornje plasti, bi nam končno omogočil vstop v dobo popolne »svobode tiska«, ki ne bi zadevala le knjig, periodičnega tiska in časnikov – relativno preprostega komunikacijskega medija zgodnje moderne dobe – ampak tudi bolj rafinirane elektronske medije kot so televizija, radio in izpopolnjeni telekomunikacijski sistemi.

² Broadcasting in the 90s: Competition, Choice and Quality (Radiotelevizija v '90-tih letih: konkurenca, izbira in kvaliteta) (London: HMSO, 1988).

Nasprotnike neoliberalizma, predvsem tiste, ki se v politiki nagibajo bolj v levo smer, so ti predlogi razburili, in to, po mojem mnenju, upravičeno. Njihove kritike so zelo čustvene. Thatcherjanski napad na puhaste posteljnine in blazinjenja s cenami, monopol reklam in paternalizem medijev, ki jih štiti država, je po njihovem mnenju v resnici recept za amerikanizacijo britanskih medijev. Pomeni podelitev pravic oglaševalcem in velikim podjetjem – Murdochu, Maxwellu, Eddiju Shahu, Berlusconiju, Hachette in drugim velikanom medijskega sveta. Ogroža javno radiotelevizijo. Kritiki pravijo, da so v Veliki Britaniji hrabrillne besede vlade Margaret Thatcher v zvezi s posebno vlogo BBC-ja kot temeljnega kamna britanske radiotelevizije v nasprotju z njenimi predlogi o usmerjanju k trgu. BBC naj bi kot temeljni kamen po velikosti zmanjšali – postopoma naj bi ukiniteli plačevanje naročnine, nekaj njegovega nočnega programa naj bi dodelili reklamni televiziji, BBC-jev radio pa naj bi pripravili za privatizacijo. Temeljni kamen naj bi torej prestavili na stransko cesto naročnin (kar bi ga sčasoma nedvomno poškodovalo, kajti večina drugih programov bo s pomočjo dohodkov od reklam zastoj). Mesto, na katero je bil nekoč postavljen temeljni kamen, bo zapolnjeno s stolpniciami in nebotičniki reklamne radiotelevizije – z dodatnimi satelitskimi programi, 5. kanalom (in morda še s 6.), razvojem večkanalnih postaj s kabelsko in mikrovalovno distribucijo (MVDS) in nadomestitvijo sedanjega sistema ITV s 3. kanalom, ki bo imel regionalno osnovo in bo izpostavljen večji tržni konkurenci. Mnogi trdijo, da bo vse to verjetno javno radiotelevizijo uničilo. BBC in 4. kanal bodo spremenili v kulturna geta. Kvaliteto bodo vrgli volkovom komercializma. Več izbire bo pomenilo slabše, ne boljše medije. Osnova britanske izbornosti na področju radia in televizije bo uničena. Britanska radiotelevizija ne bo več predmet svetovne zavisti in občudovanja. Padla bo na raven britanskih časopisov, ki so med najslabšimi v zahodni Evropi.

Ta reakcija, ki sem jo do neke mere karikiriral, je povsem razumna. Problem pa je v tem, da je obrambna in kratkovidna. Zelo je podobna prvim obrambnim odzivom na zgodnje napade neoliberalcev na državo blaginje. Zgodnje kampanje okoli sloganov, kot so »Rešite državo blaginje!« in »Ustavite redukcije«, so bile podpora tudi za take institucije, ki tega niso bile vredne, in zato niso mogle izmanevirati poznejšega neoliberalnega prestrukturiranja in demontiranja države blaginje. Nervozna, javkajoča obramba javne radiotelevizije – ki upira svoj pogled h kipu Lorda Reitha – analogno ni zadostna in bo verjetno neuspešna zaradi vsaj treh razlogov. Te razloge je treba podrobneje pojasniti.

TRŽNA KONKURENCA

Prvič, tarnajoča obramba javne radiotelevizije še ni uspela predočiti resnih pomanjkljivosti v argumentih neoliberalcev, ki trdijo, da je tržna konkurenca bistven pogoj za svobodo tiska in radiotelevizije. Neoliberalci poudarjajo, da resnični komunikacijski trg zahteva vsaj to, da lahko posamezni potrošniki učinkovito in neposredno sporočajo svoje posebne želje (in njihovo intenzivnost) ter da imajo producenti, ki želijo in so zmožni pokrivati stroške produkcije, dejansko prost vstop na tržišče. Problem je v tem, da na obeh straneh komunikacijski trg ne uspeva zadovoljiti lastnih norm. Argumenti so znani. Ni nujno, da bo neomejena konkurenca zagotovila prost vstop producentov na tržišče. Pri izdajanju časopisov

tega že ni zagotovila. Kot so pokazali James Curran in drugi, je konkurenca v britanski časopisni industriji spodkopala konkurenco s tem, da je prisilila podjetja, da so zavarovala svoje boke s pridobivanjem vodilnega položaja na trgu in prednosti pred tistimi, ki bi jim radi konkurirali.³ Samo trije močje v Veliki Britaniji nadzorujejo 80 odstotkov prodaje nedeljskih časopisov in 75 odstotkov prodaje dnevnih časopisov. Cena za vstop je visoka in še narašča; začetni kapital časopisa The Independent je znašal 19 milijonov funtov, k temu pa so bili prišteti še krediti v višini 3 milijonov funtov. Povsod se pojavlja tendenca multi-medijske lastnine v globalnem obsegu: Rupert Murdoch je primer takega procesa konglomeracije. Deregulacija na področju televizije bo verjetno povzročila podobne tendence – kot npr. v Italiji, kjer je sprožila nastanek skoraj tridesetih programov in omogoča Berlusconijski skupini, da nadzoruje ključne zasebne nacionalne programe. Konkurenca je spodkopala konkurenco s tem, da je prisilila medijska podjetja, da se zaščitijo pred svojimi tekmeci tako, da postanejo na trgu vodilna in da korakajo daleč pred tistimi, ki bi jim radi konkurirali.

Obstajajo tudi dokazi, da veliko tveganje in visoka cena za vstop včasih jemlje ta pogum vsem potencialnim producentom, ki želijo vstopiti na komunikacijski trg. Kot nas je opomnil Keynes, je prav tendenca tržne konkurence tisto, kar med vlagatelje vnaša negotovost in »zadržanost«. To negotovost in majhno možnost za predvidevanje, ki sta povezani s »svobodnim trgom«, lahko ponazorimo s staro ameriško šalo. Vprašanje: Koliko liberalcev, zagovornikov »svobodnega trga«, je potrebnih za zamenjavo žarnice? Odgovor: Nobeden, posel prepustijo tržnim silam. Primer za to nepripravljenost kapitalističnih investorjev, da bi se lotili novih spekulacij, je videoteks. Trenutno je v Veliki Britaniji videoteks na voljo le uporabnikom v neprijazni in zaprti obliki – kot je npr. Prestel – kajti ne privatni investitorji, ne oglaševalci in tudi vlade niso bile pripravljene prevzeti tveganj, ki so povezana z uvedbo videoteksa za širšo javno uporabo. V nasprotju s tem pa so v Franciji uvedli omrežje videoteksa Teletel/Minitel, ki je bilo prvo dostopno širokemu krogu porabnikov – in to s pomočjo aktivne podpore DGT-ja, francoske državne telekomunikacijske agencije. Minitel, ki vsebuje okrog 2.000 bez podatkov, je lahko dostopen – in to za nizko ceno – preko javnega telefonskega sistema. Uporabniki lahko prek tega sistema iščejo številke v telefonskem imeniku, rezervirajo karto za vlak, se učijo tujih jezikov ali pa se dogovarjajo za sestanek. Njegov uspeh opozarja na pomembnost netržnega mehanizma pri razvoju sistema javnih komunikacij tudi s tem, da je cena vstopa za uporabnike in producente znižana.

Za neovirano tržno konkurenco je značilno to, da dela v nasprotju z željami državljanov, predvsem manjšin in časasnih ali gibljivih večinskih skupin. Radijske in televizijske hiše, ki se borijo za publiko, vedo, da je najboljša pot k temu, da pritegnejo čimveč publike, borba za osrednjo pozicijo pri gledalcih oz. poslušalcih s ponujanjem programov, ki ugajajo širšim množicam. To seveda vodi k zoževanju raznolikosti programov in nepotrebnemu podvajanju enakih tipov programa. Neizogibno je torej, da se uveljavijo ratingi (meritve gledanosti). Toda ratingi premalo upoštevajo mnenja Afro-Karibcev in Azijcev, homoseksualcev in lezbijk, brezposelnih, zelenih, samohranilk, Ircev, socialistov in drugih manjšin. To je bistvena napaka, če pomislimo, da vsakdo od nas pripada kateri izmed teh manjšin, nekateri pa žal, trajno pripadamo kateri od manjšin. Ratingi tudi ne merijo, kako intenzivno državljani preferirajo določene programe. Raziskovanje občin-

³ James Curran in Jean Seaton, *Power without Responsibility* (Moč brez odgovornosti). The Press and Broadcasting in Britain (Časnikarstvo in radiotelevizija v Veliki Britaniji), tretja izdaja (London in New York: 1988).

stev npr. kaže, da sta sicer družbena profila gledalcev oddaj Panorama in Dallas dokaj podobna, toda prvih je številčno precej manj, so pa zato bolj vneti in navdušeni privrženci »svojega« programa. V pogojih konkurence svobodnega trga, ki jo usmerjajo ocene kategorij, bi gledalci Panorame skoraj zagotovo ugotovili, da so »njihov« program umaknili ali pa ga prestavili v polnočni čas. Gledalci Panorame bi tako pač bili prisiljeni spoznati, da je glavni problem pri tržni konkurenci ta, da zagotavlja, da nekateri zmagajo in drugi zgubijo.

Problem postane še večji, kadar tržni konkurenci gladijo pot reklame. Reklame podpirajo splošen premik od raznolikosti proti paketu produkcijskih zvrsti in lahki zabavi – proti tisti zvrsti časopisov, ki so prenatrpani z reklamami in jih vidimo v nabiralnikih londonskih hiš, ali proti lahkotnemu in homogeniziranemu sporedu, ki ga ponuja Super Channel s svojo mešanico reklam za nizozemski nogomet, Kellogs in pivo Clausthaler, s tretjerazrednimi avstralskimi filmi, Flipperjem in drugimi starimi hollywoodskimi izdelki, hokejem na ledu, ameriškim višješolskim nogometom in poročili ter vremenskimi novicami, ki jih podajajo v počasni, natančni angleščini in katerih pokrovitelji so korporacije. Tisti, ki plačajo glasbenika, hočejo tudi povedati, katero skladbo želijo slišati. Reklama v medijih ne zagotavlja izbire. Pravzaprav državljanom zožuje izbiro poslušanja, branja ter gledanja – tendenca (kot je ugotovil Peacockov odbor leta 1986), ki ima pod kontrolo cenovno in dohodkovno elastičnost povpraševanja po reklamah. Oglaševanje deluje v prid oglaševalcev in podjetij ter v škodo državljanov. Prednost daje komercialni govorici in zmanjšuje ponudbo »manjšinskega« ali politično spornega materiala, ki ne pritegne veliko publike in torej ne spodbuja oglaševalcev, da bi odprli zanj svoje čekovne knjižice.

In končno, neomejena tržna konkurenca deluje proti izbiri državljanov še na nek način. Njihova udeležba na komunikacijskem tržišču nekaj stane, tega denarja pa nekateri nimajo, ali pa si ne morejo privoščiti, da bi ga zanj zapravljali. Neoliberalci običajno gredo prek tega problema z ohlapnim sklicevanjem na »rastočo blaginjo in vedno več prostega časa ter izdatkov zanj« med občinstvi.⁴ Ta trditev spregleduje dejstvo, da tržna konkurenca tako na področju komunikacij kot drugod zmeraj prazni žepe revnim. Povzroča vedno večjo razliko med informacijsko bogatimi in informacijsko revnimi. Državljanji z višjimi dohodki in stalnimi zaposlitvami si lažje privoščijo in imajo večji dostop do novih komunikacijskih aparatov, izdelkov in storitev – peritelevizijskih vtičnic z vmesnim dekoderjem za dekodiranje posebnih signalov; visoko kvalitetne televizije, za katere se cena vsako leto zviša; satelitskih anten, ki stanejo več sto funtov; pc-jev, opremljenih z modemom; prenosnih telefaksov; satelitskih pripomočkov za konference; prenosnih telefonov; ter supertelevizije z velikim ekranom. Medtem pa so druge državljanke, predvsem tiste, ki so se znašli ujeti v nov spodnji razred, ki sedaj v zahodni Evropi hitro narašča, spodili k drugorazrednim komunikacijskim medijem: k televiziji z znižano ceno, televiziji in radiu, katerih programi so izdelani po nizki ceni in ki dobivajo denar od reklam, k slabemu poštnemu sistemu in telefonski govorilnici za vogalom, ki je polovico časa pokvarjena.

Predvsem želim povedati, da je že zdavnaj minil čas, ko se je lahko domnevalo, da tržna konkurenca, ki je postala fetiš neoliberalcev, zagotavlja svobodo tiska in radiotelevizije. Stari ideal »svobode tiska«, ki so ga neoliberalci oživili s pomočjo dihanja »usta na usta«, je bil ustvarjen v času majhnih podjetij, ročno natisnjenih

⁴ Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy, Autonomy vs. Control*, Yale University Press, New Haven, London 1982.

pamfletov, časopisov za peni, omejenega izdajanja moralnih in znanstvenih razprav ter splošnega mnenja, da je decentralizirana tržna konkurenca poglaviti protistrup za politični despotizem. Kasneje so postale oblike lastništva in nadzora v zasebnem sektorju tiska, radia in televizije veliko bolj integrirane, oligopolistične in birokratske. Zdi se, da so postala multimedijska podjetja, ki delujejo transnacionalno in komunicirajo sporočila, ki jih oblikujejo in vodijo potrebe ekonomskega tržišča, model razvoja v privatnem informacijskem sektorju. Na to tendenco bi nujno morali opozoriti, kajti, zgodovinsko gledano, so zagovorniki »svobode tiska« usmerili svoje kritike v glavnem proti komunikacijskim medijem, katerih izhodišče je trg in ki jih uravnava država. V nasprotju s tem pa morajo zagovorniki »svobode tiska« danes prepoznati številne načine, s katerimi *komunikacijska tržišča zmanjšujejo svobodo tiska in radiotelevizije* s tem, da ustvarjajo ovire pri vstopu, monopol, omejujejo izbiro ter s premikom prevladujoče definicije informacije od javne dobrine k proizvodu, ki ga lahko privatno prisvajamo. Na kratko, uvideti moramo, da gre pri ideologiji neoliberalcev v zvezi s posameznikovo izbora na tržišču različnih mnenj le za tole: za utemeljevanje privilegiranja komercialne govorice in za to, da imajo investitorji večjo možnost izbire kot pa državljani. To je apologija za vodilno moč velikih podjetij pri organiziranju in odločanju, torej tudi za *cenzuriranje* izbora posameznikov glede tega, kaj želijo poslušati, brati ali gledati.

MOČ DRŽAVE

Druga večja slepa pega v sedanji brezupni obrambi modela javne radiotelevizije je ta, da nismo dovolj pozorni na vedno večji problem v vseh zahodnih demokracijah: na premik – v glavnem nenačrtovan – k novim, večplastnim in bolj »fleksibilnim« oblikam absolutistične države, ki je opremljena z najsodobnejšimi mehanizmi za cenzuriranje in reguliranje informacij in mnenj. Kot je dejal Southey, se vlade ne morejo obdržati brez peres, tako kot se ne morejo obdržati brez bajonotov. Ta maksima postaja iz dneva v dan bolj resnična. Po vsej zahodni Evropi so opazovalci iz različnih političnih zornih kotov izrazili bojazen, da se zgodovinska (in morda nikoli dokončana) preobrazba absolutističnih držav v ustavne države odvija v retrogradni smeri in da ponovno vstopamo v obdobje Leviatana. Ti opazovalci opozarjajo na načine, kako razmah metod administrativnega upravljanja z informacijami zavira svoboden pretok informacij in mnenj s ponavljajočimi se pozivi k načelu suverenosti države (»državna varnost«) in – od prve svetovne vojne dalje – z nenehnim širjenjem »nevidnih« oblik lokalne, nacionalne in supranacionalne oblasti – oddelkov, komisij, agencij, ki praviloma niso odgovorni državljanom ali množičnim medijem in niso podvrženi vladavini zakonov. Če pomeni vladavina zakonov (Diceyeva fraza) sistematično odpravo neomejene državne moči na področju političnega življenja, v kateri je vsak, ki ima neomejeno moč, imun pred javnim ocenjevanjem in kritiko ter neobčutljiv za okolje, iz katerega se ni zmožen učiti, potem lahko brez pretiravanja govorimo o zmeraj večjem brezakonju v zahodnih demokracijah.

V Veliki Britaniji je nezakonitost pogost pojav in kar je še hujše, širi se legalizirana državna cenzura mnenj in celo državna cenzura tega, kar je že bilo cenzurirano. Seznam simptomov te tendence je zaskrbljujoče dolg in še narašča. Ministrska in administrativna moč sta dejansko imuni za natančno pravno preverjanje. Parlament ima le šibak nadzor nad oblikovanjem politike in njenim uresničevanjem.

Lokalne oblasti in oddelki sprejemajo različne predpise, ni pa nobenega splošnega določila, da morajo te odločitve ustrezati predlogom, ki prihajajo od zunaj. Kadar koli nekdo da ali išče nasvet, je to običajno zadeva ex parte. Državljeni ne morejo ugotoviti, ali so uradniki podvrženi nedovoljenemu vplivu strank, povezanimi s privatnimi interesi, nimajo pa tudi pravice, da bi spoznali razloge za končne odločitve uradnikov. To stanje nezakonitosti se je pojavilo pred letom 1979, od takrat dalje pa se temu množično pridružujejo še različne omejitve, ki jih postavlja vlada. Samo v zadnjem letu se je vlada Margaret Thatcher osramotila z oddajo Spycatcher (Lovec na vohune) in televizijsko serijo o tajni državi. Priče smo bili tudi javnim cenzuram iger na Radiu 4, poročil na ITN-ju in dokumentarnih oddaj na BBC-ju in ITV-ju. Novinarje, ki delajo za časopise Guardian, Independent, Observer, Mail on Sunday in Sunday Times, so preganjali – in obsodili – zaradi člankov o zadevah, kot je notranja trgovina, pa vse do mednarodnega terorizma. Uvedli so nenavadne predpise, ki vladi dovoljujejo preprečiti objavo gradiv, ki bi »zagovarjala homoseksualnost«. Sedaj naj bi uvedli še predpise o uradnih skrivnostih, ki bi pripeljali pod giljotino vse tiste državne uslužbenke, ki bi izdajali »uradne tajnosti«, pa četudi gre za kriminalna dejanja ali hudo zlorabo oblasti.

V vsem tem je nenavaden paradoks: neoliberalci radi govorijo o nujnosti svobodnega komunikacijskega trga brez cenzure, toda hkrati vehementno nasprotujejo prizadevanjem državljanov, da bi razširili moč zakona, da bi zmanjšali samovoljnost in skrivnostnost politične oblasti. Njihov tržni »libertinizem« gre z roko v roki z globoko nekonservativno sprego s politično in kulturno samovoljnostjo. Zdi se, da njihova vizija svobodnega komunikacijskega trga terja močno, avtoritativno državo, ki deluje kot popoln vladar nad trgovom. Trdijo, da je moč mišic »svobodne« družbe povezana z močjo administracije, z drznimi, odločilnimi dejanji politikov, ki so podobni državnikom, ter s tem, da je vlada pripravljena uveljaviti nacionalne tradicije in zakone – nasproti vsem notranjim in zunanjim sovražnikom države in trga. Globoka navezanost neoliberalcev na jezik trga in države, svobode in reda je protislovna. Kot dva ljubimca, ki sta ujeta v nenehen prepir, tržišče in država potrebujeta drug drugega, toda skupaj ne moreta mirno živeti. Vsakdo in vsi okoli njiju, vključno z otroki, morajo trpeti. Dejstvo je, da neoliberalizem ni zmožen aktualizirati »svobodnjaških« vrednot, ki jih sicer zagovarja, zato pa bi morali kritiki javnih služb na široko odpreti svoje oči. Njihove kritike neoliberalizma bi morale postati bolj izostrene in privlačne za javnost, in to ne le s tem, da poudarjajo, da trgi ne morejo zagotoviti svobode izražanja in prepričanja, marveč tudi z opozarjanjem na to, da je neoliberalizem zaljubljen v skrivnostno in »nevidno« moč države, ki nasprotuje svobodi komuniciranja.

Ta misel me vodi naravnost k tretji slepi pegi, ki zadeva javne telekomunikacije. Ta primer se opira na tautologijo, ki je sama v sebi protislovna: Javna radiotelevizija je izenačena z institucijami, kot je npr. BBC, katerih format, raznolikost in privilegirani položaj jim omogočajo, da lahko pritegnejo talentirane ljudi, vpeljujejo spremembe in oblikujejo kvaliteten program. V zvezi s tem argumentom je veliko problemov, če ga sploh lahko imenujemo argument. Ne le da ta definicija modela javne radiotelevizije podcenjuje pomembnost tistih vrst inovativnega kreiranja programov, ki jih je razvil 4. program (Channel 4). Ne gre tudi le za to, da preprosto podcenjuje načine, s katerimi tehnološke spremembe počasi znižujejo tradicionalni argument, da pomanjkanje frekvenc naklanja javni radioteleviziji status »naravnega monopola«. Poleg tega tudi ne uvidi, da obstaja velika potreba po razširitvi in aktualizaciji definicije modela javne radiotelevizije. Tisti, ki zagovarjajo BBC, govorijo preveč in preveč abstraktno o ohranjanju »kvalitete« – ki je

definirana ohlapno (kot pravi eden mojih prijateljev) kot množica uglajenih, modnih in izzivalnih oddaj, ki sicer niso neumne. Žal je govorjenje o kvaliteti občutljivo na neokonservativne obtožbe zoper paternalizem – na obtožbe, da se javna radiotelevizija ponaša prokroviteljsko in ljudstvu noče dati tega, kar ima najraje: možnost izbire sadja, ki je sočno in celo preveč zrelo.

Predvsem pa – in ta točka je bistvena, ko govorimo o medijih v 90-tih letih tega stoletja – zagrešijo zagovorniki modela javne radiotelevizije, ko govorijo le o ohranjanju kvalitete, odločilno strateško napako. Neoliberalcem dovolijo, da se izmuznejo s starim besednjakom o »svobodi tiska«. »Ohranimo model javne radiotelevizije« je samouničujoča pozicija v boju proti neoliberalizmu. Preveč dopušča. Bogat, čeprav morda izumetničen besednjak neoliberalizma »odprava državnega nadzora, svobodna izbira posameznikov, raznolikost) ne bi smel biti niti ošabno prezrt niti nekritično sprejet. Psevdo-svobodnjaški pozivi neoliberalizma so osrednji del njegove celotne strategije za nadzor sedanosti in prihodnosti – komercializiranja komunikacijskih medijev in izpostavljanja le-teh novim oblikam državnega nadzora – z novo opredelitvijo in monopoliziranjem prevladujočega, kolektivnega občutka za zgodovinsko preteklost. Neoliberalizem poskuša zgodovino ponovno napisati, da bi opredelil javno reguliranje kot paternalistično in žaljivo za britansko tradicijo neodvisnosti od državnega nadzora. Ta boj za ponovno pisanje zgodovine, ki se širi od zgoraj, nas pomembno opozarja, da tradicije ne rastejo kot sadeži na drevesih, ampak se nenehno gradijo, rušijo in ponovno gradijo. Opozarja nas na to, da bodo verjetno tisti, ki nadzorujejo oblikovanje tradicij, oz. ki vladajo sedanosti in manipulirajo s preteklostjo, nadzorovali tudi prihodnost. Opozarja nas tudi na to, da je razprava o tem, kdo bo dedič starega evropskega besednjaka »svobode tiska«, sicer že močno zapoznena, vendar pa je izbojevanje vodilnega mesta v teh polemikah nujna za preživetje in razvoj komunikacijskega sistema javne radiotelevizije, ki bo resnično bolj odprt in pluralističen in torej tudi dostopen državljanom različnih prepričanj.

Toda, kakšen naj bi bil na novo definiran, razširjen in bolj dostopen model javne radiotelevizije v praksi? Kakšna naj bi bila njegova vodilna načela? Na kratko rečeno, kaj bi lahko »svoboda tiska« pomenila v 90-tih letih tega stoletja in kasneje?

Obnovljen komunikacijski sistem javne radiotelevizije bi nedvomno moral že v izhodišču imeti jasna vodilna načela in strategije. Pripravljen bi moral biti za protinapad na neokonservativno strategijo svobodnega trga, ki bi ga usmerjala močna država. Zaradi razlogov, ki sem jih razložil, javne radiotelevizije ne bi smeli obravnavati (kot to počnejo npr. v ZDA) kot nebogljenno posnemanje trga – kot drugorazredni poskus, ki bi legitimiral produkcijske metode in programske načrte, ki bi jih ponujal pravi trg na področju komuniciranja, če bi mu dali le nekaj priložnosti. Modela javne radiotelevizije tudi ne bi smeli razumevati ozko in plaho kot sinonim za BBC, ali (kot je predlagal Lord Quinton) za modele programov umetniškega sveta, ki skrbijo za manjšine in pripravljajo programe, ki vključujejo »znanost, kulturo, kritiko in eksperiment«. Javna radiotelevizija bi vsekakor morala služiti manjšinam in širiti znanost in kulturo med ljudi ter vzpodbujati kritičnost in eksperimentiranje ter celo od časa do časa dati okusu javnosti kakšno zaušnico. Toda storiti bi morali še nekaj več. Javni mediji bi morali težiti k temu, da dobijo oblast državljani, da razvijejo polno in aktivno vlogo državljanov v okviru ustavne države (ki je del federacije evropskih držav), ki pa bi bili tudi odgovorni svojim državljanom, ki delajo in trošijo, živijo in se ljubijo v neodvisni, samoorganizirajoči se civilni družbi, ki podira in presega ozke meje nacionalne države.

Načelo javne radiotelevizije, ki ga želim zagovarjati, ima stare korenine, ki segajo v čas angleške revolucije, in katerih odblesk je zaznaven v dogodkih, povezanih z Erskinovo obrambo Toma Paina: komunikacijski mediji bi morali služiti javni rabi in uživanju vseh državljanov, ne pa zasebni koristi ali dobičku političnih vodij ali podjetij.

Toda še vedno ostaja vprašanje: kakšen naj bi bil komunikacijski sistem javne radiotelevizije v praksi? Skoz katere politične strategije bi ga lahko razvili? Obstajajo vsaj tri politične prioritete: Prvič glede na rast nezakonite in nevidne države je treba vladi naložiti odgovornost za to, da javno upraviči *sleherno* svoje vmešavanje v *katerikoli* del sistema informiranja. Vlade ne moremo imeti za zakonitega pooblaščenca za informiranje. Erskine je v svoji obrambi Paina povedal vse: »Nad drugimi svoboščinami vlada država, toda svoboda mišljenja drži vlado v primerni podrejenosti glede njenih dolžnosti.« To načelo kaže potrebo po novi ustavni ureditvi britanske politike, ki naj bi bila urejena po zgledu ureditve, ki so jo nedavno začrtali v Listini 88: zakonski ukrepi proti vsakršni zlorabi pristojnosti državnih uslužbencev centralne ali lokalne oblasti (podobno vladi iz »Sončne listine« v Združenih državah); vzpostavitev poštenega volilnega sistema s proporcionalno zastopanstvo; radikalna reforma sodnega sistema in parlamenta; ter upoštevanje Bill of Rights, ki zagotavlja zaščito državljanjskih svoboščin, kot so mirno zborovanje, sodni proces s poroto, svoboda združevanja, prepoved pripora brez sodnega procesa in zaščita pred spolno, rasno, versko ter vsako drugo obliko diskriminacije.

Druga točka je razblagovljenje medijev, kolikor se to le da, kar pomeni strožje predpise in odpravo zasebne korporativne oblasti nad sredstvi komuniciranja. Strožje omejitve pri produkciji in širjenju informacij s pomočjo tržnega poslovanja bi neizogibno pomenile večje vmešavanje države v tržne zadeve (kar je razlog za to, da je nova ustavna ureditev, ki zagotavlja trajno odgovornost politične oblasti svojim državljanom, tako pomembna). Omejevanje medijske moči zasebnega kapitala bi pomenilo, da bi prisilili Maxwelle, Murdoche in Eddije Shahe, da bi se podredili novi in strožji zakonodaji, ki bi specifikirala programski delež in omejitve pri verižnem lastništvu medijev. To bi pomenilo ustanovitev sveta za medijska podjetja, ki bi financiral alternativno lastništvo razlaščenih medijev in bi pomagal novim medijskim podjetjem. To bi nedvomno pomenilo, da bi javnost bolj podprla več malih produkcijskih družb tipa Channel 4 (4. programa), ki delujejo v okviru reguliranega trga in dosejajo pomembne programske uspehe.

Tretja in z zgornjo povezana prioriteta je spodkopavanje moči skrivnostne države kot tudi moči trga, in sicer z razvojem avtentičnega množstva *netržnih* in *nedržavnih* medijev na področju tiska in radiotelevizije – tj. medijskih institucij civilne družbe, ki bi jih finančno podpirala javnost in za katere bi jamčil zakon. Primeri vključujejo BBC – ki bi lahko pri tem ostal admiralska ladja netržnega in nedržavnega sektorja, a le za ceno tega, da se od znotraj demokratizira in da se odpravi sedanji sistem uprave, ki jo imenuje vlada. Drugi primeri bi lahko vključevali razvoj neodvisnih lokalnih kinematografov in snemalnih studijev; najem produkcijskih sredstev radiotelevizije; politične časopise, ki bi jih financirala država (kot na Švedskem); skupnostne knjižnice, ki bi bile opremljene z najnovejšo informacijsko tehnologijo; videoteks in sistemi sporočanja, ki bi bili javno dostopni; založniške in distribucijske kooperative; ter skupnostne radijske postaje. Kolikor bi le bilo mogoče, bi bili netržni in nedržavni mediji oskrbljeni z novo informacijsko tehnologijo, ki ima več izjemnih lastnosti. Vse vrste informacij so obdelane v digitalni tehniki; prenos podatkov med različnimi mediji je relativno poceni in

hiter; omogočene so manjše, decentralizirane in uporabniku naklonjene operacije ter večje usklajevanje in strateški nadzor; in – to je bistveno – nove informacijske tehnologije odpravljajo tradicionalne vzorce televizije in radia, ki ponujata pakete programov množični publiki. Namesto tega novi elektronski sistemi ponujajo informacije na bolj individualizirani osnovi: »prejemnik« lahko v kateremkoli trenutku izbere specifično informacijo, ki si jo želi.

V praksi bi te tri prioritete – nova ustavna ureditev, državno vodenje in omejitev trga ter razvoj pluralnosti netržnih, nedržavnih sistemov informiranja – radikalno spremenile našo definicijo modela javnih storitev. Sistem javnega komuniciranja bi se tako razširil na celotno infrastrukturo komunikacijskih institucij, ki jih financira in podpira država, in nedržavnih institucij, ki širijo informacije med državljani. Obnovljen in razširjen model javnega komuniciranja bi bil nepogrešljiv prijatelj demokracije. Konec koncev se lahko sposobnost vseh državljanov, da izražajo sodbo o tem, kako živijo – njihova zmožnost, da živijo demokratično – razvije in zaščiti le, ko imajo vsi enak dostop do različnih oblik in virov informiranja⁵.

Izboljššan model javnega komuniciranja, ki sem ga tu skiciral, priznava to pomembno točko. Z izstopom iz sence Lorda Reitha postane jasno, da v kompleksni družbi stara reithianska domneva, da ljudstvo lahko komunicira kot družina, ki sedi okoli domačega ognjišča, ne pride v poštev; da je nemogoče, da bi bili vsi državljani hkrati stalni sporočevalci in prejemniki informacij; ter da svoboda javnega širjenja informacij ni identična niti s svobodo prejemanja informacij niti s svobodo do tega, da ostaneš tiho. Model javnega komuniciranja, ki sem ga skiciral, pošteno obravnava te osnovne točke, kot tudi kompleksnost in raznolikost – razlike med območji, med podeželjem in mesti, mladimi in starimi, bogatimi in revnimi ter razvrščanje glede na poklic, etnično identiteto, jezik, spol in seksualna nagnjenja – ki so vedno bolj značilne za Veliko Britanijo in druge zahodnoevropske države. In iz tega razloga ta model ne bi več temeljil – kot so temeljili klasični zagovori »svobode tiska« – na domnevno absolutnih načelih, kot so Bog, naravne pravice, resnica ali (v verziji iz začetka dvajsetega stoletja) Reith. Nasprotno, novi model javnega komuniciranja bi v filozofskem smislu vodilo načelo demokratičnega skepticizma, ki priznava kompleksnost, raznolikost in različnost in ki – povedano v preprosti angleščini – dvomi v to, da lahko katerakoli oseba, skupina, odbor, stranka ali organizacija opravi najboljšo izbiro glede stvari, ki zadevajo vse državljane. Novi model javnega komuniciranja bi upošteval mnenje češkoslovaškega humorista Jana Wericha, ki je izjavil, da je boj proti neumnosti tistih, ki imajo oblast, vedno brez haska, vendar ga kljub temu ne smemo opustiti. Če povedano strnemo: novi model javnega komuniciranja bi deloval kot temeljna potreba polno razvite demokracije, kot najmočnejše orodje zoper velike dogme in različne majhne smrdljive ortodoksosti – kot nujno potrebno sredstvo za zagotovitev tega, da lahko posamezniki in različne skupine odkrito izrazijo

⁵ Socialno-politične zahteve popolnoma razvite demokracije, v kateri je civilna družba, za katero je značilna visoka raven družbene enakosti in svobode, so za odgovorne, ustavno določene in državne institucije trn v peti; to je orisano v mojem delu *Democracy and Civil Society* (Demokracija in civilna družba, London in New York: 1988). Opozorim naj na to, da mojega poskusa, da bi povezal državljane in potrebo po neomejenem dotoku informacij ne napotuje h konvencionalnemu mnenju, da lahko državljani, ki so bolj informirani o svetu, bolj učinkovito varujejo in zagovarjajo svoje interese ter interese ljudstva. Ta konvencionalni nazor, ki je v demokratični teoriji običajen, zmotno upošteva kot resnična vrsto dejstev, ki imajo določljiv pomen ter rezon (potencialnih) državljanov, ki na ta dejstva reagirajo racionalno. Ne uvidi pa tega, da državljani in informacije, ki jih prejemajo in pošiljajo, vplivajo (nadgrajujejo) drug na drugega; ter da je »informiranje« zgrajeno simbolično, in da ga državljani, ki ga spremljajo, nenehno znova po svoje interpretirajo.

svoje strinjanje (ali svoje nasprotovanje) s tem, kar imajo drugi državljani radi ali česar ne marajo, z njihovimi predlogi, okusi in ideali.

Priznati moram, da potrebujejo moji rdeče-republikanski predlogi za zavarovanje modela javnega komuniciranja pred neoliberalizmom, v čigar rokah sta svoboda in enakost nedvomno v nevarnosti, še precej piljenja in dopolnjevanja. Boleče se tudi zavedam tega, da je moj oris zanemarljivo finančne in organizacijske podrobnosti, ki so potrebne za uspešno prenovo in razširitev modela javnega komuniciranja. Nisem prepričan, da bo ta model institucionaliziran še za časa mojega življenja. Zavedam se tudi, da če bi bil model institucionaliziran tak, kot je, ne bi bil zdravilo za vse tegobe. Vsebuje namreč tudi določene nevarnosti. Nazoren primer: popolnoma demokratičen sistem komuniciranja bi lahko pripeljal do prenatrpanosti z informacijami – do preobremenjevanja državljanov z begajočimi serijami števil in vrsto elektronskih naprav, do obilice alternativnih radijskih in televizijskih programov, do stotin revij in časopisov, tisočerihih letakov, elektronskih oglasov ter milijonov knjig. Zares obstajajo nevarnosti – na katere je v svojih zadnjih spisih opozoril Jean Baudrillard⁶ – da bi postali državljani ujetniki informacij, ki jih neprestano zasipajo, da sploh ne bi imeli dovolj časa, da jih prebavijo ali sploh doumejo smisel hudournika informacij, ki jih zaliva.

Toda nevarnosti zasipavanja z informacijami ne smemo pretirano napihnuti (kot je to storil Baudrillard v svojih spisih). Danes večina državljanov – kot daje slutiti izredno širjenje piratstva na področju videa – ohranja prirojeno (čeprav morda premalo razvito) sposobnost, da samodejno zožuje kompleksni tok informacij na raven, ki jo lahko še obvlada, in sicer tako, da jih izbira, kritično presoja, ponovno interpretira ali pa se – kot želva – popolnoma zavaruje pred dotokom informacij. Tisti, ki jih možnost zasipavanja z informacijami plaši, tudi pozabljajo, da bi mogel medijski model, ki je tu opisan, okrepiti kulturo državljanov – tako kot je naraščanje števila publikacij in oddaj o ženskah, ki so jih pripravile ženske same, v zadnjih letih prispevalo h kristalizaciji in širjenju feministične občutljivosti, in kot je natis 50.000 novih knjig na leto v Veliki Britaniji pripomogel k temu (v nasprotju s tezo Georga Steinera in drugih), da je kultura razmišljanja in literarnosti ostala živa.

Poleg tega pa so informacijski viharji neizogibna značilnost demokratičnih družb. Pod dolgo trajno diktaturo (npr. v Francovi Španiji in Husakovi Češkoslovaški) so stvari precej drugačne. Zdi se, da se je čas ustavil. Čeprav se posamezniki nenehno rojevajo, odraščajo, se zaljubljujejo, imajo otroke in umirajo, ostaja vse okoli njih negibno, okamenelo in venomer enako. Življenje je do skrajnosti dolgočasno. Nasprotno temu pa je v popolnoma demokratičnem sistemu vse v nenehnem gibanju. Obstajajo raznolikost, odprtost in nenehna konkurenca med vodilnimi silami za nadzor nad definiranjem realnosti, zato obstajajo zmeraj bogati informacijski tokovi. To je neizogibno in pravilno, kajti glavna in neprekosljiva prednost demokracije ni v tem, da zagotavlja mir, tišino in dobre odločitve, marveč da državljanom ponuja pravico do razsojanja (in pravico da o svoji sodbi ponovno razmislijo) o kvaliteti katerihkoli odločitev. Zaradi tega model javnega komuniciranja, ki ga zagovarjam, v praksi ne bi odpravil javnih razprav o pomenu in cilju »svobode tiska«. Gotovo se bodo še naprej nadaljevale debate o pornografiji, ali o tem, ali naj se oddaje »za odrasle« na sporedu premaknejo še v kasnejše nočne ure, ali o tem, kaj je nesramno ali obrekljivo govorjenje. Ta in druga vprašanja nas bodo še vedno spremljala, verjetno pa se bodo pojavila tudi nova (predvsem

⁶ Jean Baudrillard, *L'Autre par lui-meme* (Paris: 1987).

v zvezi s tem, ali je več naročniške televizije dobra zamisel, ali kako bodo urejeni odnosi z ostalo Evropo). V demokratičnih družbah bo namen in pomen »svobode tiska« zmeraj predmet polemik, medtem ko družba, ki je zasvojena z denarjem ali politično oblastjo – in ki ne dovoljuje polemik o svobodi izražanja in informiranja – zagotovo odмира ali pa je celo že mrtva.

Morda postaja Velika Britanija takšna družba. Morda se bo neoliberalistično čenčanje o izbiri in svobodi izkazalo kot intermezzo na poti k novi obliki privatiziranega suženjstva. Morda ne bomo znali ceniti tega, da bo predlagana reorganizacija medijev storila za dokončno preoblikovanje prihodnosti naše družbe več kot pa vsi drugi »thatcherizmi« skupaj. Morda bodo mnogi nasprotniki neoliberalizma ostali napol slepi. Morda ne bodo uvideli, da je privatizacija komunikacijskih sredstev pod strožjim nadzorom države kvalitativno bolj resna in nevarna zadeva kot pa razprodaja plina, elektrike, parkirnih števcov, in to natanko zato, ker bo verjetno prodrla v srce vsakdanjega življenja – preoblikovala bo naš občutek za čas in prostor, naše elementarne želje in ne-želje in celo naš jezik. Morda občani ne bodo gojili nobenih upov glede javnega življenja. Morda bomo trošili svoj prosti čas za to, da se bomo »pasli« po novem izobilju cenzuriranega, komercializiranega radia, televizije in časopisov. Morda nas bodo prepričali, da sami sebe privatiziramo in da gledamo na politiko kot na prekleto nadlogo. Morda na ulicah Londona ne bomo nikdar več slišali vzklikov »svoboda tisku«. Morda bodo Toma Paina, Thomasa Erskina in druge stare prijatelje svobodnega komuniciranja še enkrat pripoznavali za krive in pozabljene – in to za zmeraj.

Prevod: Simona Pihler

IDA HOJNIK

Samostojnost in povezanost starih ljudi v času in prostoru

1. Staranje v prizmi časa

Kadar govorimo o staranju, je čas prav gotovo pomembna dimenzija. »Doživljanje časa je odvisno od pripadnosti določeni skupini« (Supek, 1987) in od razvojnih sprememb družbe. Čas lahko interpretiramo glede na fizični prostor, glede na trende globalnega družbenega razvoja ali glede na posameznika. Vsi trije vidiki se med seboj prepletajo. Čas oblikuje vsebino in dinamiko. Šele takrat, ko v analizo vsebine vključimo tudi čas, lahko govorimo o dinamiki (hitrosti oz. počasnosti) dogajanja oz. spreminjanja.

V intrageneracijskem procesu posameznika se integrirajo različni profili časovne dimenzije. Zato srečamo pri različnih avtorjih tudi različne simbolne oznake glede na to, kateri aspekt časovne dimenzije je postavljen v ospredje. Hendricks J. in Peters B. C. (1986) razlikujeta individualni, socialni, zgodovinski in ekološki čas. Individualni čas se oblikuje v subjektivnem časovnem polju. Posameznik se orientira po konkretnih dogodkih v svojem življenju. Če se spreminjajo prioritete dogodkov, se spreminjajo tudi glavne komponente posameznikovega časovnega doživljanja. V tem primeru gre za posameznikove izkušnje v življenju in za dogodke, ki so nanj bolj ali manj vplivali (npr. oblikovanje družine, napredovanje v poklicu, upokožitev, smrt bližnjega sorodnika).

Socialni čas avtorja opredeljujeta kot normativno sintezo individualnih časovnih shem. Socialni čas je element posameznikove interakcije v okolju. Predstavlja kulturni okvir, v katerem je sinhronizirana individualna temporalnost, nekakšen »ritem kolektivnega življenja« (isto tam).

Če oba vidika še drugače interpretiramo: individualni čas vključuje človekovo samostojnost, socialni pa povezanost z okoljem. Zgodovinski čas naj bi vključeval dimenzijo preteklosti, sedanosti in prihodnosti skozi tradicijo in zgodovinske dogodke, ki so pomembni za posameznikovo kulturo. Nima direktno izkustvenega značaja. Izraža se v ohranjanju kulturnih simbolov.

Ekološki čas je povezan z naravnim oz. fizičnim prostorom in spremembami v njem. Vključuje spremembe zaradi naravnih zakonitosti in človeških posegov. Oboje vpliva na diferenciacijo časovne dimenzije.

W. Voges (1983) omenja subjektivni in socialni čas. Prvega opredeljuje kot notranjo časovno strukturo in je tesno povezan z organskim ritmom. Socialni čas pa predstavlja temeljni strukturni princip družbene resničnosti in individualnega življenja. S socialnim časom opisujemo celotno življenje v socialno relevantnih enotah in na ta način tudi prevedemo koledarsko starost v socialno starost, ki je opredeljena predvsem s socialnimi vlogami (Voges, isto tam).

2. Prepletanje dinamike različnih aspektov časovne dimenzije

Kadar govorimo o staranju z razvojnega vidika, to pomeni, da upoštevamo staranje kot proces (za razliko od starosti kot določenega življenjskega obdobja), dobimo najbolj zanesljivo sliko, če upoštevamo intrageneracijski časovni interval ene generacije.¹ Zato se v zadnjem času na raziskovalnem področju socialne gerontologije vedno bolj uveljavlja metoda življenjepisa oz. osebne zgodovine (Voges, 1983, Rosenmayr, 1979). S to metodo je možno primerjati dinamiko sprememb v subjektivnem zaznavanju posameznika ter dejanske spremembe v fizičnem in socialnem prostoru.

Intrageneracijski proces ima v razvitih družbah pri vsakem posamezniku enako oblikovano krivuljo, razlikuje se le po oscilacijah v srednjem delu, ki nastanejo zaradi različnih kombinacij vertikalne in horizontalne mobilnosti. Posameznik v procesu socializacije osvoji vrednostni sistem in prevzema družbene vloge kot so vstop v šolo, priprava na poklic, vstop v poklic, oblikovanje družine, družbena, društvena, interesna aktivnost, upokožitev. Upokožitev je zadnja družbena vloga v intrageneracijskem procesu, ki je vesplošno priznana kot izključitev, ni pa vsebinsko izpolnjena. V srednjem življenjskem obdobju se stopnjuje medosebna diferenciacija, ki se izraža v procesu individualizacije. Lahko bi rekli, da se individualizacija posameznika najbolj izrazito oblikuje v vedenju posameznika takrat, ko le-ta postane materialno in osebno samostojen subjekt. S starostjo individualna različnost narašča, ker se v celotnem življenju akumulirajo različni vplivi iz okolja.

Na človekovo življenje najbolj izrazito vplivajo trije procesi: vrednostni sistem, ekonomske spremembe in spremembe v fizičnem okolju. Fizično okolje se v času spreminja z najmanjšo dinamiko, tako da človek lahko sproti oblikuje novo sliko obdajajočega okolja in jo interiorizira v svoji zavesti. Drugače je, kadar človek sam zavestno spremeni okolje s preselitvijo. Takšna sprememba je hitra in prilagajanje traja dlje časa. Vpliva pa tudi motiv preselitve. Čim močnejši je motiv, tem hitrejša je prilagoditev na novo okolje. Starejši ljudje so največkrat nemotivirani za preselitev, ker se bojijo, da novega, neznanega okolja ne bodo obvladali.

Vrednostni sistem človek osvoji v procesu socializacije, se pravi v zgodnjem življenjskem obdobju. Raziskave kažejo, da vrednote ostanejo stabilne znotraj intrageneracijskega procesa.² Nove generacije osvojijo vrednote svojega časa in zaradi tega prihaja do konvergiranja različnih vrednostnih sistemov med generacijami. Bengtson in Black (v Baltes, 1981–84) navajata naslednje značilnosti medgeneracijskih procesov:

- a) Pogled posamezne generacije je odvisen od tega, kateri vrstniški skupini pripada;
- b) Individualne osebne spremembe pomembno vplivajo na medgeneracijske odnose;
- c) Medgeneracijski odnosi sami po sebi so razvojni pojav – to je kontinuiran proces, na katerega vplivajo individualne razvojne spremembe in kulturne spremembe.

¹ Nekateri avtorji uporabljajo namesto generacije pojem kohorta, da bi tako bolj poudarili homogenost starostne skupine, ki je bila kot celota postavljena v določeno konstelacijo socialnega življenja (npr. M. W. Riley, 1972)

² Makarovič je v raziskavi Problemi mladine, zaposlovanja in kadrov (Makarovič, 1984) odkril, da mladi bolj kot delo cenijo kreativnost, ki je značilna vrednota postindustrijske družbe, za starejšo generacijo pa sta značilni vrednoti delo in pridnost. Razlike so se pokazale tudi v ideoloških vrednotah mladih in starejših Slovencev (Hojnik, 1986). Mladi najbolj cenijo enakost in svobodo, ki sta izraziti socialistični vrednoti, starejši pa so ohranili bolj tradicionalno vrednostno orientacijo, v kateri dominirata mir in poštenje.

d) Medgeneracijski odnosi so dvosmeren kontinuiran pojav – vsak sprejema od drugega in prenaša na drugega;

e) Na medgeneracijske odnose vplivajo faktorji, ki predstavljajo kontinuiranost v tem procesu (npr. sorodstvo, solidarnost) in tisti, ki predstavljajo medgeneracijske razlike;

f) Socialno-kulturne spremembe se kažejo kot konfrontacija podobnosti in sprememb med generacijami.

Strokovnjaki v zahodnih družbah ugotavljajo vedno več podobnosti med starši in otroki (podobnosti se kažejo v prezentaciji jaza, v modi, preživljanju prostega časa) (Bytheway in drugi 1989). Vedenjski vzorci postajajo vse bolj starostno nedoločljivi. Povečuje se kontinuiteta v medgeneracijskih odnosih. Avtorji, ki razlagajo sociološke perspektive družbenega razvoja v informacijski dobi, predvidevajo, da bo osebnostna identiteta v življenjskem ciklusu človeka manj povezana s starostno določenimi vlogami (npr. šolanje, kariera, poroka, upokojitve). Življenjski cikel posameznika se bo deinstitucionaliziral. Dinamika družbenih razvojnih sprememb bo implicirala adaptabilne vedenjske vzorce posameznika tekom življenja. Zasebnost v družinskem življenju vse bolj zgublja na pomenu (isto tam). Družina izgublja funkcijo kot avtoritativna in hierarhična institucija.³ Več demokratičnosti v družinskih odnosih je pogojeno s spreminjanjem vrednot. Potreba po zasebnosti v družinskem okolju pa se bo z vidika telekomunikacijskih procesov v prihodnosti povečala.

Če se bo delovno okolje preneslo v bivalno okolje, se bo povečala potreba po mirnem, nemotenem prostoru za skoncentrirano delo.

Ekonomske spremembe imajo na starostnika po upokojitvi najbolj direkten vpliv. Ekonomski status upokojencev se zniža, lahko pa nastopijo še globalne ekonomske spremembe, ki se v zadnjih letih kažejo kot ekonomska kriza.⁴ (Najbolj drastično v socialističnih državah.)

Posameznik na ekonomska dogajanja v družbi ne more direktno vplivati, lahko pa le-te drastično vplivajo na kvaliteto njegovega življenja.

Prilagoditev na ekonomske spremembe je eksistenčno nujna, lahko pa predstavlja skrajno osiromašenje življenja, ki se zreducira le še na preživetje. V Jugoslaviji npr. so ekonomske spremembe *povečevale medgeneracijske razlike*. Najstarejša skupina starostnikov ima relativno slab ekonomski status, ker večina žensk ni bila zaposlenih in mora zakonski par živeti le z eno pokojnino. Generacija mladih upokojencev ima bistveno boljšo kvaliteto življenja, ker so svoje aktivno življenjsko obdobje preživeli v ekonomsko najboljših časih jugoslovanske družbe in lahko z akumuliranimi sredstvi ohranijo potrošniški način življenja tudi po upokojitvi. Današnje srednje generacije pa imajo bistveno slabše pogoje za materialno akumulacijo, ki se bo odražala tudi v slabšem življenjskem standardu po upokojitvi.

³ Popolnoma drugačna je funkcija družine v tradicionalnem okolju, kjer dominira patriarhalni družinski vzorec – dominacija starejšega nad mlajšim, moškega nad žensko, domačinov nad priseljenci (Mlinar, 1980). Večja diferenciacija družbenega sistema pogojuje tudi večje osamosvajanje mlajših in starejših generacij.

⁴ Zanimiv je podatek, kako starejša generacija v Sloveniji ocenjuje revščino v zadnjih letih. V raziskavi SJM 84 se je pokazalo, da je revščina starejše ljudi nad 60 let med vsemi starostnimi skupinami najmanj prizadela. Najbolj so revščino občutili najmlajši anketiranci med 18–25 leti (Hojnik, 1986). Upokojenci so na nizek socialni položaj že tako dobro adaptirani, da globalnih ekonomskih sprememb ne občutijo kot bistveno spremembo njihovega eksistenčnega položaja.

3. Individualizacija v časovni perspektivi družbenega vrednotenja staranja

Starost kot družbena kategorija je derivat delitve dela na osnovi produkcijske učinkovitosti in izobraževanja na vseh stopnjah. Drugače povedano: upokojevanje in z njim povezano družbeno vrednotenje starosti je iznajdba industrijske družbe. Novi načini proizvodnje so zahtevali na eni strani večjo izobraženost ljudi, na drugi strani pa čim večjo učinkovitost. Prva zahteva je bila rešena z obveznim izobraževalnim sistemom ter z višjimi oblikami izobraževanja, druga pa z *izključitvijo človeka iz delovnega procesa*, ko le-ta ni bil več produktivno učinkovit. Tako so zgodovinsko-socialni faktorji vplivali, da sta nastali dve novi družbeni kategoriji: adolescenti in upokojenci (Rosenmayr, 1979). Obema je skupna značilnost *neproduktivnost*, le s to razliko, da se ena šele pripravlja na vstop v delovni proces, druga pa je svoje že odslužila.

V industrijski družbi se starost obravnava kot *kategorija z izključitvijo iz sistema*. Izključitev iz sistema je urejena institucionalno, tako da upokojenec v sistemu nima priznane družbene vloge. Upokojenci niti kot posamezniki niti kot kategorija niso integrirani v družbeni sistem. »Sistem, katerega glavne komponente predstavljajo skupine in kolektivi, je na nizki ravni različnosti in integracije« (Teune, Mlinar, 1978). To lahko trdimo za sistem industrijske družbe, ki se do starih prebivalcev obnaša ravnodušno in neobčutljivo. Starostniki so »obravnavani« *uniformno* kot kategorija v odnosu do družbeno priznanega dela (upokojitve), kakor tudi glede družbeno organizirane pomoči oz. varstva (kolektivno institucionalno varstvo). Posameznik se izgublja v *povprečnosti* oz. *nivelizaciji individualnosti*. Uniformnost se izraža tako v družbeni vlogi znotraj sistema, kakor tudi v grajenem okolju.⁵

Z razvojem sistema se »hkrati povečujeta različnost in integracija«. (Teune, Mlinar, 1978). Z večjo diferenciacijo komponent sistema se povečuje tudi *senzibilnost sistema* za posamezne komponente. Večanje humanizacije sistema se izraža v večji odzivnosti sistema na različnost njegovih posameznih enot, hkrati pa se povečuje tudi odzivnost in vpliv enot (posameznikov) na funkcioniranje sistema.

Ta teoretična spoznanja se izražajo tudi v odnosu do starostne populacije znotraj sistema in v grajenem okolju:

1. V institutu upokojitve se pojavlja večja fleksibilnost, npr. zgodnja upokojitve, delna upokojitve;

2. Družbeno organizirana pomoč ni le na ravni uniformnega kolektivnega varstva v domovih za stare, ampak se vse bolj razvijajo servisne storitve v bivalnem okolju;

3. Obstaja vedno več možnosti za formalno in neformalno povezovanje starih prebivalcev (interesne skupine, klubi upokojencev, izobraževalni tečaji, vrstniške skupine);

4. Razvija se tudi gradnja stanovanj za starejše prebivalce s prilagojeno stopnjo varstva oz. »kontrol« (npr. neodvisna stanovanja, varovana stanovanja, razširjena stanovanja).

Starost se v družbi ne obravnava več zgolj povprečno, ampak zasledimo diferenciran pristop družbe do problemov starosti. Seveda ta diferencirana obravnava starosti še zdaleč ni dosegla maksimalne stopnje individualizacije. Veliko proble-

⁵ Prvi domovi za starostnike so bile stare graščine, ki so funkcionalno popolnoma neustrezne za bivanje onemoglih in bolnih starih ljudi. Prav tako so tudi stanovanja zelo slabe kvalitete in neustrezna. Živković (1973) je v svoji raziskavi ugotovil, da 40% stanovanj nima kopalnice, 30% jih nima stranišča, 23% je brez vodovoda in 27% brez kanalizacije.

mov se še vedno rešuje na ravni skupine (npr. do »podaljšane« zaposlitve oz. zapoznele upokojitve so v Sloveniji upravičeni samo univerzitetni profesorji). Te skupine pa se znotraj starostne populacije vedno bolj diferencirajo in individualizirajo, tako da smo priča procesu integracije raznovrstnosti, ki gre v smeri večje samostojnosti posameznika.

Makarovič (1986) meni, da je od kulturnega faktorja odvisno, v kolikšni meri bo tekom razvoja prišlo do porasta različnosti. To se najbolj izrazito kaže, če primerjamo med seboj stopnjo diferenciacije sistema v zahodnih, razvitih državah in vzhodnih državah.⁶

Podobno se kažejo razlike tudi med urbanim in ruralnim okoljem. Novosti je lažje uveljavljati v mestnem okolju, kjer je večja gostota prebivalstva in zato tudi večja selektivnost kot pa v ruralnem okolju, kjer je močno zakoreninjena tradicija in odklanjanje novosti.

Trend procesa individualizacije se bo v informacijski dobi stopnjeval do večje raznovrstnosti. S fleksibilnimi vzorci dela se bodo prepletali fleksibilni vzorci samopomoči, medsebojne pomoči in vzajemnih oblik dela v lokalni skupnosti. Reševanje problemov starosti bo v večji meri vezano na lokalno skupnost. Določena stopnja organiziranih dejavnosti, ki se bo ohranila, bo funkcionirala kot strokovna pomoč in dopolnilo neformalni dejavnosti v lokalnem prostoru.

LITERATURA:

1. Baltes P. (ed.) (1981-84): *Life Span Development and Behavior*, 6 volumes, Academic Press, New York
2. Bytheway B. in drugi (ed.) (1989): *Becoming and Being Old*, Sage Publ., London
3. Hendricks J. in drugi (1986): *The Times of Our Lives*, *American Behavioral Scientist*, vol. 29, št. 6, Sage Publ., Beverly Hills
4. Hojnik I. (1986): *Staranje in upokojevanje v zaostrenih družbenih razmerah*, RI FSPN, Ljubljana, raziskovalno poročilo
5. Makarovič J. (1986): *Kreativnost v družbeno-prostorskih procesih I*, raziskovalno poročilo, FSPN, Ljubljana
6. Makarovič J. (1984): *Problemi mladine, izobraževanja in kadrov*, RI FSPN, Ljubljana, raziskovalno poročilo
7. Mlinar Z. (1980): *Urbanizacija, urbanizem in sociologija*, FSPN, Ljubljana
8. Riley W.M. in drugi (1972): *Aging and Society*, vol. three: *A Sociology of Age Stratification*, Russell Sage Foundation, New York
9. Rosenmayr L. (1979): *Objective and Subjective Perspectives of Life Span Research*, paper prepared for the Luxemburg Conference of Ageing and Life Course Transitions in an Interdisciplinary Perspective
10. Supek R. (1987): *Grad po mjeri čovjeka*, Naprijed, Zagreb
11. Teune H., Mlinar Z. (1978): *The Social Ecology of Change*, Sage Publ., London
12. Voges W. (1983): *Soziologie der Lebensalter*, Sozial forschungsinstitute, München
13. Živković M. (1973): *Staranje u Jugoslaviji*, Zavod za zaštitu na radu, Niš

⁶ V Združenih državah je raznovrstnost oblik servisnih storitev in starostnega varstva veliko večja kot npr. v Sloveniji, kjer smo še do pred nekaj leti razvijali izključno institucionalno varstvo.

IZTOK SIMONITI

Strategija in praksa hegemonizma

(večnost Monroejeve doktrine)

Povod za pričujočo razpravo je nedavna vojaška intervencija ZDA v Panamo. ZDA so, kot izraziti hegemon, začele že februarja 1988 z ekonomsko blokado, politiko pritiskov na Panamo, ki je dosegla svoj vrhunec v vojaški intervenciji 20. decembra 1989 in bila končana 3. januarja 1990, ko se je general Noriega predal ameriškim silam – potem ko je deset dni užival status političnega azilanta v ambasadi Vatikana v Panama City-ju.

Po volilnem porazu sandinističnega totalitarnega režima D. Ortege in zmagi demokratične opozicije v Nikaragvi (februarja letos) ter ponovni vzpostavitvi parlamentarne demokracije v Čilu (marca letos) ostaja Kuba edina država v zahodni hemisferi, v kateri so na oblasti komunisti. Kuba je torej nelogični tujek v tradicionalni interesni sferi ZDA.

Namen razprave je zato analizirati dolgoročnejši odnos države hegemonu do držav, ki tradicionalno sodijo v njeno interesno sfero. Poleg tega ne smemo zanamiti dejstva, da so ZDA tudi ena od dveh t. i. supersil, ki imata v hierarhiji mednarodnih odnosov dejansko »posebne obveznosti in zato tudi posebne pravice«. V praksi predstavljajo te posebne pravice za ZDA nekakšno politično legitimiteto, da posredujejo v Latinski Ameriki vedno takrat, kadar menijo, da so ogroženi njeni vitalni interesi. Izvor te politične legitimitete je seveda konkretna moč in sposobnost uporabe sile, zaradi česar hegemon (ZDA) po svoji volji in presoji odloča o sredstvih, krajih in času uporabe svoje moči. Pisani temelj, ki »urbi et orbi« razglasa ameriško hegemonstvo v zahodni hemisferi, pa je t. i. Monroejeva doktrina. Le-ta in številne izpeljave ameriškega intervencionizma v praksi so predmet naše razprave. Pregledi vojaških intervencij ZDA v Srednji Ameriki, ki so utemeljene v Monroejevo doktrino pa dajemo v opombi¹

¹ Monroejeva doktrina, ki je sicer izrecno zahtevala spoštovanje načela neintervencije (evropskih kolonialnih sil), se je v nekaj desetletjih spremenila v izrazit instrument ameriškega intervencionizma in hegemonstva v Srednji Ameriki, in sicer: z intervencijo v Kolumbiji so ZDA vzpostavile t. i. »vlado panamske republike«, ki je razglasila neodvisnost Paname in ki so jo ZDA takoj vojaško okupirale (1903); v Dominikanski republiki (1904); na Kubi (1906); s silo so ZDA vzpostavile de facto protektorate nad Hondurasom in Nikaragvo (1911), Haitijem (1915) in Dominikansko republiko (1916); v času državljanske vojne v Mehiki so ZDA intervenirale dvakrat (1914, 1916). ZDA pa so se v skladu z Rooseveltovo politiko dobrega sosedstva odpovedale pogodbeno določeni pravici do intervencije na Kubi (1934) in Panami (1936). V obdobju po 2. svetovni vojni je Trumanova doktrina tisti temelj, ki pomeni kontinuiteto veljavnosti Monroejeve doktrine in novih političnih okoliščinah boja proti komunizmu: intervencija ZDA v Gvatemali (1954) zaradi »prodora mednarodnega komunizma« v to državo; intervencija na Kubi (1961) zopet komunistični režim F. Castra; intervencija v Dominikanski republiki (1965) zaradi levega in desnega ekstremizma ter zaščite državljanov ZDA; intervencija v Čilu (1973) in Grenadi (1983) zaradi prokomunističnih režimov in zaščite državljanov ZDA; intervencija v Panami (december 1989) zaradi zaščite življenj ameriških državljanov, obnavljanja demokracije in ohranitve integritete sporazuma o Panamskem kanalu.

Neprkriti intervencionizem izvajajo ZDA tudi proti komunističnima režimoma v Nikaragvi (od 1979 do zadnjih volitev) in Kubi (od 1961); obe državi sta namreč nelogična tujka v ameriški interesni sferi.

Ker so ameriški poseg v Panamo, pritiski na Nikaragvo in Čile za vzpostavitev demokratičnih režimov le posamezni primeri izvajanja že davno opredeljene politike ZDA, se z njimi ne bomo posebej ukvarjali.

Mednarodna politična razsežnost Monroejeve doktrine

ZDA so svojo zunanjo politiko do Latinske Amerike opredelile s t. i. Monroejevo doktrino 1823. leta, ki je ostala v praksi veljavna do današnjega dne. Iz besedila dokumenta je namreč mogoče opredeliti geografsko območje, ki ga Monroejeva doktrina označuje kot interesno sfero ZDA. V dokumentu se uporabljajo pojmi: »ameriška celina«, »dogajanja v tej hemisferi«, »svojih bližnjih na tej strani Atlantika« itd.

Monroejeva doktrina kot izraz politične strategije ZDA, s katero so področje Latinske Amerike razglasile za svojo interesno sfero, ni napisana v posebnem dokumentu ali izjavi, temveč jo sestavljajo le trije odstavki sedme letne poslanice predsednika Monroeja Kongresu leta 1823. Skupaj ne predstavljajo niti desetine letne poslanice, ki se je nanašala na druge, za nas manj pomembne zadeve.

Posebnost Monroejeve doktrine je pravzaprav njena trajnost. Redki so namreč primeri, da bi neka država svojo zunanjo politiko vodila stoletje in pol na temelju ene same doktrine, še posebej glede na to, da so se v ZDA v tem obdobju izmenjale številne ekipe na oblasti. Za nas so najpomembnejši naslednji elementi Monroejeve doktrine: a) vsak poskus evropskih sil, da razširijo svojo politično moč na Latinsko Ameriko, bodo ZDA tolmačile kot ogrožanje varnosti; b) vsako intervencijo, ki bi jo evropske sile sprožile z namenom pritiska ali nadzora nad vladami, ki so že postale samostojne, bodo ZDA tolmačile kot sovražno dejanje proti ZDA.

Monroejeva doktrina je bila sicer unilateralna poteza, vendar pa je bila postopoma sprejeta v regionalnih in mednarodnih okvirih. V praksi so ZDA omenjeno doktrino v različnih obdobjih različno tolmačile in uporabljale vsakokrat tista sredstva, ki so se zdela za njeno uresničevanje najprimernejša. V 19. stoletju, ko so ZDA doktrino izvajale unilateralno in sredstva prilagajale konkretnim primerom, je bila zato doktrina večkrat dopolnjena. Verjetno je najpomembnejši amandma T. Roosevelta (1904), s katerim so si ZDA vzele pravico, da uporabijo svoje enote kot »mednarodne policijske sile« in na ta način »legitimizirale vojaško intervencijo v drugih državah zahodne hemisfere z namenom, da prisilijo lokalne vlade, da le-te plačajo dolgove tujim upnikom in se tako izognejo tudi grožnji, to je evropski intervenciji«.

Že na prvi haški konferenci (1899) so ZDA Monroejevo doktrino skušale vsiliti ostalemu svetu kot splošno veljavni princip, na mirovni konferenci v Parizu (1919) pa je ameriška delegacija doktrino postavila kot *conditio sine qua non*.

Društvo narodov je v 54. čl. Listine priznalo Monroejevo doktrino kot »regionalni sporazum«, pri čemer je Washington dodal še rezervo, po kateri »ZDA ne bodo dale na arbitražo ali v obravnavo Skupščini ali Mirovnemu svetu nobenega vprašanja, ki je po presoji ZDA odvisno ali povezano z njeno dolgoročno politiko, poznano kot Monroejeva doktrina«.

ZDA so prav tako na 4. panameriški konferenci (1910) dosegle, da so ostale latinskoameriške države *de facto* in *de iure* priznale Monroejevo doktrino kot »faktor mednarodnega miru na kontinentu«. Z razveljavitvijo vseh amandmajev in dodatkov – Clarkovi amandmaji, 1928 – so ZDA z novo politiko neintervencije

dosegle ponovno priznanje doktrine s strani držav Latinske Amerike. Politika F. D. Roosevelta proti fašistični ideologiji in nemškimi teritorialnimi aspiracijam pa je še bolj okrepila kontinentalni konsenz. ZDA so leta 1940 obvestile nacistično Nemčijo o »enotnem nasprotovanju evropskemu vmešavanju v ameriški politični sistem (common inter-American democratic ideal)«. Po nemški okupaciji Danske, Norveške, Nizozemske in Belgije je bilo na drugi konferenci ministrov v Havani (1940) sprejeto načelo o »netransferu« evropskih kolonij bivših evropskih sil novi nemški okupacijski sili.

Po koncu druge svetovne vojne je dobila Monroejeva doktrina ponovno kontinentalno podporo in priznanje na konferenci o problemih miru in vojne (Chapultepec, Meksiko 1945). Na omenjeni konferenci je bil koncept dejansko razširjen na vojaško področje. Ustanovitev posebne vojaško-obrambne zveze ni bila usmerjena zgolj proti agresiji, ki bi prihajala iz zunanosti kontinenta, temveč proti vsaki drugi državi, ki bi napadla eno od držav na ameriškem kontinentu. Prav tako je medameriški sporazum o recipročni pomoči (Rio de Janeiro, 1947) predvidel potrebne ukrepe za kolektivno varnost in opredelil okvir in sredstva proti eventualnemu agresorju – od začasnega izгона diplomatskih predstavnikov do uporabe sile.

S kratkim zgodovinskim prikazom Monroejeve doktrine želimo poudariti, da ta ni rezultat hladne vojne, temveč da gre za tradicionalno zunanjepolitično orientacijo ZDA kot hegemonov v odnosu na Latinsko Ameriko. Seveda se je konfrontacija med ZDA in SZ kasneje odrazila tudi v tem delu sveta.

Hegemonija – politika imperializma ali politika statusa quo?

Odnos ZDA do Latinske Amerike je pravzaprav klasičen (šolski) primer prakticiranja temeljnih vzorcev politike moči in uporabe sile. Politiko ZDA dejansko lahko reduciramo na tri osnovne tipe: zadržati moč, povečati moč ali demonstrirati moč v odnosu do posameznih držav, skupin držav ali celotne zahodne hemisfere.

Upoštevaje dolgoročnost Monroejeve doktrine (od 1823. leta dalje) skušajmo odgovoriti, ali je politika ZDA prvenstveno imperialistična ali pa gre le za politiko statusa quo, torej za ohranitev odnosa med hegemonom in državami v interesni sferi.

Morda bi znanstvena ocena ameriškega intervencionizma v Srednji Ameriki pokazala, da vodijo ZDA zgolj politiko statusa quo. Seveda so prav tako popularne ocene, da je ameriška politika do celotne hemisfere pravzaprav imperialistična. Vendar pa se v tem primeru pojem imperializem uporablja kot pojem za nemoralno in grabežljivo politiko supersile in hegemonov. Dejstvo je, da se ta pojem nekritično uporablja praviloma takrat, kadar se želi izraziti nasprotovanje določeni politiki, pri čemer pa se pozablja, kaj pravzaprav sam pojem označuje. Govorimo o sovjetskem in ameriškem imperializmu, anglofonskem in frankofonskem, političnem, kulturnem in tehnološkem itd. Ko temu dodamo še finančni imperializem in imperializem transnacionalni, je zmeda pravzaprav popolna.

Za naš problem – torej za odnos ZDA do Latinske Amerike – lahko imperializem najbolj ustrezno opredelimo kot politiko, s katero želi neka država povečati svojo moč s tem, da spremeni obstoječe ravnotežje moči. S politiko statusa quo pa država ne želi spremeniti obstoječe ravnotežje moči. Politiko demonstracije moči države uresničuje bodisi zaradi vzdrževanja ali povečanja svoje moči. Gledano v daljšem časovnem obdobju so ZDA do Latinske Amerike kombinirale vse tri

načine, in to odvisno od ocene, katera politika bo v danem trenutku najbolj učinkovito zagotavljala njihov hegemonski položaj. ZDA so v bistvu ohranjale klasičen odnos nad- in podrejenosti z občasnim spreminjanjem načinov nadzora, npr.: vojaškega v političnega, političnega skupaj z ekonomskim, ali obratno. Gre torej za t.i. politiko »vroče–hladno« ali politiko »dobrega sosledstva in debele palice«. Če so se ZDA občasno odrekle politiki moči, seveda to ni nikoli pomenilo, da so se trajno pripravljene odreči svoji interesni sferi.

Vsaj za obdobje po 2. svetovni vojni moremo reči, da je politika ZDA do Latinske Amerike pravzaprav politika statusa quo, s katero si je država hegemon prizadevala ohraniti obstoječi imperij (zahodno poloblo) predvsem pred penetracijo Sovjetske zveze. Zato vsaka politika, ki hoče ohraniti že enkrat osvojeno, ni imperializem, za katerega smo rekli, da želi zrušiti status quo in doseči bistveno spremembo odnosov moči med dvema ali več državami. Politika ZDA je bila zato bolj politika konsolidacije in zaščite, ki hoče le prilagajati te odnose, pri čemer pa njihovega bistva (podrejenosti) ne spreminja ter zato še vedno deluje znotraj okvirja politike statusa quo.

Profiliranje strateške in taktične politike na osnovi Monroejeve doktrine je torej vodenje politike statusa quo. Doktrina pravzaprav vsebuje dve temeljni načeli katerekoli politike statusa quo: na eni strani zahteva odločnost ZDA, da ohrani obstoječe razmerje moči (nadrejenosti in podrejenosti) znotraj zahodne poloble; na drugi strani pa napoveduje odpor ZDA proti sleherni neameriški državi, ki bi hotela spremeniti obstoječe ravnotežje moči. Tako politično stališče so ZDA ponovile neštetokrat, predvsem pa so bile v vseh konkretnih primerih sposobne, da ga v praksi tudi uveljavijo.

Poudarili smo, da so ZDA predvsem vodile politiko statusa quo, kar pa ne pomeni, da so bile vedno proti kakršnikoli spremembi v svoji interesni sferi. Medtem ko so ZDA ocenjevale v obdobju hladne vojne vsako vzpostavljane prosovjetskih režimov ali zgolj »levih« režimov kot neposredno grožnjo obstoječemu razmerju moči, pa so ZDA v 70-letih prav tako ocenile, da vzpostavljane demokratičnih režimov pomeni tisto spremembo, ki utrjuje, če že ne ohranja njen hegemonski položaj – torej obstoječe razmerje moči.

Detant v 70-letih

Ko je detant zamenjal politiko hladne vojne, so Nixon, Kissinger in Ford spremenili taktiko, ne pa tudi strategije. Namesto aktivnega intervencionizma in subverzije so se ZDA odločile za politično in ekonomsko izolacijo Kube. To naj bi povzročilko Sovjetski zvezi izredno visoke materialne stroške, zaradi česar bi se morala odreči svojemu oddaljenemu satelitu. Ocena ZDA je bila očitno nepravilna: politični interes Sovjetske zveze je vsekakor prevagal nad logiko finančnih stroškov. Kuba ni v tem pogledu nobena izjema – to logiko uporablja Sovjetska zveza tudi do drugih držav v neposredni in potencialni sferi.

Zato bi se kazalo zoperstaviti tudi trditvi, da ameriški transnacionalni oz. velekapital diktira ameriški politiki vzdrževanje imperija (hegemonstva) zaradi povsem ekonomskih interesov. Mislimo, da se je potrebno opreti na empirijo, ki zanika t.i. »ekonomske teorije imperializma«, po katerih so politiki zgolj orodje v rokah kapitalistov. Prav odnos ZDA do Latinske Amerike po našem mnenju dokazuje nasprotno. Pomembna je namreč moč hegemon in njegova sposobnost, da uporabi silo, kadar meni, da je njegov primat ogrožen. Konkretna praksa

namreč kaže, da gre v večini primerov uveljavljanja primata ZDA znotraj svoje interesne sfere za povsem drugačno razmerje med velikim kapitalom in politiki. Monroejeva doktrina kot trajni temelj politike ZDA kaže, da so praviloma politiko hegemonstva (vzdrževanja imperija) oblikovale vlade, ki so potem povabile velekapital, da je tako politiko podprl. Politična praksa – ne le v primeru ZDA – namreč dokazuje primat politike nad ekonomijo. Pridružujemo se mnenju J. Schumpetra, ki pravi, da je vladavina finančnikov . . . nad mednarodno politiko časopisna pravljica in prav noro drugačna od resničnih dejstev.

Poskus revizije tradicionalne politike

Z. Brzezinski je v svojem delu »Between Two Ages« (1970) ponovno definiral globalno politiko ZDA glede zahodne hemisfere (zahodne interesne sfere) in še posebej glede Karibov. Brzezinski trdi, da je tradicionalni hegemonizem neustrezen, saj ne upošteva realnih sprememb v svetu: zmanjšanja ideološkega tekmovanja, upada nacionalizma, povečanja mednarodne soodvisnosti, povečanja pričakovanj »Tretjega sveta« itd. Po njegovem mnenju bi morale ZDA ponovno definirati svoje prioritete, zlasti v pogledu antikomunizma in varnosti hemisfere. V novem obdobju globalizma »geografska strnjenost, se pravi geografska strnjenost interesne sfere, ni več politično odločilna«. ZDA bi zato morale »imeti več posluha za revolucionarne procese v svetu in depolitizirati svoj pristop glede vprašanj pomoči in trgovine«.

Na kratko rečeno, Brzezinski zavrača klasični koncept interesnih sfer v mednarodni politiki in zagovarja namesto tega izoblikovanje globalne strategije, ki bi bila učinkovita »pri upravljanju sveta v pogojih medsebojne odvisnosti«. Brzezinski se zavzema za prilagajanje novim okoliščinam in se kot predstavnik realistične šole ne odreka politiki sile, temveč zahteva le sodobnejše razumevanje politike interesnih sfer v ohranjanju ravnotežja moči.

Njegovi argumenti so bili politično uveljavljeni v dveh poročilih (1974, 1976) t.i. Komisije za odnose med ZDA in Latinsko Ameriko. Poročila poudarjajo pravilnost teze Brzezinskega o globalni politiki. Zato bi ZDA glede Latinske Amerike morale v prihodnje spoštovati suverenost držav in tolerirati njihovo politično in ekonomsko različnost ter se odreči paternalizmu. V tem pogledu predlaga ta poročila ponovna pogajanja o Panonskem prekopu, liberalizacijo trgovine in multilateralne pomoči, zavzemanje za človekove pravice in opuščanje vojaških intervencij kot instrument hegemonistične politike. Brzezinski je zagovarjal tezo, da morajo ZDA v duhu detanta izvzeti lokalne in regionalne konflikte iz konteksta odnosov med supersilama ter da ne smejo shematično presojeti revolucij in interregionalnih konfliktov kot bojno polje hladne vojne.

Moralnost zunanje politike hegemonja

Ne glede na gornje »novosti« pa so ostale tradicionalne konsideracije ZDA o nacionalni varnosti tudi poslej poglavitna vsebina revidirane praktične zunanje politike. Revizija je bolj posegla v moralne vidike zunanje politike, posebej glede prejšnje nedvoumne podmene o legitimitnosti hegemonске vloge ZDA do zahodne hemisfere in Karibov. Zunanjo politiko ZDA naj bi opredeljevale univerzalne moralne vrednote.

Te ideje, ki so se rojevale proti koncu vladavine tandema Kissinger–Ford, so bile »prelite v prakso« šele za časa Jimmyja Carterja kot »poštenega družinskega očeta in moža, ki je imel instiktivno moralističen pristop k mednarodnim odnosom«.

Nova administracija je zunanjo politiko do Karibov in Latinske Amerike definirala v petih točkah: 1. močna podpora za ekonomski razvoj, 2. zavzemanje za demokratično prakso in človekove pravice, 3. jasno sprejemanje ideološkega pluralizma, 4. nedvoumno spoštovanje nacionalne suverenosti in 5. odločno pospeševanje regionalnega sodelovanja ter aktivne vloge Karibov in Latinske Amerike v svetu.

Zato Carterjevo obdobje (1976–1980) Payne poimenuje postvietnamski revizionizem. Hladna vojna je bila preteklost, komunizem naj bi ne bil več obsesivna preokupacija ZDA, grobi intervencionizem v zadeve drugih držav pa je imel predznak nemoralnosti. ZDA naj bi imele več spoštovanja za avtonomnost in suverenost vseh držav, ameriška politika se ne bi smela nikoli več postaviti na »napačno stran zgodovine« in podpirati avtokratične in totalitarne režime namesto reformnih gibanj. V najširšem smislu so torej ameriški nacionalni interesi skladni z univerzalnimi in globalnimi zahtevami človeštva za razvoj, pravičnost in človekove pravice. Vzpostavljanje demokracij – tudi s politiko sile – je zato strateški interes hegemonu.

Carter je svojo politiko sicer napovedoval kot novo liberalno obdobje v odnosih med ZDA in Karibi, vendar pa taka politika hkrati ni v ničemer popuščala v pogledu fundamentalnih interesov hegemonu. Celotna ekonomska strategija je maksimalizirala vlogo ameriškega transnacionalnega kapitala v področju Karibov, kar je bil kasneje tudi politični moto Reagana. Gledano v celoti je bila značilnost Carterjeve politike manjša ozkosrčnost v pogledu dopuščanja političnega in ekonomskega pluralizma karibskih držav. Politika »prijateljskega sodelovanja« naj bi namreč zagotovila, dolgoročno gledano, še večji vpliv ZDA in objektivno povečala odvisnost karibskih držav.

Vrnitev k tradiciji

Načelno zastavljena politika pa je postopoma v praksi dobivala drugačne, predvsem tradicionalne konservativne značilnosti. Posebno po invaziji na Afganistan (1979) je administracija ponovno poudarjala sovjetsko grožnjo kot osrednji politični problem. Pod pritiskom konservativnega dela kongresa in javnega mnenja, ki je bilo še vedno privrženo ideologiji hladne vojne, se je Carterjev prvotni koncept zato v praksi razblinil.

Reaganova politika

Reaganova politika do Srednje Amerike in Karibov kot izključne interesne sfere ZDA, se je že v obdobju njegovega prvega mandata (1981–1984) razlikovala od politike, ki jo je vodil njegov predhodnik Carter. Reaganova politika je pomenila afirmacijo politike »debele palice« in zanikanje politike »dobrega sosedstva«. V vrsti izjav so Reagan in njegovi najožji sodelavci odkrito grozili z vojaško intervencijo, v primeru Grenade pa so jo tudi uresničili. Reaganu je manevrski prostor zmanjševalo predvsem naslednje: javno mnenje je vplivalo tudi na del članov

Kongresa, ki so menili, da lahko večje vojaško vmešavanje v zadeve držav Srednje Amerike in Karibov ponovi vietnamsko izkušnjo, prav tako so nekateri zavezniki zagovarjali predvsem mirno reševanje sporov v regiji.

Kissingerjevo poročilo in dolgoročna politika ZDA

Kissingerjevo poročilo (11. januarja 1984) pomeni nov poskus za doseg konsenza glede odnosa ZDA do Srednje Amerike. Vzpostavljena je bila državna bipartitna komisija, ki naj bi proučila poročila. Že samo dejstvo, da je komisiji predsedoval Kissinger, je pomembno: Kissinger kot svetovno ugleden diplomat, znan tudi po svojem cinizmu, je eden največjih zagovornikov realistične šole mednarodnih odnosov, ki se zavzema za politiko trdnosti in koncesij do Sovjetske zveze.

Kissingerjevo poročilo predstavlja sintezo reformizma in imperativa nacionalne varnosti. Kriza v Srednji Ameriki – revščina, nesposobnost in blokada političnih sistemov – je posledica politike, ki jo vodijo Kuba, Sovjetska zveza in Nikaragva. Poročilo predvideva ekonomsko in socialno pomoč (1985–1990) izključno režimom, ki so naklonjeni ZDA.

Poročilo na koncu jasno opozarja: »... ZDA ne morejo popolnoma eliminirati vpliva Sovjetske zveze v Srednji Ameriki in Karibih. Vendar pa moramo obvladati sovjetske vojaške aktivnosti v hemisferi. Prav tako lahko omejimo priložnosti, ki se nudijo Sovjetski zvezi in okrepimo tiste akcije, ki naj onemogočijo tesnejše povezovanje držav tega področja z Moskvo... Možnosti, da se začnemo pogajati s Sovjetsko zvezo o Srednji Ameriki, so minimalne, saj se ta država (Sovjetska zveza – op. a.) želi pogajati o tem problemu le v kontekstu interesnih sfer. ZDA pa se s tako koncepcijo seveda ne morejo zadovoljiti...«.

Kissingerjevo poročilo – ki je kot sinteza tradicionalizma in reformizma le modernizirana varianta Monroejeve doktrine – je bilo tista osnova, na kateri je Reagan v obdobju drugega mandata (1985–89) oblikoval politiko ZDA do Latinske Amerike. Poglavitni elementi – to je lastna percepcija nacionalne varnosti in vzdrževanje vloge hegemonov v tradicionalni ameriški interesni sferi pa ostajajo imperativ tudi za administracijo Geoga Busha (od leta 1990 dalje).

Sklep

Z Monroejevo doktrino so ZDA že 1823. leta opredelile svoj interes do Latinske Amerike. Zaradi rastoče moči in sposobnosti uporabe sile pa ZDA uspešno uresničujejo vlogo regionalnega hegemonov od začetka 20. stoletja. V tem smislu je bistvena ugotovitev, da jim status hegemonov priznavajo tudi druge sile – kljub občasnim kontestacijam. Po 2. svetovni vojni so ZDA, predvsem v odnosu na drugo supersilo (SZ), s številnimi intervencijami dokazale, da so sposobne vzdrževati in demonstrirati nadzor nad t.i. »zahodno hemisfero«. Občasne izjeme (sedaj na primer Kuba) so glede na dolgotrajnost in mednarodno priznanje Monroejeve doktrine s strani drugih velikih sil skorajda zanemarljive. Z vidika katerekoli administracije vsako zmanjševanje politične kontrole hkrati v sovjetski percepciji znižuje moč ZDA, slabi prepričanje NATO in evropskih zaveznikov o hegemonstvu ZDA ter v tretjem svetu ustvarja iluzije o možnostih za samostojnost in suverenost.

Ameriška politika hegemonstva je v bistvu politika vzdrževanja imperija v kontinentalnih okvirih. Taka politika je lahko omejena le z močjo odpora podrejenih držav, ki so se v primeru dolgotrajne veljavnosti in učinkovitosti Monroejeve

doktrine pokazale kot nemočne. Doktrina je s postuliranjem politike statusa quo za neameriške države postavila zaščitni zid, za katerim so ZDA (znotraj določenege geografskega področja) lahko neprestano vzdrževala svojo prevlado. Znotraj teh kontinentalnih meja politika ZDA seveda ni bila uniformno imperialistična. Do nekaterih držav Srednje Amerike je bila izrazito imperialna, medtem ko je npr. do Argentine in Brazilije le ohranjevala svoj nadrejeni položaj, kar pa je bilo bolj posledica nekega naravnega procesa, kot pa načrtne ameriške politike. ZDA so sicer razpolagale z močjo, da svojo superiornost uveljavijo v obliki prave hegemonije, pa se za to niso odločile, temveč jim je zadoščala večja ali manjša stopnja ekonomske, finančne in tehnološke odvisnosti teh držav.

Hegemonski položaj ZDA v odnosu do Srednje in Južne Amerike dejansko ni bil nikoli vprašljiv, tako v regionalnih kot tudi ne v globalnih razsežjih, in to kljub občasnim, bolj ali manj trajnim režimom »prosovjetske orientacije« v posameznih državah zahodne poloble. ZDA se torej po 2. svetovni vojni niso nikoli odrekle svojemu hegemonizmu, prilagajale so le svojo strategijo in taktiko smotrom, kako ga ohraniti. V prvih desetletjih so ZDA tako podpirale katerikoli režim v Latinski Ameriki, ki je bil proameriški in antisovjetski. Za ZDA je bilo v tem obdobju popolnoma nepomembno, če so bili ti režimi fašistoidni, vojaški, totalitarni itd. V zadnjem desetletju in pol pa se je t.i. »strateški razmislek« ZDA do posameznih režimov korenito spremenil. Vse ameriške administracije od druge polovice 70. let so namreč izvajale strategijo, v skladu s katero lahko le demokratični – parlamentarni ali predsedniški – režimi v Latinski Ameriki zagotavljajo prvenstvo ZDA v zahodni hemisferi. To strategijo, ki je sicer temeljila na politiki moči in uporabi sile, so ZDA uspešno uresničevale. Z izjemo Kube so praktično vse države ukrojene po demokratskem idealu ZDA. Seveda pri tem ne gre za vprašanje morale ali etike v mednarodnih odnosih, temveč za popolnoma politično odločitev hegemonu. Sprememba režima na Kubi, tudi zaradi sovjetske politike mednarodne prestrojke, je torej samo vprašanje časa.

Taktični politični interesi ZDA imajo v različnih obdobjih različne poudarke, pač glede na spremembe v sami regiji. Različne interpretacije globalnih trendov pa so predvsem odvisne od različne kvalitete odnosov s Sovjetsko zvezo. Vendar pa je strateški interes nespremenjen ter podrejen temeljnemu cilju – da mora ostati zahodna hemisfera v interesni sferi ZDA.

Tako tudi Reaganova in sedanja Bushova administracija v bistvu s povsem klasičnimi metodami tradicionalnega hegemonizma (z intervencijo v Grenadi in Panami, s pritiski na Nikaragvo in Kubo, s pogojevanjem pomoči, s posrednim in neposrednim sodelovanjem pri zamenjavi določenih garnitur na oblasti itd.) potrjuje prvenstvo ZDA v Latinski Ameriki in ne dopuščata nobenih dvomov o tem niti pri svojih zaveznicah niti v Sovjetski zvezi.

Novo obdobje detanta med SZ in ZDA v bistvu potrjuje ugotovitev, da gre za popuščanje napetosti le v vrhu svetovne moči, kar pomeni uveljavljanje koncepcije deljivega, ne pa univerzalnega miru. Zadnja ameriška intervencija v Panami decembra 1989 prav tako potrjuje veljavnost soglasja med supersilama, da svobodno intervenirata v njunih interesnih sferah. To je razvidno tudi iz rutinskega protesta Sovjetske zveze, ki se ne razlikuje od protestov, ki so spremljali vse dotedanje ameriške vojaške posege. V čisto vojaškopoličnem smislu pa ameriška intervencija v Panamo najavlja značaj spopadov v devetdesetih letih, ki bodo po vsej verjetnosti lokalnega značaja in manjšega obsega. Gre za spopade, ki jih sodobna doktrina označuje s pojmom »spopadi nizke intenzitete«.

MACA JOGAN

Izobraževanje sociologov – kako naprej?

V poletnem semestru študijskega leta 1989/90 se izteka tretje desetletje, odkar je možno na ljubljanski univerzi študirati sociologijo kot samostojno stroko ali v kombinaciji z drugimi predmeti kot stranski poklic. Dvakrat v tem obdobju je bila opravljena temeljitejša analiza študijskega procesa in poklicnega dela sociologov (Jogan: 1974, Jogan: 1982) in po začetnem izobraževalnem načrtu, ki je veljal na Filozofski fakulteti (1960–1967), sta bili opravljene na FSPN že dve reformi. Skupna značilnost izobraževanja sociologov v zadnjih 23. letih na FSPN, ki je nobena reforma ni odpravila, je bila izrazita heterogenost v sestavi predmetov in s tem povezana izjemna obremenitev študentov, o čemer sem že obveščala strokovno javnost (Jogan: 1982, Jogan: 1988), zato tudi predlogov, ki so bili že predstavljeni (a ne uresničeni), ne bom ponavljala.

Gljučno vprašanje, ki se je zastavilo v najnovejšem času, ko je skupina za reformo študija na FSPN pripravila osnutek spremenjenega izobraževanja za vse programe, ki jih uresničuje FSPN, je kako (končno) zagotoviti posebno profesionalno sociološko identiteto, ki je nujni pogoj za enakopravno vstopanje strokovnjakov v družbeno delitev dela (in sodelovanje med različnimi strokami). Že v treh številkah TiP so bili objavljeni različni kritični pomisleki in predlogi ustreznih rešitev načrtov v zvezi s prenovo študija na FSPN. Za področje sociologije je opozoril na nujna izhodišča prenovitvenih prizadevanj – predvsem jasno definiranje ciljev izobraževanja – B. Kavčič (št. 11/12–1989) in s tem oživil zahteve, ki sem jih vedno doslej ponavljala tudi sama.

Glede na to, da je (katerikoli že po vrstnem redu) predlog za reformo študija nastajal na miselni podlagi, ki ni upoštevala vrste dosedanjih izkušenj in ki je subsumirala »unitaristični« princip izobraževanja različnih strokovnjakov, po katerem bi bila še manjša možnost oblikovanja specifične profesionalne identitete pri izobraževanju sociologov, sem opozarjala (na dveh javnih sejah), da morajo matične katedre pripraviti osnutke reformiranega izobraževanja po posameznih programih. Možnost, da bodo katedre povedale svoje, se je odprla šele v februarju 1990.

Resnici na ljubo moram dodati, da člani skupine pri predelavi prvega predloga reforme, o katerem smo razpravljali nosilci predmetov na seji 21. 3. 1989, niso upoštevali večine resnih pomislov in predlogov za spreminjanje in dopolnjevanje. Zato naj v tem zapisu opozorim na nekaj pripomb, ki sem jih dala že lani marca in ki so še vedno pereče. Mimogrede naj omenim še to, da so moji pogledi plod dolgoletne pedagoške osebne izkušnje, dveh raziskav o izobraževanju in profesionalni dejavnosti sociologov ter prepričanja, da je izobraževanje treba spremeniti.

1. Brez dvoma je sprejemljiva težnja, da je treba zmanjšati število predmetov od sedanjega števila (preko 40) na znosno število (okoli 20). Zadržki do predloga

reformne pa se pojavijo že pri prvih opredelitvah novega modela izobraževanja, kajti vprašljivo (in neoprejemljivo – ob upoštevanju specifičnosti izobraževanja glede na natančno določene specialne profesionalne vloge) je izhodišče, da mora biti študij v prvih dveh letnikih čimbolj enoten in da naj bi bila ta dva letnika uvajalna v vse temeljne programe, ki jih goji FSPN.

Prepričana sem, da je tako dolga (in spet premalo prilagojena sociološkemu študiju) uvajalna doba odveč, in da je vprašljiv premik izobraževanja za bolj natančno določeno poklicno vlogo na podiplomsko raven. Menim, da je ustrežnejše izhodišče, ki ne razsipava z zmogljivostmi študirajočih, da se upošteva predhodna znanja (iz srednje šole) in da se študij na fakulteti takoj v začetku vzpostavi kot profesionalno specifično določen (kar pa ne pomeni, da ne bi bilo sodelovanja z drugimi programi).

2. Glede na to izhodišče je potrebno upoštevati tista nujna znanja, ki jih diplomirani sociolog mora pridobiti v štiriletnem dodiplomskem študiju, da bi lahko začel samostojno poklicno delo. Usposobitev mora biti specifična, sicer (lahko) prihaja do najrazličnejših težav pri vključevanju v (pogosto) skupinsko delo z drugimi strokovnjaki. Sociolog, skratka, mora vedeti, kakšna je (samo) njegova posebna poklicna zmogljivost.

Spričo tega imperativa je pri oblikovanju programa izobraževanja nesprejemljivo izhodišče, da so vsi predmeti na fakulteti enakopravni. Hierarhija predmetov mora biti podrejena izobraževalnim ciljem; znanje, ki je nujno konstitutivno za diplomiranega politologa, ne more imeti enake teže za diplomiranega sociologa. To ne pomeni, da ni skupnih znanj, temveč to, da je treba obseg in globino znanj določati z vidika bodoče (začetne) poklicne vloge.

3. Izobraževanje sociologov je treba organizirati tako, da je po principu disciplinarne temeljnosti in postopnosti v oblikovanju praktičnih poklicnih zmogljivosti ter potrebne dopolnilnosti drugih družboslovnih (in ostalih) znanj težišče izobraževanja na teh ključnih predmetnih sklopih:

a) splošna sociološka teoretična znanja (obča sociologija, razvoj socioloških teorij);

b) teoretična metodološka in praktična metodična znanja (epistemologija, metodologija, statistika, informatika);

c) splošna družboslovna dopolnilna znanja (glede na relevantnost za sociologijo (npr. novejša zgodovina, politična ekonomija, politologija, socialna psihologija, socialna antropologija, demografija, filozofija, itd.);

č) posebna sociološka znanja, splošno pomembna za vse sociologe in (nekatera) posebej pomembna za specifična poklicna področja (sociologije dela, družine, kulture, prostora, znanja, itd.);

d) druga znanja in veščine, ki so nujna za profesionalno dejavnost na različnih praktičnih področjih.

Vsa ta področja naj bi bila med seboj smiselno povezana, njihova izvedba pa podrejena takšnemu izobraževanju sociologov, v katerem se kot enakovredni upoštevata tako značilnost »generalistične« kot »tehnicistične« usmeritve v oblikovanju profesionalnih sposobnosti. Mimogrede naj omenim, da je glede na nakazano hierarhijo predmetnih področij vprašljivo togo določanje obsega enega predmeta na 120 ur, pri čemer so sestavljalci reformnega modela tako vztrajni. Brez pomislekov pa je sprejemljiva določitev skupnega časa tedenske študentove obremenitve z neposredno prisotnostjo v pedagoškem delu (20 ur, kar bi lahko še zmanjšali).

4) Princip izbirnosti predmetov s strani študentov ob načelu enakopravnosti (kot je določeno v predlogu reforme) ne zagotavlja zadostne podlage za oblikova-

nje trdnejše profesionalne identitete, hkrati pa prenaša preveč tveganja in odgovornosti na posameznega študenta (ki vendarle nima in ne more imeti vseh tistih znanj, s katerimi razpolaga skupina učiteljev – sicer ne bi vstopal v izobraževanje). Zdi se mi smotrno, da bi *izobraževanje sociologov potekalo po modelu z bolj natančno določenimi vsebinskimi opredelitvami, vendar hkrati po principu izbirnosti* (v okviru temeljne sociološke orientacije). To je mogoče doseči z razvejeno ponudbo različnih (vsebinsko aktualnih in neposredno na raziskovalno delo vezanih) seminarjev v okviru (obveznih) konstitutivnih temeljnih in dopolnilnih predmetov. Seminarje bi bilo treba razpisovati za vsako leto ali za dve leti, če je izvedba ciklična (kar pa bo glede na omejeno število študentov in glede na možnosti diferenciacije že na dodiplomski ravni gotovo v prihodnje stalna potreba). Uresničevanje principa izbirnosti v kombinaciji s principom obveznosti (glede na prej omenjena merila) omogoča in zahteva večjo institucionalno odgovornost za oblikovanje strokovnjakov ob hkratnem zadovoljevanju potrebe po upoštevanju individualnih nagnjenj študirajočih.

Pri določanju meja izbirnosti bi tudi mogoče (bolj kot doslej) poleg področij, ki jih goji fakulteta, upoštevati tudi druge družboslovne fakultete. To pomeni, da bi spodbujali večdisciplinarnost v študiju, ki je sicer oteženo spriči prostorske razpršenosti ljubljanske univerze, vendar to ne more biti nepremostljiva ovira. To naj bi veljalo tako pri izobraževanju sociologov kot tudi drugih strokovnjakov.

Glede na individualne želje (in prevzem odgovornosti) ter zmogljivosti posameznega študenta bi lahko v okviru fakultete (in tudi prek tega okvira) omogočili popolno izbirnost študijskega programa (*à la carte*). O uvedbi te možnosti nimam nikakršnih zadržkov, vendar moram opozoriti, da to ne bi bil program za študij sociologije, temveč nekaj drugega (o čemer bi se pač dogovorili).

5. Dosedanja izjemna heterogenost socioloških izobraževalnih programov se po navadi pojasnjuje z načinom financiranja (čeprav to velja le do določene stopnje). Ta izkušnja nas opozarja na to, da je treba spremembe modela izobraževanja oblikovati neodvisno od načina financiranja. *Poudariti je treba načelo, da se učitelji in sodelavci vključujejo v izvedbo pouka glede na potrebo po izobraževanju določenih strokovnjakov, ne pa v prvi vrsti glede na način oblikovanja njihove podlage za dohodke (plačo)*. Način formiranja podlage za dohodek upošteva merila, ki jih določajo drugi zakoni. Enakopravnost med nosilci posameznih predmetov glede na ta način ne more (in ne sme) imeti vpliva na predmetnik za izobraževanje sociologov. Enakopravnost v zagotavljanju dohodka iz delovnega razmerja se naj zagotavlja s prožnim prilagajanjem razmerja med raziskovalnim in pedagoškim delom, pri čemer bi morali upoštevati princip primarnosti raziskovalnega dela glede na pedagoško delo. To pa zahteva (vsaj kratkoročno) načrtovanje na obeh področjih.

6. Samo izobraževanje je lahko učinkovito, če poteka ob jasno zastavljenih smotrih. Pri izobraževanju sociologov je gotovo treba upoštevati vsaj te smotre:

– Oblikovati pri študentih sposobnosti za analiziranje in diagnosticiranje družbenih pojavov in procesov na specifičen sociološki način, kar je mogoče s sistematičnim uvajanjem v sociološko teoretično pojasnjevanje in mišljenje ter v vse pomembne načine za oblikovanje novih znanj.

– Razvijati in utrjevati pri študentih sposobnosti razpolaganja z različnimi tehnikami in metodami pridobivanja najpomembnejših informacij na specialnih področjih ter označevanja posebnih problemov s pojmi in pojmovanji sociološke teorije.

– Razvijati zmogljivosti za kritično presojo vseh vidikov delovanja sociologije

kot znanosti, od teoretičnih perspektiv do praktične uporabe in konkretnih posledic (politično-pragmatičnega značaja) posameznega celostnega prijema v okviru konkretne zgodovinske prakse.

– Oblikovati kritično zavest o metodah sociološkega raziskovanja, zlasti občutljivost za vprašanja empirične preverljivosti posameznega teoretičnega modela; uvajati študente v raziskovalno logiko in razvijati sposobnosti za samostojno raziskovalno delo.

– Postopno oblikovati predstave o vzorcih profesionalne poklicne dejavnosti, kritično zavest do praktične lastne dejavnosti ter odgovornost do načel poklicne etike in razvijati nagnjenja k lastnemu raziskovalnemu delu.

– Oblikovati védenje o posebnosti sociološke dejavnosti ob hkratni odprtosti do nujnih dopolnilnih družboslovnih disciplin ter drugih znanj, ki so potrebna za začetek opravljanja poklicnega dela.

Celostno uresničevanje smotrov zahteva veliko sodelovanja med učitelji in vrsto novosti, katerih navajanje bi že preseglo okvir tega zapisa. Naj pa za konec omenim, da korenitejših sprememb ne moremo doseči brez natančne operacionalizacije smotrov in njihove celostne vključenosti v vse oblike študija sociologije ter brez upoštevanja pozitivnih izkušenj pri dosedanjem izobraževanju za posebna področja poklicnega dela (npr. kadrovsko, področje socialne politike, pedagoško delo, itd.).

LITERATURA:

Jogan M. (1974). Sociologija in dejavnosti sociologov v razvoju naše družbe. Ljubljana, FSPN.

Jogan M. (1982). Študij in poklicno uveljavljanje sociologov. TiP, XIX, 1:70–74.

Jogan M. (1988). Sociologija, izobraževanje in sociologi/nje. TiP, XXV, 7–8:1040–1048.

MILAN ZVER

Zgodovina politične misli

(njeni teoretični in metodološki nastavki ter problemi)

1. Pred leti so v zahodni Evropi »drzno« načeli vprašanje o smiselnosti discipline, ki ima bogato akademsko tradicijo in s katero se je v začetku identificirala celo sama politična veda. Z njeno pomočjo so se legitimirala mnoga idejnopolitična in teoretska gibanja – gre torej za disciplino, ki jo imenujemo zgodovina politične misli.¹

V Zahodni Nemčiji so jo hoteli na novo koncipirati. »Stara« disciplina naj bi bila močno v krizi, ki so jo povzročile metodološke revolucije v (politični) znanosti.

Pri nas v Sloveniji ima disciplina že več let akademski status. Inkorporirana je tudi v raziskovalne strukture (na FSPN). Nedvomno se ponovno nakazuje potreba, da spregovorimo nekaj več o vlogi in mestu discipline znotraj sistema znanosti, njeni historični entiteti, o njenih problemih, še zlasti sedaj, ko smo pred novo reformo študija in to na ustanovi, ki je matična za to disciplino (FSPN). Prav lahko se zgodi, da ji sosednje (mejaške) »imperialistične« vede (izraz Alfreda Grosserja) odvzamejo njeno identiteto *sui generis*.

»Rodovnik« discipline kaže na veliko vlogo, ki jo je odigrala v razvoju politične znanosti. Svoječas se je politična znanost celo identificirala z njo, ali pa je zgodovina politične misli predstavljala njeno bistveno komponento. Klaus von Beyme je menil, da so nemško politično znanost razumeli domala kot zgodovino političnih idej.² Tudi John G. Gunnell je v študiji *Political Theory, The Evolution of a Sub-Field*³ zatrjeval, da so začetki politične znanosti v ZDA najtesneje povezane s študijem zgodovine politične misli.

Popolnoma enako razmišlja David Easton za obdobje pred behavioralnim obdobjem.⁴ Medtem ko je behaviorizem znižal ceno zgodovini politične misli (na raven »pripomočka« v politični znanosti), pa je v času njegovega zatona ponovno oživel zanimanje za »transhistorična« vprašanja politike. Prav to pa je bilo za novejšo kritično politično znanost nekakšno opozorilo, da poskuša preprečiti nekritični preskok iz radikalne empirične »ponižanosti« politične znanosti nazaj v tradicionalne vede idejne čistosti.

¹ Zgodovina politične misli je bila etablišana v pedagoške in raziskovalne strukture (kot *sui generis*) in verificirana tudi v UNESCO-vem katalogu že leta 1949 kot del politične znanosti. (*Contemporary Political Science / A Survey of Methods, Research and Teaching*, Paris, 1950, p. 4 – povzeto po J. Gebhardt, *Ueber die Studium der politischen Ideen in Philosophisch-historischer Absicht*, V: Politische Vierteljahresschrift, (PVS), Sonderheft 15/1984, S. 126).

² K. V. Beyme, *Politische Ideengeschichte, Probleme einer Interdisziplinären Forschungsbereich*, Tuebingen, 1969, S. 5.

³ Študijo je Gunnell predstavil na zadnjem kongresu Svetovne asociacije za politične vede v Washingtonu julija 1988. Pisu ni znano, ali je bil tekst kje objavljen.

⁴ D. Easton, *Politična znanost v ZDA, Teorija in praksa*, 7–8/1985, S. 872.

V Franciji je klasična zgodovina (političnih) idej doživljala izvirno kritiko in hkrati težnje po njeni prenovi z deli Michela Foucaulta. Ta avtor je vpeljal izraz »arheologija vednosti«, ki naj bi izražal vso strogost tovrstnega raziskovanja. Ostremu peresu Ralfa Bembacha se je zdela ta opredelitev preblaga. Menil je, da je za kritično proučevanje zgodovine idej bolj primeren pojem »geologija«. ⁵ V Franciji sta posebej pomembna »zgodovinarja politične misli« Marcel Prelot in Georges Lescuyer. ⁶

Navkljub behaviorizmu, ki je politično znanost podvrigel zgolj empiričnemu raziskovanju bolj ali manj merljivih političnih procesov in dejstvu, da je bil začetek politične znanosti pod izrazitim vplivom tradicije nemške teorije – zlasti Francisa Lieberja, ⁷ pa tudi sicer so nemški emigranti odigrali pomembno vlogo v razvoju ameriške politične znanosti ⁸ – je institalizacija v pedagoške in raziskovalne strukture dosegla najvišjo raven prav v ZDA. ⁹

Najtemeljiteje so disciplino v teoretskem in metodološkem smislu ponovno zasnovali v Zvezni republiki Nemčiji. Velika debata se je pravzaprav začela z razpravo Lotharja Kramma o nesmislu zgodovine političnih idej. ¹⁰ Na to kritično razpravo so se odzvali Guenther Nonnenmacher, Udo Bembach in Claus E. Barsch. Revija nemškega združenja za politične vede (*Politische Vierteljahresschrift*) je v letu 1984 izšla kot poseben zvezek, namenjen zgodovini političnih teorij.

»Diskurzivni okvir« – med razmejitevijo in povezovanjem

Ni naključje, da se je zgodovina politične misli koncipirala s kritično vzpostavitvijo odnosa do predmetno širšega okvirja – do zgodovine idej, ki si je v evropski in ameriški znanosti dokaj zgodaj priborila akademski status.

Če upoštevamo predmetno substančnost zgodovine politične misli, tj. pisano produkcijo političnih sporočil preteklosti, in če zanemarimo najglobljo ontološko bit političnega, ki po Wolfgang-Ditrichu Narru sega vse do socialnih interakcij najpreprostejših skupnosti, ki so povezane z razreševanjem konfliktov ¹¹ ter Bernardu Willmsu, po katerem je »zgodovina vseh resničnih eksistenc zgodovina razvoja političnega«, ¹² potem lahko domnevamo, da obstaja nek širši okvir človekove samorefleksije, kot je zgolj politični. V tem razmerju si stojita nasproti in se prekrivata *zgodovina idej* in *zgodovina političnih idej (misli)*.

Bembachova diferenciacija med zgodovino idej in zgodovino političnih teorij temelji na različni aplikativni vrednosti. Prva naj bi prispevala k teoretski fundaciji sistematičnih teorij, druga pa k rekonstrukciji zgodovinskih konceptov politike. ¹³

Namesto besedne zveze zgodovina politične misli, kot jo uporabljamo pri nas, najdemo različne izrazne ekvivalente. Medtem ko sta »zgodovina« in »politično« več ali manj konstanti, prihaja do razlik zlasti pri tretjem členu v imenu discipline.

⁵ R. Bembach, *Ein »gluecklicher« Positivist*, PVS, Sonderh., 15/1984, S. 198.

⁶ M. Prelot in G. Lescuyer, *Histoire des Idées politique*, 1980, po C. E. Barschu, *Vom Sinn der Politischen Ideengeschichte fuer das Studium*, PVS, 3/1981, S. 329.

⁷ K. V. Beyme, *Die Rolle der Theoriengeschichte in der amerikanischen Politikwissenschaft*, PVS, 15/1984, S. 181.

⁸ K. V. Beyme, *ibid.*, S. 186.

⁹ K. V. Beyme, *ibid.*, S. 182.

¹⁰ L. Kramm, *Vom Un-Sinn einer politischen Ideengeschichte*, PVS, 2/1981, S. 168–180.

¹¹ W. D. Narr, *Politik als Wissenschaft*, Opladen, 1986, S.

¹² B. Willms, *Politische Ideengeschichte, Politikwissenschaft und Philosophie*, PVS, Sonderh., 15/1984, S. 48.

¹³ U. Bembach, *Ueber die Vernachlässigung der Theoriengeschichte als Teil der Politischen Wissenschaft*, PVS, 15/1984, Sonderh., S. 25.

V nemškem govornem področju se je uveljavil najprej pojem »idej«, s katerim so razumeli, kot je dejal Claus Barsch, vodilne misli – Leitgedanken – nekega določenega zgodovinskega »stanja«. Pojem idej naj bi v tej besedni zvezi pomenil osnovna sporočila vsebine zavesti, ki zadevajo politiko.¹⁴

Na zahodnonemškem so uporabljali tudi pojma politična misel in politična teorija. Prav slednja se v zadnjih letih vse bolj uveljavlja. Zgodovina političnih idej si kot disciplina v metodološko-spoznavnem vidiku ni izborila zanesljivega statusa, saj se je preveč identificirala s staro paradigmo politične znanosti. Po mnenju Guenterja Trautmanna takrat zgodovinskih tekstov še niso »raziskovali«, hkrati pa ime »zgodovina političnih idej« navaja na preveliko avtonomijo idejnih zaznav od njihove historične pogojenosti.¹⁵

Nasproti odporom uporabi termina »ideje« v naslovu discipline velja omeniti Willmssov poziv: Keine Angst vor Ideen.¹⁶ Guenther Nonnenmacher je dilemo razrešil tako, da je uporabljal obe imeni hkrati.

V ameriški politični znanosti so kot tretji termin v omenjeni sintagmi uveljavili »misel« (Thought). Podobno tako tudi v Franciji, kjer sicer ločujejo med zgodovino političnih »idej« (idees), »doktrin« (doctrines) in »teorij« (theories), vendar le znotraj zgodovine politične misli (*Histoire de la pensée politique* – Jean J. Chevallier)¹⁷

Pri nas se je uveljavilo poimenovanje »Zgodovina politične misli«. Zoževanje te tematike na zgodovino političnih teorij na Slovenskem sploh ne pride v poštev zaradi povsem praktičnih razlogov (insuficienca teoretično artikulirane politične misli). Naziv »Zgodovina politične misli« širi diapazon različno artikuliranih političnih razmišljanj.

Če se povrnemo k predmetnemu vidiku paradigmatičnosti zgodovine politične misli, se srečamo z vprašanjem njenega *disciplinarnega statusa v sistemu vednosti*. Čeprav so danes razlogi za interdisciplinarnost stike v glavnem metodološki,¹⁸ pa je pri zgodovini politične misli pri tem posebej izpostavljena predmetna motiviranost. Gre torej za dve ravni interdisciplinarnosti: za predmetno (kategorialno) in metodološko. Zgodovina politične misli si določene teme »izposoja« od drugih znanstvenih disciplin, hkrati pa »ponuja« svoje na razpolago. Danes smo na tej točki interdisciplinarnost soodvisnosti, da je težko potegniti natančno mejo med matičnimi temami posameznih ved. Na ravni metodologije gre za kooperacijo oz. za neko zvrst organske povezave med disciplinami.

Glede predmetnosti discipline oziroma vprašanja »matičnega okvira tem«, je tudi znotraj discipline precej spornih vprašanj. Gre predvsem za vprašanje, kaj pomeni »politično« v »idejah«, »teorijah«, »misli«. Tu se celo znotraj istih paradigem mnenja precej razlikujejo. Drugo sporno vprašanje je kriterij mejne vrednosti (pomembnosti) posamezne teme za znanstveno analizo. Če poskusimo na to vprašanje odgovoriti z mnenjem Wolfganga D. Narra, ki meni, da morajo biti ideje epohalnega pomena,¹⁹ ali s sodbo Uda Bernbacha, ki je trdil, da morajo biti ideje

¹⁴ C. E. Barsch, 1981, S. 329.

¹⁵ U. Bernbach, *Bemerkungen zur politischen Theoriengeschichte*, PVS, 1981, S. 182.

¹⁶ B. Willms, 1984, S. 40.

¹⁷ Povzeto po C. E. Barsch, 1981, S. 329.

¹⁸ Tine Hribar, *Oblikovanje raziskovalne dejavnosti po vedah in prihodnost sistema znanosti*, RI FSPN (raziskovalno poročilo), 1988, S. 120.

¹⁹ W. D. Narr, 1986, S. 219.

za določeno družbo reprezentativne,²⁰ razpiramo samo nova vprašanja; a o tem več v nadaljevanju.

Prav zaradi izrazite interdisciplinarnosti je postalo vprašanje *lokacije* zgodovine politične misli dokaj sporno. Že razvoj zgodovine politične misli, kot smo ugotovili zgoraj, nakazuje njeno tesno povezanost s politično znanostjo (David Easton, John G. Gunnell, Klaus v. Beyme, Wolfgang D. Narr). Udo Bermbach je zapisal, da se politična znanost preprosto ne more odpovedati svojemu konstitutivnemu elementu – zgodovini političnih teorij²¹ in da je zgodovina politične misli predpostavka kritične teorije o politiki.²² Brez pomislov uvršča Politische Ideengeschichte ali Geschichte der politischen Ideen v okvir politične znanosti tudi Bernard Willms.²³ V okvir politične znanosti uvršča zgodovino političnih teorij tudi Guenther Nonnenmacher.²⁴

Klaus v. Beyme nasprotuje zamejenosti discipline v meje politične znanosti, in meni, da je njeno »domovanje« interdisciplinarno. Zato tudi ne moremo govoriti o neki posebni poddisciplini politične znanosti.²⁵ Mnogo avtorjev je poudarjalo tesno vez zgodovine politične misli s politično filozofijo, ki si je po izbruhu »empirične« politologije prilastila pravice nad zgodovino (politične) misli. Čeprav zgodovine politične misli ne moremo uvrstiti v pravno znanost, pa vendarle seže in ponekod še pelje njena razvojna pot tudi k tej vedi (Sovjetska zveza). Tudi na Slovenskem so pred drugo svetovno vojno v okviru pravnih ved, v katerih so z nekaterimi posameznimi znanstveniki dosegle evropsko raven, proučevali in sledili tradicionalnim in tedaj sodobnim tokovom politične misli.

Če je katera znanost, potem je prav gotovo zgodovina politične misli najbolj tesno povezana z zgodovino, saj gre pri njej za svojevrstno upodabljanje zgodovine skozi reflektirana sporočila neke določene epohe. Razen predmetnega arzenala so drugo stičišče z zgodovino tudi metodološki prijemi. Tipična zgodovinarja, za katera je značilna kombinacija zgodovinske in analitično politološke metode sta Norbert Leser in Janko Prunk.²⁶ Nekateri avtorji pa opozarjajo na tesno povezanost zgodovine politične misli z antropologijo (zlasti s politično antropologijo). Rudolf zur Lippe je v ta namen predstavil nekaj »skupnih« tem.²⁷

Zvrsti produkcije

Kaj in kako »producirati« (ta pojem se je zelo ustalil v splošnih debatah o teoretičnih in metodoloških problemih znanosti) v »podjetju«, ki v spoznavno-teoretskem in metodološkem smislu ne bi imel zanesljivega statusa?

a) Osnovna naloga discipline je *prezentacija* sklada političnih sporočil preteklosti. Pri tej nalogi zgodovine politične misli ostajajo tisti avtorji, ki disciplini pripisujejo zgolj aditivni in subsidiarni status znotraj politične znanosti ali v drugih

²⁰ U. Bermbach, 1981, S. 182.

²¹ U. Bermbach, *ibid.*, S. 1981 in 1984, S. 16 in 26.

²² Povzeto po W. D. Narr, 1986, S. 226.

²³ B. Willms, 1984, S. 33.

²⁴ G. Nonnenmacher, *Was ist wichtig? Von der Identitätspräsentationsfunktion zur Inkompetenzkompensationskompetenz*, PVS, 15/1984, Sonderh., S. 232.

²⁵ K. V. Beyme, 1984, S. 189–190.

²⁶ Mislim zlasti na njuno delo *Zwischen Reformismus und Bolschewismus*, Wien-Frankfurt-Zuerich, 1968, in Slovenski narodni programi, Ljubljana, 1986.

²⁷ R. Z. Lippe, *Einige anthropologische Prämissen und ihre Konsequenzen in politischen Theorien*, PVS, 15/1984, Sonderh. 65–80.

sorodnih vedah (Guenther Nonnenmacher, 1984; Guenter Trautman, 1984 in Lothar Kramm, 1981). S tem pa se možnosti discipline ne izčrpajo.

b) Pomembnejša zvrst produkcije je *interpretacija in rekonstrukcija*. Ta raven se ne dotika le »duhovne« zgodovine, ampak posredno tudi »izkušenskih realitet«. Poglejmo si nekaj tovrstnih refleksij:

- rekonstrukcija zgodovinskih modelov interpretacije (Wolfgang D. Narr),²⁸
- analiza anatomije bolj ali manj kompleksnih družb in njihovih socialnih struktur na temelju zgodovinskih konceptov politik (Udo Bermbach),²⁹
- družbenopolitična obdelava časovno pogojenega horizonta (Klaus von Beyme),³⁰

- pojasnitev in artikulacija specifičnih izkušenskih realitet (Juergen Gebhardt),³¹

- *historična rekonstrukcija konteksta simbolne produkcije* (Qskiner, J. G. A. Poeck),³²

- *idejnopolitična rekonstrukcija političnega samozavedanja* (Bernard Willms)³³

»Anketa« kaže, da so zahteve in možnosti zgodovine politične misli večje, kot le prikazovanje sklada zgodovinskih sporočil. O zahtevnosti te funkcije nas opozarjajo tudi izrazi, s katerimi so jo označevali: arheologija (Michel Foucault), genealogija (John G. Gunnell) in geologija (Ralf Bembach).

c) Značilnost sodobne strokovne produkcije je težnja po njeni uporabnosti. Tudi zato se vse bolj poudarja *prognostičnost* funkcije znanosti. Beyme je trdil, da je uporabna vrednost in funkcija discipline v pomoči pri oblikovanju prognoz.³⁴ Na tem mestu naj zapišemo tudi Nonnenmacherjevo pričakovanje: disciplina naj bi ponudila smernice za orientacijo intelektualnega potenciala. Manj kot to naj ne bi storila, je menil, več kot to pa ne zmore.³⁵

d) V načine in zvrsti produkcije, v katerih so zapopadene funkcije discipline zgodovine politične misli, nedvomno sodi tudi *legitimizacijska*. Gre lahko za politično »usmerjeno produkcijo«, s katero se posamezne, v zgodovini uveljavljene »ideje« aktualizirajo. Pri tem prihajajo motivi in usmeritev raziskovanj od zunaj, iz nestrokovnih krogov. Zgodovina politične misli je bila doslej v mnogih svojih angažmajih politično zlorabljena. Njena uporabljivost je zelo raznovrstna. Disciplina nudi spekter različnih interpretacij, pojasnjevanj, rekonstrukcij, »inovacij«, ki lahko zadovoljujejo različne potrebe. Nestrokovna (izvenstrokovna) motivacija lahko pelje v enostransko selekcioniranje, izbiranja le tistih sporočil preteklosti, ki jih potrebujemo. Takšna »posiljevanja« preteklosti izvirajo iz zahteve po čim bolj uporabljivem »teoretskem« outputu.

Če se zgodovina idej tako aktualizira, govorimo o obremenjevanju zgodovine s potrebami sedanosti – o kvaziaktualizaciji.

Prav debata o vlogi zgodovine političnih idej in teorij v Zvezni republiki Nemčiji je opozorila na močno odvisnost politične znanosti sploh od zahtev in pričako-

²⁸ W. D. Narr, 1986, S. 222.

²⁹ U. Bermbach, 1981, S. 291.

³⁰ K. V. Beyme, 1984, S. 191.

³¹ J. Gebhardt, *Ueber das Studium der politischen Ideen in philosophisch-historischer Absicht*, PVS, 15/1984, Sonderh., S. 157.

³² Povzeto po J. Gebhardt, *ibid*, S. 156.

³³ B. Willms, 1984, S. 56.

³⁴ Po Barsch, 1981, S. 328.

³⁵ G. Nonnenmacher, *Ideengeschichte zwischen Un-Sinn und Unmöglichkeit?*, PVS, 4/1981, S. 429.

vaj političnega »okolja«. Odvisnost se je odražala v usmerjanju stroke po drugi svetovni vojni. Politična znanost naj bi na novo legitimirala novonemško politično sceno, iskala njeno demokratično identiteto in pomagala v gradnji demokratične kulture.³⁶ Wolfgang D. Narr je pisal, da je legitimacijska funkcija (v mislih je imel legitimiranje obstoječe družbene ureditve) po svojem bistvu dogmatična.³⁷ Zgodovine politične misli se spreminja v »deklo« politike in postaja predmet zlorabe. To se dogaja tam, kjer znanost ni avtonomna, torej v t. i. afirmativnih in vrednostno angažiranih strokovnih okoljih, ki temeljijo na t. i. povrednoteni scientistični zavesti. *Izgradnja demokratične kulture* (njen namen je legitimacija obstoječega sistema), je kot zamisel zunanje regulacije in usklajevanje posameznika z družbo (inkulturacija posameznika v socialno okolje) v politični kulturi in socializacijski teoriji stara in preživela, zlasti pa nehumana paradigma.³⁸ Zgodovina politične misli ima za tovrstne potrebe okolja dovolj primerne gradiva. Na tem temelji tudi stališče, da naj ima zgodovina političnih idej moralno in politično vlogo, ki naj pomaga zavarovati človeško bit in idejo o človeški biti pred destruktivnimi elementi sodobnega časa (Helmut Plesner).³⁹

Zaradi tega ne moremo nekritično zavreči Krammove trditve – ki je zgodovino politične misli poimenoval intelektualna igra s simboli – da je eksistenca discipline politično motivirana s tem, da »pojasnjuje aktualne politične realitete«. ⁴⁰

Zanikanje vsakršne družbene in politične pogojenosti proučevanja zgodovine politične misli pa je tudi enostransko, saj bi potem predpostavili, da obstaja disciplina le zaradi same sebe. Disciplina lahko svojo družbeno vlogo opravlja le, če je avtonomna, na distanci ali celo v »opoziciji« socialnemu (političnemu) okolju. Šele s te pozicije lahko konstruktivno nastopa v družbi, ki bolj ali manj potrebuje njena dognanja. Prav takšne potrebe čutimo zdaj v Sloveniji, ko nove politične stranke iščejo svojo identiteto tudi v preteklosti. Janko Prunk trdi, da je bolje, če se nove politične stranke programsko koncipirajo z vidika prihodnosti. Vendar pa brez vsakršne zazrtosti v preteklost je legitimizacija nepopolna, meni Prunk, saj je v človeški naravi in v naravi političnega življenja evropske civilizacije vsaj zadnjih dvesto let prisoten tudi zgodovinski spomin oziroma sklicevanje na takšno ali drugačno idejno in politično tradicijo, in celo pri najbolj naprednih in originalnih političnih gibanjih in strankah.⁴¹

Funkcionalni status discipline v sistemu ved

a. Aditivna: Zgodovina politične misli naj bi služila kot svojevrstno skladišče (Lagerhaus) nakopičenih sporočil in nakopičenih tem, se pravi kot diskusijski material. Gre za »najnižjo« vlogo discipline, s katero se kot znanost ne more afirmirati.

b. Subsidiarna in korektivna: Günter Trautmann je zapisal, da je vse bogastvo idej in starejših političnih teorij v tem, da služi moderni politični znanosti kot

³⁶ G. Nonnenmacher, 1984, S. 240.

³⁷ W. D. Narr, 1986, S. 222.

³⁸ Ch. Kulke, *Politische Sozialisation, Handbuch der Sozialisationsforschung*, zbornik, Belz, 1982.

³⁹ U. Bermbach, 1984, S. 138.

⁴⁰ L. Kramm, 1981, S. 173.

⁴¹ J. Prunk, Na kakšno in katero politično tradicijo se nasloniti, Dnevnik, sobotna priloga, 4. november 1989.

arzenal za hipoteze (hevristični pripomoček).⁴² Kot tako razume zgodovino političnih idej tudi Udo Bermbach; politični znanosti naj pomaga pri njeni produkciji.⁴³

c. *Konstitutivna*: Zgodovina politične misli sokonstituira politično znanost. Bila naj bi navkljub svoji interdisciplinarni naravi sestavni del politične znanosti, njena bistvena struktura. Šele ta status omogoča disciplini afirmacijo kot znanstvene discipline.

d. *Identifikacijska*: Če dajejo aditivna, subsidiarna in korektivna vloga zgodovini politične misli preizek in prešibak funkcionalni status v sistemu znanosti, in če je konstitutivna vloga discipline v okviru politične znanosti nekako dovoljšnja, pa je vloga, ki jo je imela zgodovina politične misli v začetku svojega razvoja, pretirana. Takrat se je z njo identificirala politična znanost v celoti. To je veljalo tako za nemško kot ameriško politično znanost. Vendar pa monopolni položaj zgodovine politične misli znotraj politične znanosti ni le stvar preteklosti. Del politične znanosti se vrača na staro. Günter Trautmann meni, da je to izraz izgubljanja dignitete sodobne politične znanosti, saj ni sposobna najti lastne predmetne osnove v perečih vprašanih sodobne družbe (ekologija, itd.). Zato išče razloge za vse večjo afirmacijo zgodovinskih političnih tem v politični znanosti v dejstvu, da postaja politična znanost tudi vse manj kompetentna za sodobne teme. Zato »pleni« idejni sklad preteklosti, da bi ponovno našla svojo *identiteto*.⁴⁴

Kaj producirati?

Znano je, da so motivi za proučevanje in raziskovanje politične misli preteklosti lahko politični, strokovni, moralni ali pa posamezne kombinacije teh. To ima seveda določene konsekvence na izbor konkretnih tem.

Wolfgang D. Narr vidi dodatni smisel raziskovanja v navzočnosti preteklih družbenih struktur v sedanosti. Vredno teoretične zaznave je po njegovem mnenju tisto, kar se je izkazalo kot epohalno vprašanje. To pa je tisto, kar se je afirmiralo tudi v praksi.⁴⁵ Dalje meni, da se je v okviru historične metode izoblikovalo zanimanje za študij *preteklih sistemov vladavine, biografij političnih mislecev* (in spremljanje njihovega razvoja), *iskanje vplivov*, ki so delovali na predhodnika(e) neke določene politične misli ali institucije.⁴⁶

Nanizajmo na kratko še nekaj stališč o predmetu oz. temah zgodovine politične misli:

- Zgodovinski koncepti politike, sistematične teorije, kompleksnost družb in socialna struktura (Udo Bermbach);
- Kulturne vrednote, zgodovinske ureditve družbenega in človekovega bivanja (Jürgen Gebhardt);
- Nacionalna zavest in nacionalna država (Bernard Willms);
- Antropološke teme, kot so dihotomija človek: narava, načini življenja in oblike kultur (Rudolf z. Lippe);
- Korelacija naravne in družbene zakonitosti ter naravoslovnih teoretskih

⁴² G. Trautmann, *Hat Theoriegeschichte Sinn? Anmerkungen zum Forschungsstand einer Teildisziplin*, 15/1984, PVS, Sonderh., S. 251.

⁴³ U. Bermbach, 1981, S. 428.

⁴⁴ G. Trautmann, 1984, S. 245.

⁴⁵ W. D. Narr, 1986, D. 228.

⁴⁶ W. D. Narr, *ibid.*, S. 223.

modelov s teoretičnimi modeli politične znanosti (Otto Ullrich je proučeval vpliv Newtonove mehanike na Hobbesovo teorijo države);⁴⁷

– Strukturni in semantični vidiki različnih historičnih političnih sistemov (Niklas Luhmann);⁴⁸

– Obči pogoji konstituiranja (politične) ideje/teorije in njih socialni nosilci (Heide Gerstenberger).⁴⁹

Najbolj natančno je določil predmet proučevanja Günter Trautmann. Zgodovina politične misli naj bi se ukvarjala s proučevanjem:

1. Posamezna teoretika (»klasika«);
2. Epohalnih pojmov socialnih gibanj (imperializem, fašizem);
3. Političnih teorij socialnih gibanj:
 - konservatizem,
 - liberalizem / pluralistična teorija,
 - marksizem / evrokomunizem / socializem / eko-socializem.⁵⁰

Kako producirati? (Metodološki nastavki in smeri)

Kako zajeti oziroma zaznati ter rekonstruirati simbolna sporočila preteklosti, je točka, glede katere se zgodovinarji, politologi in sociologi najbolj razhajajo. To je razumljivo, saj izhajajo iz različnih teoretskih paradig in raziskovalnih pozicij. Z ekskurzom o metodi bomo predstavili značilne odnose raziskovalca do t. i. diskurzivnega predmeta (Faucoult).

Wolfgang D. Narr je v omenjenem delu povzel štiri metodološke pozicije znotraj discipline.

1. *Politično-filozofska pozicija*: Zanje je značilno, da je zaznamovana z normami, ki izhajajo iz religiozних in filozofskih oblik (samo)zavedanja. Na preteklo se gleda kot na »dobre stare čase«. Klasične ideje se zaznavajo kot nekaj večno veljavnega in nadčasovnega ter se skušajo razpoznati za sodobnost kot uporabna in aktualna.

2. *Historična pozicija*: Je najbolj razširjena. Kot metoda omogoča tudi spoznanje »Wirkungsgeschichte«, ne le zgodovine idej preteklih sistemov vladavine (Aristotel, Machiavelli, itd.). Znotraj te pozicije se uveljavlja tudi ustvarjanje bibliografij političnih mislecev, iskanje medsebojnih vplivov teorij itd.

3. *Sociološka pozicija*: Tu moramo po Narru razločevati med pozitivistično in marksistično metodo. Obe zaznamuje ideološka kritika.

4. *Družbenozgodovinska pozicija*: Bistven nastavek te pozicije je iskanje zgodovinskih socialnih pogojev za nastanek političnih teorij. Narr, ki se zavzema za to pozicijo, trdi, da je posamezna teorija posredovana s socialno realnostjo epohe.⁵¹ Hkrati nasprotuje tistim izhodiščem, ki smo jih zapisali pod prvo točko. »Samo iz konkretnih situacij preteklosti – samo iz določenega časovnega obdobja – lahko razpoznavamo ljudi in njihove politične ideje.«⁵² Kot primer tovrstne pozicije je

⁴⁷ O. Ullrich, *Theoriengeschichte und Naturwissenschaften. Ueber gemeinsame Paradigmen*, 5/1984, Sonderh., PVS, S. 80 in dr.

⁴⁸ N. Luhmann, *Staat und Politik. Zur Semantik der Selbstbeschreibung politischer Systeme*, PVS, 15/1984, Sonderh., S. 99 in dr.

⁴⁹ H. Gerstenberger, *Materialistische Ansätze in der Analyse politischen Ideen*, 15/1984, PVS, Sonderh., S. 161 in dr.

⁵⁰ G. Trautmann, 1984, S. 263.

⁵¹ W. D. Narr, 1986, S. 228.

⁵² W. D. Narr, *ibid.*, S. 219.

navedel Macphersonovo raziskovanje angleške zgodovine politične misli, konkretno posesivnega individualizma, v katerem je odkrival tudi socialne pogoje (svoboda »od« kot funkcija lastnine) za nastanek tovrstnih političnih teorij in idej.

Vredna omemba je tudi tipologija spoznavnoteoretičnih in raziskovalnih pozicij Günterja Trautmanna. Govori o treh znanstvenih paradigmah.⁵³

a. *Ontološko-normativna*: V ta okvir sodijo t. i. politologi prve učne ure oziroma prva generacija politologov. Ta paradigma predpostavlja naselitev predmetnega območja discipline v sfero večnih idej. Nasprotuje zlasti pozitivizmu. Pojmi in politične ideje imajo ahistorično vrednost. Ta smer je analogna politično filozofski poziciji v Narrovi in Nonenmacherjevi tipologiji. Njen osrednji predstavnik je Eric Voegelin.

b. *Čisti empirizem*: V kolikor se je ta splošna smer v humanističnih vedah dotikala zgodovine politične misli, jo je po drugi strani podcenjevala ali celo ignorirala. Predpostavlja empirično metodologijo. Starejše spoznavno teoretske sisteme ignorira ali jih kvečjemu tolerira kot častitljive tradicije. Zgodovina politične misli zanjo ni ploden spoznavnoteoretski teren. Frieder Naschold je zapisal, da med ontološko-normativnimi, dialektično-historičnimi in empirično-analitičnimi sistemi v glavnem veljajo le slednji. Tako je izključil proučevanje historično nastalih političnih fenomenov in logične strukture zgodovinske razlage. Zgodovini politične misli priznavajo le korektivno vlogo znotraj (empirične) politične znanosti.

c. *Zmerni empirizem*: Skuša integrirati moderno politično teorijo z njeno zgodovino. Ta paradigma se uvršča med obe zgoraj omenjeni varianti. Čisti empirizem se v Evropi ni nikoli popolnoma uveljavil. Moderna empirična šola daje zgodovini politične misli vse več »pooblastil«, ki so tako metodološke kot spoznavnoteoretske narave. Zgodovina politične misli ima konstitutivni status znotraj politične znanosti. Vez med zgodovino politične misli in sodobno empirično znanostjo so poskušali utemeljevati bolj produktivno Bernard Willms, Gerhart Lembruch in Jürgen Gebhardt. Gebhardt je trdil, da mora moderna znanstvena analiza politike izhajati iz globokih zgodovinskih dimenzij.⁵⁴ Zgolj empirična politična znanost bi brez zgodovine politične misli ostala brez teoretsko fundiranih kriterijev svoje analize, brez sistema političnih vrednot, brez notranje konsistentnosti in historične lokacije.

Günter Trautmann je različne pristope v disciplini še podrobneje opisal. Razlikoval je med ontološko-normativno smerjo (Eric Voegelin), socialnofilozofsko-prakseološko (Wilhelm Hennis), zgodovinskopojmovno-hermenevtično (Jürgen Ritsert), empirično-analitično (Klaus V. Beyme, Gerhart Lembruch, Frieder Naschold), socialnohistorično-strukturalistično (Wilfried Roerich), historično-materialistično (Hans J. Sandkuchler, Rafael d.l. Vega) in strukturno-funkcionalistično (Niklas Luhmann).⁵⁵

Smiselnost zgodovine politične misli (nekatera odprta vprašanja)

V ponovni konceptualizaciji discipline, ki smo ji bili priča zlasti v zahodnonemški debati, so se pojavila mnoga vprašanja. Signifikantno je morda prav to, da se je

⁵³ G. Trautmann, 1984, S. 251 in dr.

⁵⁴ J. Gebhardt, 1984, S. 126.

⁵⁵ G. Trautmann, 1984, S. 272.

debata začela ob vprašanju, ali ima ta disciplina sploh kak smisel. Tako je Lothar Kramm, zazrt v teorijo zavesti in zavednega, s filozofskega in »nevrofiziološkega« stališča razvil model, s katerim je razvil tezo o nesmislu zgodovine politične misli. Ugovarjal je več avtorjem, ki so bili mnenja, da lahko pomen dogodkov in pojavov v sedanjosti razložimo z upoštevanjem njihovih historičnih genetskih pogojev, z analitičnim odkrivanjem njihovega osnovnega vzroka. Kritiziral je predpostavko, naj se zgodovina politične misli proučuje s stališča sedanjosti. To omogoča manipulacijo, na kar je med drugim opozarjal tudi Wolfgang D. Narr. Kramm je dokazoval, da obstajajo *specifične* eksistence in *specifične* zgodovinske okoliščine. Ideje so neodvisne in imajo kot take svojo historično logiko. Zato zgodovina politične misli z interpretacijo »simbolnih fosilnih reliktoev« ne more smiselno pojasniti polja realnosti preteklega. Disciplina, ki poustvarja in konkretizira zgodovino, aktualizira tudi historični um. To pa po Krammu pomeni posiljevanje »idej« in taistega uma: »Kakor je razsvetljenstvo pri tem, ko je skušalo rekonstruirati zgodovino kot smiseln potek uporabljalo kriterije svojega časa, tako postopa zgodovina idej po principu . . . , katerega substančna izkušnja je pozabljena.«⁵⁶ Zavedno, ki dojema realnost, je po Krammu mesto med poli začetka in konca realnosti. Te vsakokratne realnosti pa intencionalna zavest raziskovalca ni v stanju razpoznati, kajti struktura izkušnjske realnosti odseva v strukturi zavesti tako, da je prirejena svojemu »In-mitten« značaju. V nameri, spoznati ideje ne le »po sebi«, ampak v tesni zvezi s »poljem realnosti« preteklega, postane zgodovina politične misli naivna.

Kakorkoli je že Lothar Kramm zastavljal skrajnostna vprašanja, je pri tem pomembno to, da je načel nekatera vprašanja, ki so za disciplino aktualna in so se jih tako ali drugače dotikali tudi drugi avtorji, čeprav se neposredno s Krammovimi stališči niso konfrontirali. Guether Nonnenmacher je trdil, da si je Kramm izbral sovražnika, ki ga ni mogoče razpoznati. Očitno pa je, da se je spoprijel z nekaterimi historično-materialističnimi pozicijami.

Zelo sporno je vprašanje »kriterija« *sedanjosti*. Walter Theimer je v svojem delu *Geschichte der politischen Ideen* zapisal, da je zgodovina političnih idej to, kar današnji čas zanima iz preteklosti ter da je pisana z modernega stališča.⁵⁷ Tudi Bernard Willms je zavzel stališče, da če se zgodovina politične misli retrospektivno strukturira iz sedanjosti, in če to počne na vsakem koraku, potem klasičnost ne more biti (njen) kriterij.⁵⁸ Opraviti imamo torej z dvema nasprotujočima si stališčema. Eno trdi, da je uvajanje kriterijev aktualnega časa »posiljevanje« zgodovine (političnih) idej, drugo stališče pa »priznava prisotnost sedanjosti«. Dejstvo je, da na različne faze raziskovanja tako ali drugače vplivajo okoliščine. Sedanjost se lahko izraža kot čisto teoretski (vpliv ali povezava spoznanj z drugimi sodobnimi mejnimi vedami) ali metodološki efekt (vse bolj univerzalna uporaba metodologije). Gotovo je, da so tudi okoliščine zunaj stroke tiste, ki vplivajo na izbor predmeta proučevanja. Vpliv sedanjosti in aktualizacija historičnih tem ne pomenita nujno kršenja avtonomije znanstvenega dela. Je pa vmešavanje političnega podsistema brez dvoma problematično in zlasti v »socialističnih« državah najbolj izrazito. V zvezi s tem se vse bolj pojavlja zahteva po t. i. opozicijskem statusu znanosti.

Naslednje sporno vprašanje je odnos med »simbolnimi« produkti in historično »realnim«, torej med zavedajočim (udejanjeno v različnih formah pisanih sporočil)

⁵⁶ L. Kramm, 1981, S. 178.

⁵⁷ L. Kramm, 1981, S. 161.

⁵⁸ L. Kramm, *ibid.*, S. 161.

in zgodovino, njenim realnim poljem, kamor sodijo obstoječe forme skupnostnega bivanja ljudi. Ali lahko historični tekstovni sklad odseva »realne« odnose v vsakokratni zgodovinski situaciji, njihove socialne in politične strukture in dejansko politično življenje med ljudmi? Problem je žgoč tembolj zaradi tega, ker hočejo sodobni pristopi znotraj discipline iz zgodovinskih sporočil »iztržiti« več kot le »reinterpretacijo historičnih interpretacij«. Ali niso taka pričakovanja od zgodovine politične misli pretirana že zaradi upoštevanja vredne domneve, da je tudi »korpus« zgodovinskih tekstov že sam »popačen«, s Krammom bi rekli prilagojen svojemu notranjemu značaju zavednega?

Krammovo stališče problem preveč radikalizira. Sprejetje pozicije, ki pravi, da zgodovina politične misli ni zmožna »scientistične« zaznave realnega polja zgodovine, pomeni pristanek na idejo, da so simbolna sporočila preteklosti absolutno avtonomni pojav. Takemu pojmovanju nasprotuje tudi večina avtorjev, ki smo jih v tej razpravi predstavili. Claus E. Barsch ocenjuje, da disciplina ne more biti povezana s konstrukcijami, ki bi bile oddaljene od političnega življenja in ureditev ljudi v družbi in zgodovini.⁵⁹ Tudi Wolfgang D. Narr je menil, da so ideje/teorije posredovane s socialno realnostjo epohe in spoznavne le iz konkretnih situacij preteklosti.⁶⁰ Narr torej predpostavlja trdno vez idej z njihovimi socialnimi pogoji, kar vzbudi dvom v njegovo pojmovanje avtonomije zavesti in simbolnih sporočil. Niklas Luhmana je, denimo, zanimalo vprašanje o korelaciji socialnih in idejno-pojmovnih struktur dane epohe.

Takšna zastavitev problema že nakazuje avtonomijo obeh ravni. Zato lahko govorimo, da so ideje in teorije oblike človekove zavestne duhovne produkcije, nikakor pa niso odsev tega okolja. Ideje so posredno povezane z zgodovinskim okoljem. In preko te indirektno zveze lahko zgodovina politične misli pojasnjuje tudi teme moderne politične znanosti (tehnologija oblikovanja moči, mehanizmi regulacije skupnostnega življenja itd.). S tem lahko disciplina zmanjša razpoko, ki jo vidijo mnogi v njenem razmerju do politične znanosti.

Po drugi strani pa so lahko prevelika pričakovanja od zgodovine politične misli pogubna za njo samo. Menim, da se mora zgodovina politične misli omejiti na »svet idej« in ne absolutno na njegovo interakcijo s preteklim svetom realnosti, čigar spoznavanje je, kot smo že ugotovili, težavno. Še zlasti pa bi delali krivico zgodovinskim idejam/teorijam, če bi jih vrednotili s stališča realne zgodovine, oziroma, če bi ocenjevali njihovo vrednost in veljavnost (validnost) s kriterijem, ki je popolnoma onstran racionalnega. Politične ideje/teorije so svojevrstne eksistence, bit zase, in tako spoštljivo se jih moramo tudi lotevati.

Danes postaja vse bolj aktualno tudi vprašanje proučevanja slovenske politične misli. Disciplina ima že vrsto let akademski status in krepko je tudi zasidrana v raziskovalne strukture. Gre za občo zgodovino politične misli. Proučevanje slovenske politične misli je v tem smislu še zastavljeno. Pred leti so bili storjeni prvi koraki, ko so na FSPN uvedli predmet o politični misli jugoslovanskih narodov, v okviru katerega se poučuje tudi slovenska politična misel. S tega področja imamo tudi nekaj raziskav v okviru raziskovalnega inštituta iste fakultete. Seveda pa tovrstne produkcije ne moremo omejiti le na omenjeno ustanovo. Veliko so k temu prispevale tudi nekatere revije, ki so esejistično zajele omenjeno zgodovinsko problematiko (npr. Nova revija). Če je bilo v preteklosti to področje v okviru politične znanosti zastavljeno, pa tega ne bi mogli reči za slovensko zgodovino-

⁵⁹ C. E. Barsch, 1981, S. 329.

⁶⁰ W. D. Narr, 1986, S. 228 in 219.

pisje. Ne bi na tem mestu naštevati vseh del, treba pa je opozoriti, da je del slovenskega zgodovinopisja precej blizu teoretičnim in metodološkim nastavkom, ki so sicer značilni za disciplino zgodovine politične misli. Zadnja leta je bil govor tudi o potrebi nacionalnega programa proučevanja slovenske politične misli. V ta namen je bilo organiziranih tudi nekaj srečanj, prvič pa se je ta ideja pojavila na posvetu o koordinaciji proučevanja zgodovine politične misli jugoslovanskih narodov leta 1987 v Ljubljani. Ni tragično, ker so rezultati te »koordinacije« nični, postalo pa bi lahko zelo neprijetno, če bi zanemarili lastno narodno kulturo, katere del je nedvomno tudi slovenska politična misel.

VESNA GODINA-VUK

Skrite tendence in nenamerni vplivi v delovanju agentov (politične) socializacije

Od 10. do 16. decembra 1988 je bila v budimpešti konferenca raziskovalnega komiteja IPSE za politično izobraževanje (Research Committee on Political Education, IPSA), ki je bila posvečena skritim in nenamernim učinkom (politične) socializacije.

Delo konference je potekalo v štirih tematskih sklopih: prvi je zadeval generacije in generacijske probleme v (politični) socializaciji, drugi delovanje agentov (politične) socializacije, tretji probleme (politične) identitete, četrti pa alternativnih gibanj in (politične) socializacije. In morda bi bilo za začetek smiselno izpostaviti vsaj nekatere najzanimivejše prispevke vsakega od problematskih sklopov.

Prvi tematski sklop je, kot je razvidno že iz njegovega naslova (Generation and Generational Problems in Political Socialization), zadeval predvsem problem t.i. »političnih generacij«, kot teoretsko in empirično silo odmevnega koncepta politične socializacije. Prvi prispevek na to temo je podal prof. Attila Agh iz Budimpešte, ki je s svojim izvajanjem odprl tudi tisto, čemur bi vsaj pogojno lahko rekli »madžarski sklop« na omenjeni konferenci. V svojem prispevku (The Democratic Challenge in Central Europe) je razdelal predvsem model političnih generacij za madžarsko socializacijsko situacijo po drugi svetovni vojni. Po njegovem mnenju naj bi šlo v tem obdobju za sosledje štirih političnih generacij: prva je bila generacija ortodoksnih socialistov (1944 oz. 49-1956), druga je bila generacija

demokratskih socialistov (1956-1968), tretja generacija skeptičnih socialistov (1968-1978) in četrta naj bi bila današnja generacija nonkonformistov (1978-1988). Poleg orisa tipične socializacijske situacije, predvsem pa tipične vrednotne orientacije vsake od navedenih generacij, je prof. Agh izpostavil še razmerje med t.i. institucionalizirano in neinstitucionalizirano socializacijo: po njegovem mnenju gre tu za tolikšen prepad, da je treba nujno redefinirati same pojme, ki zadevajo procese političnega učenja. Tako bi naj za madžarsko situacijo veljalo, da se s pojmom politične socializacije označuje institucionalizirana, skozi državni nadzor realizirana politična socializacija; tisto, kar pa se (vsaj na Zahodu) običajno označuje s pojmom politična socializacija, pa je Agh označil s pojmom politična kultura. Mimogrede rečeno, avditorij tovrstne redefinicije pojmov ni sprejel; skozi nadaljevanje konference so ostali v rabi že tradicionalno uveljavljeni pojmi politične socializacije, politične edukacije in politične kulture. Je pa Agh v svojem prispevku načel nekaj vprašanj, na katera so se v nadaljevanju navezovali tudi drugi udeleženci: predvsem gre za tezo, da je kriza legitimitete, značilna za današnjo Madžarsko, posledica nasprotja med realnimi procesi, kakor potekajo v družbi, in formalnimi mehanizmi institucionalizacije, med katerima vlada širok prepad; drugi problem – kako ne izgubiti mlade generacije za obstoječo, četudi spremembam odprto politično in družbeno ureditev – pa je tako ali tako problem, na katerega se veže tisto, kar je običajno kritizirano kot konformistična dimenzija politične socializacije in študij o njej.

Sibylle Hübner-Funk pa je problem političnih generacij osvetlila z zornega kota tistega, kar je sama poimenovala kot »drugo nemško povojno generacijo« (generacijo vnukov tistih, ki so doživeli nemški nacionalsocializem). Njen prispevek (Hitler's Grandchildren in the Shade of the Past: About the difficult heritage of a »Thousand Year's Reich« and »fourty year's Republic«)

je problem sosledja političnih generacij osredotočil predvsem na vprašanje, kako in koliko je sodobna mlada generacija Nemcev zavezana svoji nacionalsocialistični preteklosti. Primerjalne analize kažejo, da je sodobna generacija mladih Nemcev, generacija, ki je bila, kot je dejala Hübner-Funkova, socializirana v liberalnem obdobju brez perspektiv (ni dela itd.), v odnosu do nemške preteklosti vzpostavila bistveno drugačen odnos, kot je bilo to značilno še za generacijo njihovih staršev. Še leta 1963 so raziskave kazale izrazito »izgubo zgodovinskega spomina«, (značilne so izjave, da so taborišča in Hitler tako blizu oz. daleč kot faraoni in piramide ipd.); tak odnos do preteklosti je bilo zaslediti že od zgodnjih 50. let dalje. V osemdesetih letih pa naj bi se ta občutek oddaljenosti zgodovine pretrgal: mladi so začeli relikte te zgodovine srečevati na vsakem koraku, kar je bilo za mlade stresno. Ustvarila se je družbena situacija, ki se bistveno razlikuje od tiste, v kateri so bili socializirani starši današnjih mladih Nemcev: današnja družbena situacija namreč označuje odprtost za zgodovino, kar je v okviru politične socializacije rezultiralo v širok prenos znanja o preteklosti na današnjo mlado generacijo. To naj bi bil po mnenju Hübner-Funkove tudi temeljni razlog za oceno, da je današnja mlada generacija Nemcev z zornega kota politične socializacije, če citiramo avtorico, »boljša kot je njen image«. Vendar pa so drugi razpravljalci iz ZRN ocenili takšno stališče za preoptimistično, kajti po njihovem mnenju je kontinuiteta med današnjo politično kulturo in nacionalsocialistično preteklostjo izjemna.

Od ostalih referatov, ki so bili predstavljeni v okviru prvega tematskega zasedanja, naj zaradi pomanjkanja prostora podrobneje omenimo le še ruski prispevek, ki je zbudil med poslušalci tudi največ zanimanja. Golovah je namreč predstavil rezultate proučevanja mlade generacije v ZSSR, ki je bilo izvedeno pred letom dni. Ti rezultati so glede politične socializacije in njenih rezultatov pokazali nedvomno odsotnost interesa mladih za politična vprašanja, gibanja in aktivnosti; po drugi strani pa mladi kažejo velik interes za ekonomska vprašanja in njihovo reševanje. V takšni orientaciji mladih pa se – kljub morda drugačnemu videzu – kaže tradicionalna politična orientacija. Golovah je dobesedno dejal, da gre za »politični ste-

reotip«, značilen za politično kulturo v ZSSR. Vzrok zanj je po njegovem mnenju v sistemu političnega izobraževanja, ki izpostavlja abstraktne politične vrednote, katerih jedro je stalno vodenje boja (»Struggle«) proti vsem in vsakršnim sovražnikom za doseganje teh vrednot; posamezniku pa je v tej politični kulturi dodeljena vloga »borca«. Gre za tipično stalinistične stereotipe v politični kulturi, kjer »struggle« nadomeščajo resnična politična gibanja, ki so prepevedana. Vendar pa je kontinuiteta v politični kulturi še globlja; tradicionalni religiozni in ideološki sistemi namreč prav tako predpostavljajo abstraktne vrednote in cilje, ki so pomembnejši od konkretnih. In prav takšno politično kulturo je zaslediti tudi pri sodobni mladi generaciji: le-ta se navdušuje za abstraktne cilje, ni pa je mogoče pridobiti za konkretne politične akcije. Oblikovali so se novi politični stereotipi (npr. nasprotnik perestrojke ipd.), proti katerim mladi zahtevajo boj (struggle). Tisto, kar je morda najbolj zanimivo, je dejstvo da tudi tisti, ki pripadajo t.i. alternativnim mladinskim gibanjem, kažejo enake obrazce političnega vedenja: zahtevajo boj (proti oblastnikom ipd.), ni tolerance za razlike, posamezniki ravnajo stereotipno.

Drugi tematski sklop z naslovom »functioning of Agencies of Political Socialization« je odprl Karlheinz Filipp z referatom o vojaški socializaciji (»Political Socialization and Military Psychology. A Study in Applied Socialpsychology with Special Regard to Germany.«). V njem je predstavil nekatere že klasične, pa tudi že kritizirane in presežene teoretske predpostavke o analnem karakterju in nekrofilni orientaciji (po E. Frommu). V nekem smislu je bil to pravzaprav prvi referat, ki je zadeval zastavljeno temo konference: namreč skrite tendence in nenaмерne vsebine delovanja agentov socializacije. So pa bili navedeni podatki zanimivi še v neki drugi perspektivi – namreč v tisti, ki jo je prvi dan odprla že omenjena Hübner-Funkova: nakazovali so namreč medgeneracijsko socializacijsko kontinuiteto, ki kljub različnim eksplicitnim usmeritvam socializacije bistveno sopogojuje politično kulturo tudi današnje mlade generacije v Nemčiji.

Peter Fritzsche je v svojem prispevku (»The Result of Hidden Impacts of Political socialization Agencies? The Case of Italy«) izpostavil nekaj osnovnih tendenc politične

kulture, ki jo bistveno opredeljuje korupcija. Korupcija kot tip politične kulture se naslanja na familiarizem in klientelizem, v procesu politične socializacije pa se njihov učinek realizira predvsem skozi delovanje političnih partij, ki v politični socializaciji igrajo vlogo »skritih šol korupcije«. Zanimiva plat njegove analize je poleg izpostavitve šestih temeljnih načel tovrstne politične socializacije tudi v tem, da je njegova analiza pokazala, kako se tudi v italijanski družbi uveljavljajo načela, ki so bila npr. ugotovljena kot za socializacijo temeljna drugje; predvsem zanimiva je podobnost z ameriško situacijo, kot jo je analiziral že Lasch. Tako se na primer tudi v Italiji politika sprevača v spektakel, morala v politiki postaja docela nepomembno vprašanje, kajti glavni smoter politike je v tem, da pridobi publiko za svojo stran, hkrati pa politični škandali predstavljajo enega osnovnih načinov reprodukcije družbenega in političnega statusa quo.

Henk Dekker pa je v svojem prispevku predstavil rezultate komparativnega proučevanja demokratičnega političnega vedenja mladih v deželah EGS, predvsem z vidika sodobnih integracijskih procesov v tem delu sveta. Raziskava ni dala poudarka na procese ekonomske, temveč na procese politične integracije, ki pa jo, kot so pokazali rezultati raziskave, potekajoči procesi politične socializacije med današnjimi mladimi v Zahodni Evropi prej ovirajo kot pa vzpodbujajo.

Drugi tematski sklop je zaključila poljska predstavitev rezultatov empiričnih študij politične socializacije, ki sta jo podali Renata Siemińska-Zochowska in Barbara Frateczak-Rudnicka z varšavske univerze. Prva je v svojem referatu (*»Determinants of Life Satisfaction and Perception of the Political System in Poland-Planned and Unintentional Social Restrictions and Their Consequences«*) predstavila rezultate empirične raziskave iz leta 1984, v kateri so poskušali ugotoviti odnos mladih Poljakov do tedanje politične situacije. Rezultati so, posebej v primerjavi z rezultati podobne študije iz leta 1981, pokazali vsaj naslednje temeljne ugotovitve: močno prevladuje globoko nezadovoljstvo z obstoječim političnim sistemom; mlada generacija je do obstoječega družbenega stanja bolj kritična od starejše, kar pa po drugi strani relativizira ugotovitev, da je glede kritične orientacije bolj od starosti pomembna izobrazba in družinsko

okolje; pri posameznikih prevladuje t. i. »nematerialistična orientacija«; ugotovljena je močna protimarksistična orientacija ter, že klasično, močna vloga Cerkve. Vendar pa so te eksplicitne politične opredelitve, kot kažejo rezultati raziskave, kombinirane z nekaterimi usmeritvami, ki so sicer manj očitne, včasih celo prikrite, ki pa bistveno opredeljujejo družbeno in politično situacijo na Poljskem: tako na primer močne vloge poljske Cerkve ne gre razlagati le skozi tradicijo, temveč predvsem skozi dejstvo, da je Cerkve edina institucionalizirana opozicija na Poljskem (kar seveda vlogo Cerkve na Poljskem bistveno loči od vloge Cerkve v npr. Italiji, Španiji itd.); močna protimarksistična orientacija je pri posameznikih kombinirana s sistemom vrednot, ki v bistvu ostaja zavezan temeljnim vrednotnim opredelitvam marksizma; nematerialistična orientacija se po drugi strani kombinira z eksplicitno izraženimi željami in zahtevami po materialnih dobrinah itd. To po mnenju avtorice kulminira v političnih zahtevah, ki so izključujoče, ne da bi o tem sploh obstajala zavest med tistimi, ki jih postavljajo (npr. po eni strani se zahteva polna zaposlitev, po drugi strani pa hkrati svobodni trg itd.). Zanimive so tudi nekatere mednarodne komparacije, ki kažejo, da so imeli Poljaki v začetku osemdesetih let nadpovprečno visoka pričakovanja glede prihodnosti, dalje, da so npr. kazali večjo stopnjo kritičnosti kot na Zahodu itd.

V okviru tretjega tematskega sklopa (*Problems of Political Identity*) je bilo predstavljeno pet prispevkov. Najprej oba jugoslovanska (Vesna V. Godina: *Hidden Tendencies and Unintentional Impacts in Family Socialization. Authoritative and Antiauthoritative Examples*; in Ivan Šiber: *Research on »Authoritarian Personality«* in Yugoslav Society). Ker bo mogoče jugoslovanske prispevke v kratkem prebrati tudi v prevodu, naj bi o naši udeležbi dodali le to, da je pri ostalih udeležencih naletela na izredno zanimanje, kar je potrdila tako vrsta vprašanj kot tudi dolžina diskusij ob navedeni temi, ki je presegla za oba referata določeni čas.

Trije madžarski referati so obravnavali nekatere posebne vidike procesov politične socializacije v današnji Madžarski: Gyulavarijeva je predstavila rezultate študij vrstniških skupin, posebej v luči madžarske posebnosti, da združevanje v najrazličnejše

mladinske organizacije in gibanja nosi na Madžarskem negativni predznak pri samih mladih (kar se je pokazalo za uvod v prispevke, ki so jih madžarski udeleženci imeli v četrtem tematskem sklopu), Csepeli in Laszlo pa sta razvila analizo nekaterih značilnosti sodobne madžarske politične kulture. Posebno Csepelijeva analiza skrivanja in skrivnosti v politični kulturi je naletela na izredno zanimanje. In to ne le njegova teza, da je »morda najbolj pomembna dimenzija procesa modernizacije na Madžarskem ta, da se pojavijo politične skrivnosti« (teza, ki temelji na avtorjevi, mimogrede netočni predpostavki, da v tradicionalnih družbah ni bilo česa skrivati, da torej ni bilo »sfere skrivnega«), temveč morda še bolj njegova analiza tipov političnega vedenja v takšni, s tajnostmi okarakterizirani politični kulturi (kamuflača, mimikrija itd.). Posebej glede mimikrije kot oblike političnega vedenja je prevladalo mnenje, da je to ne le izjemno zanimiva dimenzija za komparativno proučevanje politične kulture, temveč tudi, da je rastoči obseg tovrstnega političnega vedenja značilen ne le za Madžarsko, temveč tudi za druge »moderne« družbe. Glede na obravnavani problem so bile zanimive tudi nekatere metodološke ugotovitve: študije Csepelija so namreč pokazale, da zaprta vprašanja v vprašalnikih vzpodbujajo mimikrijo in konformizem.

In zgolj še nekaj besed o zadnjem, *četrtem tematskem sklopu* konference v Budimpešti. Meredith W. Watts je predstavil del rezultatov prve longitudinalne študije politične socializacije, ki je predvsem skušala razbiti raziskovalni stereotip o mladih kot homogeni socialni kategoriji. Zato so bile v njegovi študiji politične orientacije mladih proučevane glede na spol, starost in izobrazbo. Prav ta pristop pa je dal nekaj izjemno zanimivih rezultatov: tako so se kot najbolj progresivno orientirana skupina znotraj mladine, povsem proti pričakovanjem in proti stereotipom, pokazala visoko izobražena dekleta, stara od 21–24 let. Nadalje se je pokazalo, da vpliv socialnega okolja glede političnih orientacij ni tako pomemben, kot se je pričakovalo: najpomembnejši dejavnik je s tem v zvezi lastna izobrazba, ostali dejavniki okolja (npr. izobrazba staršev, mestno oz. vaško okolje itd.) so bistveno manj pomembni. Moški so se tako pokazali za bolj aktivne v konvencionalnih političnih

gibanjih in organizacijah, za kar pa ženske kažejo bistveno manjši interes.

Klaus Wasmund je v svojem referatu podal oceno današnjega stanja na področju proučevanja politične socializacije. Te študije po njegovem mnenju označuje vrsta pomanjkljivosti, ki izvirajo ne toliko iz problemov, povezanih z vsebino političnega učenja, temveč mnogo bolj iz problemov, povezanih z načini političnega učenja. V teoriji politične socializacije danes prevladujeta še vedno bihevioristični in funkcionalistični pristop. Tudi problem metod ni ustrezno rešen: v študijah politične socializacije še vedno prevladujejo kvantitativne metode, manjkajo pa tako kulturnoantropološki pristopi kot tudi longitudinalne študije procesov politične socializacije. Problem je tudi s časovno dimenzijo študij politične socializacije: o procesih politične socializacije enkratne študije ne morejo povedati veliko; nujne bi bile *panelne študije*, ki pa jih vse do danes nimamo v kakšnem pomembnejšem številu.

Tudi oba madžarska prispevka velja vsaj v najznačilnejših tezah na kratko omeniti. Magdolna Micheller je v svojem prispevku podala nekaj temeljnih rezultatov njenega proučevanja mladinskega gibanja na Madžarskem od druge svetovne vojne do danes, ki je pokazalo predvsem razloge za nastanek negativne stigme, ki spremlja sodelovanje v mladinskih gibanjih danes na Madžarskem in ki bistveno blokira delovanje mlade generacije. Ta razvoj je potekal skozi nekaj značilnih faz: prva zadeva obdobje takoj po drugi svetovni vojni, ko se je začel t. i. »boj za mladino« (v okviru večstranskega sistema), kar pa je bilo prekinjeno z vzpostavitvijo enostranskega sistema in z monopolizacijo mladinskega gibanja s strani komunistične partije. V naslednji fazi je partija organizirala t. i. psevdo-gibanja, ki se poimenujejo socialna gibanja (za ženske, za okolje itd.), ki pa v resnici nimajo značaja socialnih gibanj, temveč so prav poseben podaljšek partijske politike. Takšno stanje je trajalo vse do leta 1988, ko pride do spontanega organiziranja socialnih gibanj. Vse povojno obdobje je mladinska organizacija imela privilegirano vlogo v rekrutiranju (bodočih) političnih elit, saj vertikalna socialna mobilnost brez delovanja v tej organizaciji ni bila mogoča. Danes je situacija triadna: imajo uradna mladinska gibanja in

organizacije, imajo t. i. psevdogibanja in kot tretje prava socialna gibanja. In podrobnejšo analizo teh socialnih gibanj je podal »Máté Szabó v svojem prispevku, ki je rezimiral rezultate empiričnega proučevanja sodobnih madžarskih socialnih gibanj. Empirično proučevanje je zajelo tako pripadnike socialnih gibanj, njihove voditelje in tudi tiste, ki so iz socialnih gibanj »izstopili«. Osnovni rezultat tega proučevanja je dokazal, da resnični politični procesi potekajo zunaj političnih institucij, ki so v krizi; in drugič, da je večina mladih politično pasivna. Raziskava je tudi pokazala, da se socialna gibanja na Madžarskem v primerjavi s tistimi na Zahodu, posebej v ZRN, bistveno razlikujejo tako v tipologiji kot v vseh analitičnih aspektih (ideologija, model demokracije, socialna baza, institucije, politična kontrola, strategija). Je pa Szabó opozoril tudi na odprte teoretične probleme, ki zadevajo proučevanje socialnih gibanj kot takih (tu izstopa predvsem problem teoretičnega pristopa), kot tudi problem vloge teh socialnih gibanj v političnih procesih današnje Madžarske (kjer, po avtorjevem mnenju, obstajata vsaj dve možnosti: »pozitivna«, ki naj bi pripeljala do mobilizacije večine in s tem do reforme političnega sistema, in »negativna«, ki bi okrepiła represijo in prinesla reafirmacijo staliniističnega političnega modela). Po mnenju avtorja je to tista varianta, ki danes resno grozi tudi Jugoslaviji.

Naj na tem mestu končamo z nizanem informacij o posameznih prispevkih s konfe-

rence. Kajti zdi se, da vse, kar smo povedali doslej, zadošča za to, da postavimo nekaj zaključkov o rezultatih konference.

Prva ugotovitev je vsekakor ta, da je konferenca zgrešila – vsaj v veliki večini prispevkov – nakazano tematiko; dosti več kot o skritih tendencah politične socializacije smo iz referatov zvedeli o tistem, kar se v socializacijski teoriji običajno pojmuje z eksplicitno socializacijo. Tudi razumevanje in vrednotenje pomena je, posebej pri večini nemških udeležencev, šlo v smer izpostavljanja in ugotavljanja pomena eksplicitne politične socializacije. Bi pa bilo iz tega napačno sklepati, da to pomeni že tudi negativno oceno dela konference. Ne le, da je bilo na konferenci predstavljenih vrsta več kot zanimivih rezultatov empiričnih raziskovanj procesov politične socializacije; bili so, kot smo že omenili, načeti tudi problemi (posebej metodološki), ki zadevajo empirično proučevanje tega procesa (kar pa je posebej zanimivo prav za naše razmere, kjer je z empiričnim proučevanjem procesa politične socializacije sploh šele treba pričeti). Hkrati pa je prav nesposobnost ukvarjati se z zastavljeno temo že sama po sebi odprla teoretične moči oz. še bolj nemoči tiste teorije, ki je danes v proučevanju procesov politične socializacije dominantna in ki, kot je ugotovil že Wasmund, ne ustreza zastavljenim ciljem. In morda je prav v tem iskati največji uspeh navedene konference: res ni uspela dati odgovora, uspela pa je zastaviti vprašanje, ki je za teorijo politične socializacije več kot bistveno.

BRANKO HORVAT

Kosovsko pitanje

(Globus, Zagreb, 1989)

Že samo dejstvo, da je v obdobju dobrega leta izšla v založbi zagrebškega Globusa že druga izdaja knjige hrvaškega ekonomista Branka Horvata o kosovskem vprašanju, dovolj zgovorno priča o vse večji pomembnosti tega osrednjega stržena politične krize v Jugoslaviji. Zakaj se je Branko Horvat kot ekonomist lotil pisanja knjige o kosovskem vprašanju, je sam razložil v odgovoru na vprašanje srbskega novinarja Aleksandra Tijanića: »Kot jugoslovanski intelektualec sem čutil potrebo in obveznost, da se seznanim z dogajanjem na Kosovu«. Njegovo izhodišče pri pisanju knjige je bilo postaviti se po robu razširjenemu mnenju, da je kosovski problem nerešljiv – tak je le tedaj, če ni postavljen v širši zgodovinsko-politični kontekst. Pisec tudi poudarja, da njegova knjiga ni akademsko znanstveno delo, pač pa je neka vrsta akcijskega politično-sociološkega prikaza obravnavanega problema.

Pisec je vseh 16 poglavij, kolikor jih vsebuje razčlenitev kosovskega vprašanja, razdelil na tri bistvene skupine; prva zadeva preteklost, druga pa sedanost kosovske stvarnosti, medtem ko vsebuje tretji del dvoje prilog, ki dajeta knjigi še večjo politično težo, saj prinašata vrsto polemik okrog vsebine, izjav, intervjujev pa tudi opisov grobih napadov na knjigo in avtorja samega.

V prvem delu se je pisec polotil prikazu burne preteklosti Kosova, podrobno obravnava stanje na Balkanu v srednjem veku, pojav turške zasedbe Balkana in vse posledice na celotno družbeno in politično razvojno smer balkanskih narodov – v prvi vrsti Srbov in Albancev. Pri tem omenja kot značilnost dejstvo, da Albanci – podobno kot Slovenci – niso v preteklosti vzpostavili trajnejše državne tvorbe tako kot drugi balkanski narodi; razlog je bil isti: majhen narod, obkrožen z močnimi sosedi.

Iz zgodovinskega prikaza nastanka in razvoja albanskega naroda zvedemo, da je bila njegova zgodovina od srednjega veka dalje pa vse do konca 19. stoletja zaznamovana s številnimi upori in vstajami proti Turkom. Osrednji dogodek teh vstaj je bila prizrenska liga leta 1878, ki jo je že znani srbski socialist Dimitrije Tucović enačil s pomenom srbske vstaje.

Izjemno pomembno obdobje v boju albanskega ljudstva za svobodo označujeta letnici 1910 in 1912. Takrat si je albanski narod kot celota z vsesplošno vstajo izbojeval avtonomijo, ki pa je ni uspel uresničiti, ker je že leta 1912 Srbija v prvi balkanski vojni osvojila ne le Kosovo, marveč vso severno Albanijo do Drača. Takrat je tudi s sklepom albanske narodne skupščine v Valoni nastala neodvisna država Albanija v mejah, ki so ostale nespremenjene vse do danes.

Branko Horvat na temelju zgodovinskih dejstev ugotavlja, da so glavni dogodki v zvezi s formiranjem albanske nacije potekali na Kosovu.

Ves ta zgodovinski razvoj pa so spremljali občasni spori med srbskim in albanskim življenjem na Kosovu. Ko je balkansko ozemlje prišlo pod turško oblast, so bili pomuslimanjeni Albanci državljani prvega reda, ki so zatirali svoje sosede, srbsko rajo. Po letu 1912, po srbski osvojitvi Kosova, se je stanje spremenilo in Srbi so se maščevali s tem, da so zatirali »divje in necivilizirane« Albance. V politiki tedanjih srbskih oblastnikov je prevladalo pravilo, da tisti, ki zmaga, ni samo gospodar oblasti, temveč tudi gospodar nad življenjem in imetjem tistih, ki na tem ozemlju prebivajo. Iz obdobja srbske vladavine na Kosovu obstajajo številna pričevanja o zatiranju albanskega življa. Kot najbolj učinkovit način »pacifikacije« Kosova je prevladala metoda iztrebljenja Albancev.

Tudi v prvi državi južnih Slovanov je glede na albanski živelj prevladalo načelo, da sodijo Albanci med civilizacijsko nižji in državi sovražen element.

V kraljevini Jugoslaviji se je nadaljevala in še bolj pospešila kolonizacija Kosova. Ta

je potekala vse do začetka druge svetovne vojne tako, da je vlada načrtno jemala albanskim kmetom zemljo in jo dajala priseljencem – večinoma iz Srbije in Črne gore. Hkrati je s Turčijo sklenila sporazum o izselitvi Albancev v Turčijo. Šlo je za približno pol milijona Albancev, ki naj bi bili izseljeni. Načrt je preprečilo pomanjkanje sredstev in pa druga svetovna vojna. Branko Horvat ugotavlja, da je bilo za načrt o množičnem izseljevanju Albancev s Kosova in za razglasitev vse zemlje za državno last odločilno dejstvo, da so se Albanci v pretežnem številu leta 1941 pridružili okupatorju. Ta jim je omogočil šole v njihovem jeziku, priznal pravice albanskega jezika, vrnil zaseženo zemljo in podobno. Hkrati pa se je začela vsesplošna gonja proti Srbom in Črnogorcem – zlasti proti priseljencem, ki so se bili zdaj prisiljeni izseljevati se s Kosova.

Brezpraven položaj Albancev v stari Jugoslaviji in silovit teror, ki so mu bili izpostavljeni vse od leta 1912, je bil vzrok, da je med albanski življenj težko prodirala misel o protifašističnem boju. Za Albance so še vedno veljali kot največji sovražniki Srbi. Vendar je le proti koncu leta 1943 pa do osvoboditve leta 1944 narastlo partizansko gibanje med Albanci na sedem brigad. Konec leta 1943 je prišlo tudi do sklica znane bujanske konference, ki je izglasovala priključitev Kosova k Albaniji. Branko Horvat ugotavlja, da »na temelju zgodovinskih dokumentov lahko dokaj z gotovostjo sklepamo, da te konference v tistem času nihče ni imel za separatistično ali naperjeno proti Jugoslaviji«. Pobudniki odcepitve Kosova so se po konferenci disciplinirano držali napotkov CK KPJ, da pred koncem vojne ni možno nikakršno spreminjanje mej.

Pisec knjige se podrobno zaustavlja tudi pri pojasnjevanju razmer, ki so pripeljale do velikega upora okoli 30.000 Albancev na Kosovu, ki so ga šele februarja 1945 zadušile močne vojaške sile, sestavljene iz kosovskih partizanov, albanskih enot, delov bolgarske vojske in srbskih brigad. Upor je bil povod za vzpostavitev vojaške uprave na Kosovu, ki se je končala s sklepom NOO Kosova o priključitvi k republikli Srbiji.

Prva povojna leta so prinesla Albancem nove razmere, toda hkrati je bilo vse več pojavnih oblik starega, Albancem nenaklonjenega režima. Albanci so prišli do spoznanja, da se od časov stare Jugoslavije zanje ni ničesar bistveno spremenilo. Bili so spet prisiljeni govoriti samo srbsko, vsa oblast je

bila v rokah zanesljivejših srbskih in črnogorskih kadrov, Srbi in Črnogorci so dobili status naroda, Albanci pa so bili vnovič potisnjeni v položaj manjšine, kar je seveda objektivno spodbujalo pojave šovinizma. Avtor navaja kot značilno dejstvo, da je bilo kar 86,6% pripadnikov UDB iz vrst Srbov in Črnogorcev. Veljalo je uradno stališče, da so manjšine sumljiv element, ki se vdirja tujim obveščevalnim službam. Vnovič se je začel proces izseljevanja Albancev v Turčijo. Gonjo proti albanskemu življu je pomenil tudi način, kako so jim oblasti odvzemale orožje. Posebno obliko gonje je prinesel znani prizrenski proces proti vidnim albanskim predstavnikom.

Po besedah Branka Horvata je pomenil brionski plenum, ki je bil uperjen proti nezakonitemu delovanju UDB za Albance drugo osvoboditev, hkrati pa tudi povod za nove evforije albanskega nacionalizma. Avtor sodi, da je dejstvo, da so Albanci zgolj v obdobju dveh generacij prešli velikansko pot od nepismenosti do lastne univerze, pustilo hkrati tudi vrsto neželenih posledic za mednacionalne odnose v pokrajini. Tokrat so se čutili zapostavljeni Srbi in Črnogorci; postajali so čedalje bolj nezadovoljni, ko so videli, kako se Albanci kot prevladujoča večina vse bolj povzpenjajo na mnogotere položaje na oblasti in v gospodarstvu, ki so bili prej trdno v rokah Srbov in Črnogorcev. Do leta 1962 je teklo izseljevanje Albancev v Turčijo in v druge evropske dežele, po tem letu pa se začena izseljevanje Srbov in Črnogorcev, ki traja vse do današnjih dni. Srbska propaganda dolži za ta pojav izključno izgrede, napade in postopke Albancev, medtem ko je možno po neki anketi, ki jo omenja pisec knjige, samo 15% odselitev Srbov in Črnogorcev s Kosova pripisati delovanju albanskega nacionalizma. Mitingaško vsiljevanje »resnice« o Kosovu, ki je povezano z neposredno grožnjo z orožjem, vse hujiši represivni režim na Kosovu, ki je pripeljal do uvedbe izrednega stanja in končno do smrtnih žrtev policijskega nasilja nad Albanci, vse to je potrdilo, da je zahteva po linču – kot ugotavlja avtor – zamenjala načelo o dialogu kot edini možni poti za rešitev sporov.

Torej je na nas – tako sklepa avtor – breme odgovornosti, da dokažemo, kako Jugoslavija ni država dominirajočih južnih Slovanov, temveč federacija vseh narodov, ki v njej živijo. Ker živi v državi kar 11% Neslovanov, bi Jugoslavija dejansko morala

biti nekakšen zametek balkanske – ne pa zgolj slovanske federacije. Albanci s Kosova, ki so z ustavo leta 1974 dobili svojo prvo pokrajinsko ustavo, svojo vlado in pravico do uporabe lastnega jezika, so po zaslugi poudarjene nacionalne evforije prišli v Jugoslaviji v kulturni geto. Razreševanje kosovskega problema terja – po Horvatu – upoštevanje štirih imperativov; to so: politična samoopredelitev Albancev, nacionalnokulturna integracija v Jugoslavijo, gospodarski razvoj in kontrola demografske ekspanzije.

Nepoučenost in zaostalost generirata – po besedah pisca – kompleks inferiornosti, ta pa se kompenzira z etničnim šovinizmom. Avtor meni, da jugoslovanska integracija Albancev ne izključuje, pač pa predpostavlja odpiranje k Albaniji.

Branko Horvat ob vprašanju politične opredelitve Albancev trdi, da v Jugoslaviji, kakršna je nastala po avnojskih sklepih, odcepitev ni možna. Zavrača tudi načelo konfederacije, češ da bi to pomenilo, da vsaka od sestavnih držav konfederacije vztraja pri nekem svojem zgodovinsko pridobljenem ozemlju. Tako bi npr. Srbija vztrajala, da ostane Kosovo integralni del srbske države. Če se pa Jugoslavija razvija kot federacija, utegne priti čas, ko bi za Kosovo v taki federaciji dozorela opcija, da pokrajina postane republika.

Pisec posebej zavzeto razglablja o vprašanju, kam naj prištevamo Albance: ali so »naši« ali pa so »tujki«. Vse dotlej, dokler bo Jugoslavija pojmovana zgolj kot država južnih Slovanov, vsi drugi narodi pa so narodne manjšine, bodo te manjšine, se pravi Albanci vred, naši »tujki«. Tako pojmovanje je – po sodbi pisca – eden od vzrokov za nastanek kosovske krize. Če Albanci niso »naši«, potem ne morejo imeti republike, potem so prišleki, ki uživajo le gostoljubnost v tuji državi. Če pa so »naši«, potem sodijo v zgodovino Jugoslavije, njihov jezik ima isti tretman kot vsi drugi, v Jugoslaviji so svoji na svojem, torej ne kot gostje.

Če pa Albanci niso »naši«, razglablja dalje avtor, potem se utegnejo obrniti k »svojim«. Potem se odpira tudi vprašanje odcepitve. Potem ni rešitve albanskega vprašanja. Če pa so Albanci »naši«, tedaj Jugoslavija ni samo država južnih Slovanov, temveč začetna oblika balkanske federacije.

Branko Horvat prihaja na temelju takega razmišljanja do sklepa, da utegne Kosovo v perspektivi postati sedma republika v federativni Jugoslaviji. V isti sapi ugotav-

lja, kako sta v Jugoslaviji dejansko nevarna samo dva nacionalizma – hrvaški in srbski.

Pisec je zlasti ostro dregnil v sršenje gnezdo velikosrbskega hegemonizma s tem, ko je izenačil pomen srbske vstaje s pomenom Prizrenske lige, ki je označila začetek albanskega narodnega prebujanja. Srbska vstaja – pravi Horvat – je zgodovinska prelomnica, Prizrenska liga, ki jo je Tucović izenačil s srbsko vstajo, pa za sodobne srbske voditelje pomeni reakcionarno, nacionalistično zvijačo.

Podoben odziv je v srbskih šovinističnih krogih vzbudila pisčeva trditev, da pri bujanski konferenci ni šlo za separatizem in kontrarevolucijo, pač pa je bil to izraz patriotizma borcev za svobodo. Ali pa trditev, da Srbija nima pravice do prisvajanja Kosova, Kosovo je del Jugoslavije, in s tem postane problem rešljiv. Pisec je v prilogi objavil tudi vse razprave, ki jih je imel ob izidu knjige – pa tudi vse napade nanj. Naj kot za vzorec in kot dokaz ravnih politične kulture, ki je zrastle na tleh mitingov »resnice«, navedemo samo en primer – anonimno pismo avtorju: »Ti si sovražnik št. 1 naše domovine. Ker pišeš, da bo Kosovo republika, boš tudi ti izdajalec naših narodov. Boš ubit, najsi bo na fakulteti, v stanovanju ali na ulici...«. Vsak komentar je odveč.

Drago Košmrlj

BOGOMIL FERFILA

Ekonomija in politika družbene lastnine

(Izd. Privredni pregled, Beograd 1989, str. 264)

Knjiga dr. Bogomila Ferfile »Ekonomija in politika družbene lastnine« vsebuje nekaj medsebojno povezanih delov, ki v metodološkem in logičnem smislu tvorijo celoto.

Prvi del je namenjen teoretsko-metodološkim okvirom proučevanja ekonomskega in političnega sistema družbene lastnine in je podlaga cele knjige. V njem je avtor razgrnil spoznavno-teoretske temelje in izhodišča za

proučevanje družbene lastnine, ki jih vidi v gospodarskem in političnem sistemskem krogu, »ureditvi«. V tem okviru uporablja teorijo sistemov (sistemov nasploh, posebej pa ekonomskega in političnega) kot sredstvo za redukcijo zelo obsežne ekonomske in empirične stvarnosti, iz katere je mogoče izpeljati in z njo soočiti temeljne ekonomske in politične kategorije, kakor tudi kategorije lastnine in družbene lastnine.

V drugem delu knjige z naslovom »Socialistična zgodovinska gospodstva političnega nad ekonomskim« gre za aplikacijo teoretsko-metodološkega modela, ki ga je avtor razvil v prvem delu in izhaja iz socialistične, posebej jugoslovanske resničnosti. V tem delu odkrivamo dialektična prepletanja ekonomskega in političnega dejavnika in hegemonijo politike oziroma partije nad gospodarstvom in nad vsemi drugimi področji jugoslovanske družbe v povojnem socialističnem razvoju. Gre za analizo vseh stopenj oziroma poglobitvenih prelomnic našega gospodarskega in politično-partijskega razvoja, kakor tudi za prikaz involutivnih teženj k vse bolj zaostreni krizi.

Tretji del knjige je posebej namenjen problematiki in stanju na področju družbene lastnine. Tudi njegov naslov se glasi »Empirična ureditev gospodarskega in političnega sistema družbene lastnine.« Osrednje mesto v tem delu knjige zavzemajo razglabljanja o ekonomiji in politiki družbenolastninskega prilaščanja, tj. delitve. Prilaščanje družbenega produkta oziroma dohodka se dogaja na dva načina. Po eni strani se prilaščanje dogaja na podlagi še vedno veljavnih ustavnopostojnih odločitev iz sedemdesetih let (ustavna določila in zakonodaja zakona o združenem delu so uporabljena za podlago). Po drugi strani se prilaščanje dogaja na podlagi logike ekonomskega in političnega razvoja prek normativnih postavk Ustave in Zakona o združenem delu – in sicer v dejanskih odnosih in procesih, v interesih gospodarskih in političnih subjektov, kakor se izražajo v praksi in empiriji. Oba elementa in vidika, predvsem pa drugi, empirični in realni, sta predmet analize dr. Ferfile.

In končno, v četrtem delu knjige, ki nosi naslov »Dosežki in problemi ekonomske in pravne teorije družbene lastnine«, se dr. Ferfila zadržuje najprej pri dveh vodilnih teoretskih konceptih družbene lastnine pri nas: pri politično še do nedavno podpirani

nelastninski konceptiji in pri teoriji, ki jo zagovarja znanost – namreč lastninsko konceptijo. Potem opozarja na vprašanje pravne nadgradnje teh lastninskih konceptij in končuje s pomembno razlago kritično-teoretskega koncepta družbene lastnine in z glavnimi elementi te paradigme, ki jo tudi sam zagovarja.

V celoti gledano sodi delo dr. Ferfile v zvrst interdisciplinarnih raziskav. V njem se je avtor dovolj uspešno preizkusil v pionirskem podvigu, kakršnih je malo v naši literaturi. Gre namreč za to, da na podlagi teoretske in empirične analize pravne, politične, ekonomske, socialne in deloma filozofske (pri epistemoloških problemih) vsebine družbene lastnine utemeljuje njen pomen v modelu samoupravne gospodarske prakse. Gre pa tudi za to, da dokaže nedvoumno prevlado politične volje, interesov in struktur nad vsem drugim, kar se konstituira v biti družbene lastnine. Odtod so možni različni sklepi, med drugim tudi, da je družbena in ekonomska kriza, v kateri je jugoslovanska družba, politično in ekonomsko, v veliki meri posledica krize v konceptualizaciji in delovanju družbene lastnine, ki prizadeva mnoge druge segmente in podsysteme vsega družbenega in gospodarskega sistema SFRJ.

Ivan Maksimović

BRANIMIR JANKOVIĆ

Diplomacija – sodobni sistem

(Diplomatija – savremeni sistem, Beograd, Naučna knjiga 1989, str. 225)

Jugoslovanska bibliografija o diplomaciji je izredno skromna, naj gre za znanstvena in strokovna dela ali pa memoaristiko. Temeljna znanstvena dela so pravzaprav monografske študije o posameznih področjih diplomacije: Bartoš M., *Le statut des missions spéciales de la diplomatie ad hoc* (1963); Pindić D., *Stalne misije pri Ujedinjenim nacijama* (1969) in *Specijalne misije* (1985); Mitić M.,

Diplomatske i konzularne funkcije (1978); Šuković O., Položaj i uloga generalnog sekretara ujedinjenih nacija (1967); Jelić A., Savremeno diplomatsko pravo (1978). V diplomatski memoaristiki pa sta še vedno velika izjema dve deli V. Mičunovića Moskvske godine 1977, 1984. Mičunović je namreč proti vsem pravilom diplomatske službe več časa svojega službovanja v Moskvi pisal dnevnik, ki predstavlja verjetno najbolj dragocen dokument o naših odnosih s Sovjetsko zvezo.

Med avtorji resnejših del o kateremkoli vidiku diplomacije seveda ni nobenega Slovenca, če seveda odštejemo nekaj ponesrečenih poskusov diplomatskih memoarov, ki pa to v bistvu niso.

Zgoraj omenjena dela obravnavajo torej posebne probleme znotraj diplomacije in se zato razlikujejo od dela B. Jankovića, ki je predmet našega prikaza. Jankovićevo knjiga *Diplomatija* je pravzaprav prvi poskus v Jugoslaviji, ki to področje obravnava in proučuje kot celoto. Diplomacija, grosso modo, je vodenje zunanje politike ene države ali več držav. Vsako preciznejše opredeljevanje po mnenju Jankovića zahteva, da diplomacijo razumemo: kot instrument zunanje politike neke države (diplomatski aparat in njegovo organizacijo), vrsto metod, s katerimi se uresničujejo cilji zunanje politike, veščino vodenja zunanjepolitičnih zadev in končno kot znanstveno disciplino, ki proučuje načine, sredstva in metode, s katerimi države ščitijo in promovirajo svoj nacionalni interes.

Ker je diplomacija izrazit primer tistih človekovih in meddržavnih opravil, kjer tudi tradicionalno prevladuje nad inovativnim, podaja avtor v uvodnem delu sintetični zgodovinski pregled razvoja diplomatskih metod in prakse. Diplomacija je vedno prisotna ter ima en sam jasno razpoznaven cilj, in to ves čas svojega obstoja in razvoja v državnih tvorbah starega vzhoda, antične Grčije in Rima, stare Kitajske in Indije, srednjeveške in moderne Evrope. V diplomaciji je kaj malo novega, saj se že od nekdaj ukvarja s trajno pomembnimi problemi miru, vojne, ravnotežja sil, hegemonije, interesnih sfer, sklepanja in ohranjanja zavezništev itd. Iz tega Jankovićevega zgodovinskega pregleda je prav tako razvidno, da diplomacije antičnih držav razvijajo iste metode in uporabljajo

enake instrumente, čeprav se izolirano razvijajo v različnih delih sveta.

Uvodni zgodovinski prikaz torej ni le koristen, marveč tudi nujen za razumevanje delovanja današnje bilateralne in multilateralne diplomacije – skupaj z njenimi temeljnimi oblikami in delujočimi institucijami.

Na podlagi takega izhodišča podaja Janković širšo definicijo sodobne diplomacije kot »vrsto načinov in sredstev, ki jih preko pooblaščenih organov uporablja država pri vodenju svojih odnosov z zunanjim svetom«. Vsaka definicija, ki je sintetična, je seveda vedno tudi problematična, zato jo avtor v nadaljevanju dodatno pojasnjuje, saj je jedratost in celovitost težko uskladiti. Praksa namreč kaže, da ne uporabljajo diplomacije samo države v svojih mednarodnih odnosih. Zaradi njene narave kot take diplomacije uporabljajo tudi mednarodne organizacije, osvobodilna gibanja, ki so si izborila mednarodno priznanje, kot tudi vsi drugi subjekti mednarodnega prava in mednarodnih odnosov, vključno s tistimi, ki take subjektivitete formalno še nimajo – npr. uporniki v državljanski vojni.

V tem smislu Janković pravilno poudarja, da je vsekakor preozko, če diplomatsko dejavnost pripisujemo samo državam, čeprav so le-te tudi v praksi temeljna in najbolj pomembna entiteta, ki se ukvarja z diplomacijo. Drugo, prav tako temeljno spoznanje avtorja pa je, da so »načini in sredstva« diplomacije predvsem miroljubnega značaja in da je njihov končni namen ustvariti pogoje za začetek in potek pogajalskega procesa. Pogajanje implicira sklepanje kompromisov in zavezništev – diplomacija je potemtakem večšina, kako s pogajalskim procesom uskladiti (pomiriti) nasprotujoče si interese, pri čemer za vsakim interesom stoji konkretna moč (država, vojaško-politična zveza držav, mednarodna organizacija, osvobodilno gibanje itd.). Diplomacija je torej potrebna takrat, kadar si v opoziciji stoje vsaj približno enako močni interesi. Diplomacija kot večšina pa ni potrebna takrat, ko nek subjekt razpolaga s tako veliko močjo, da svojo voljo lahko vsili vsem drugim subjektom v mednarodni skupnosti. V tem smislu bi za današnje razmere vsekakor veljala ugotovitev, da sta dve supersili (dva centra moči) vsekakor manjše zlo, kot pa če bi imeli eno samo supersilo.

Največjo pozornost namenja Janković celoviti predstavitvi dvostranske (bilateralne) in mnogostranske (multilateralne) diplomacije.

V poglavju o bilateralni diplomaciji – kot najbolj učinkovitem in zato prevladujočem načinu diplomatskega komuniciranja – podrobno obravnava naslednje probleme: pojem in vrsto diplomatskega odposlanstva, diplomacijo ad hoc in specialne misije (posebna odposlanstva) kot tudi samo ustanovo stalnega diplomatskega odposlanstva. Glede vzpostavljanja diplomatskih odnosov pojasnjuje avtor politične, pravne in tehnične vidike, ki so povezani s samim aktom uvajanja ali obnavljanja diplomatskih odnosov med dvema državama – kot tudi posebne (konkretne) primere. Sporazum med dvema državama je tista pravna osnova, ki v bistvu opredeljuje vzpostavitev diplomatskega odposlanstva, njegovo organizacijo, strukturo in delovanje.

Dunajska konvencija o diplomatskih odnosih (1961) v 3. čl. določa funkcije diplomatskega odposlanstva v naslednjem vrstnem redu:

- a) Predstavljanje države pošiljateljice pri državi sprejemnici;
- b) Zaščito interesov države pošiljateljice in njenih državljanov v državi sprejemnici;
- c) Pogajanja z vlado države sprejemnice;
- d) Obveščanje, z vsemi dovoljenimi sredstvi in načini, o položaju in razvoju dogodkov v državi sprejemnici in poročanje o tem vladi države pošiljateljice;
- e) Razvijanje prijateljskih odnosov kot tudi odnosov na ekonomskem, kulturnem, znanstvenem in drugih področjih med državama. V kolikor diplomatsko odposlanstvo želi opravljati tudi neko drugo dejavnost, ki presega naštetih zvrsti, morata vladi skleniti poseben sporazum (npr.: sporazum o zaščiti interesov neke tretje države določa, kakšna je narava in kakšne so omejitve te dodatne dejavnosti).

V posebnih podpoglavjih pojasnjuje avtor pravni položaj, privilegije in imunitete diplomatske misije v zvezi z delom

odposlanstva, uporabo zastave in grba, nedotakljivost prostorov in arhiva odposlanstva, problem sodne imunitete, svoboda gibanja in komuniciranja ter tistih ugodnosti, ki so potrebne za normalno življenje in delovanje uslužbencev odposlanstva. Posebno pozornost posveti tudi vprašanju diplomatskih instrumentov, stila in jezika ter osebnosti diplomata. Avtor se nedvoumno opredeljuje za visok profesionalizem tega poklica, ki, kot kaže praksa, edini zagotavlja njegovo učinkovitost.

V poglavju o multilateralni diplomaciji predstavi diplomacijo mednarodnih konferenc, mednarodnih organizacij – s posebnim poudarkom na diplomaciji Združenih narodov ter specializiranih agencij in stalnih odposlanstev pri OZN. Mnogostransko diplomacijo opredeljuje kot »vrsto načinov in sredstev, ki jih uporabljajo države skupno, skozi mnogostranske odnose, da bi uskladile svoje mednarodno-politične programe s skupnimi interesi mednarodne skupnosti in uresničile splošno sprejemljive odločitve, ki so v skladu z načeli in pravili mednarodnega prava.« Avtorjeva definicija mnogostranske diplomacije kaže na njeno naravo v dveh smislih: multilateralno diplomacijo posamezne države v odnosu na več drugih držav (mednarodne konference) in njeno aktivnost v mednarodnih organizacijah.

Jankovićevo delo »Diplomacija« je zamišljeno najprej kot univerzitetni učbenik, s poudarkom na mednarodnopravni kot tudi politični razsežnosti te veččine, ki se je v nekaj tisočletni praksi pokazala kot »najbolj primerno sredstvo in ustaljen način reguliranja posameznih in splošnih mednarodnih in splošnih mednarodnih interesov.« Za tiste, ki jih diplomacija zanima v celoti oz. podrobneje, je avtor dodal tudi obsežen izbor del in številne opombe pod črto. K temu pa naj dodamo, da v redko kateri strokovni knjigi najdemo tolikšno število tiskarskih in nekoliko manj slovničnih napak, posebno pri transkripciji tujih imen v srbski jezik, kjer velja pravilo, »piši kao što govoriš.«

Iztok Simoniti

The New Right – the counter revolution in political, economic and social thought

(Wheatsheaf Books, Brighton 1987)

V študiji *Nova desnica – kontrarevolucija v politični, ekonomski in socialni misli* je D. Green, znanstveni sodelavec Ekonomskega inštituta v Londonu, analiziral vzroke, najpomembnejše značilnosti in politične posledice idej vodilnih teoretikov »nove desnice«. Osrednja pozornost njegove analize je namenjena odnosu teh teoretikov do vloge države in razmerjem med tržiščem in moralo.

Skupni imenovalc različnih idejnih izhodišč, ki tvorijo koncept »nove desnice«, je ugotovitev, da mora posameznik sam razpolagati s svojim življenjem veliko bolj, kot mu je bilo to omogočeno doslej. Poglavitna ovira za svobodni razvoj posameznika je močna in povsod prisotna država. Ključno vprašanje, ki ga zastavljajo teoretiki »nove desnice«, je torej: kakšna naj bo vloga države, da bo možen nemoten razvoj posameznika? Hkrati pa je to tudi vprašanje, pri katerem se najbolj kažejo razlike med teoretiki, katerih nazore študija razčlenjuje.

Za razliko od anarholiberalno naravnanih teoretikov, ki v celoti zanikajo možnost, da bi država sploh lahko odigrala pozitivno vlogo, in tudi za razliko od Nožikovega koncepta »minimalne države«, pa vodilna teoretika »novega liberalizma« – Hayek in Friedmann – ne odrekata državnim posegom prav slehernega pomena in ne menita, da je »mala vlada« (v smislu kompetenc) vedno dobra, pa tudi ne, da je »velika« nujno vedno slaba.

Teoretiki »novega liberalizma« so mnenja, da ima država v sodobni družbi štiri poglavitne cilje: 1. da štiti svoje državljane pred dejanskimi ali potencialnimi sovražniki; 2. da zagotavlja svobodo; 3. da vzpostavi okvire, v katerih posamezniki lahko učinkovito sodelujejo; 4. da zagotavlja materialno varnost vsem posameznikom. Green posebej vztraja pri terminu *materialna varnost*,

ne pa materialna enakost, kajti težnja k materialni enakosti – po Hayekovem mnenju – nujno pelje k ukinjanju pravic do privatne lastnine in do krepitve vloge države; posledica tega pa je dušitev temeljnih človekovih pravic in svoboščin.

Eno ključnih vprašanj ideologije »nove desnice« je tudi odnos med tržiščem in moralo. Kritiki te ideologije pogosto govorijo o pohlepnosti in sebičnosti, ki ju proizvaja trg. Pred takšnimi kritikami se teoretiki »nove desnice« branijo s tezo, da sta sebičnost in pohlepnost sicer res grdi lastnosti, da pa obstajata in bosta obstajali, če nam je prav ali ne. Edino kar je mogoče storiti, je, da iščemo takšen mehanizem, ki bi lahko zmanjšal in omejil škodljive posledice teh človeških lastnosti. Tudi tu je rešitev, ki jo vidijo, predvsem v konkurenčnosti, ki dopušča, da kar največje število ljudi v največji možni meri zadovolji svoje potrebe. Vendar pa Green prav v razmerju med trgov in moralo oziroma v pomanjkanju jasnega moralnega kodeksa »novega liberalizma« ugotavlja najpomembnejše razloge za šibko vkoreninjenost te teorije v politični kulturi Zahoda. Sedanja velika popularnost idej »novega liberalizma« je po mnenju Greena posledica neuspeha kolektivističnega oziroma keynezijanskega modela, kot pa resnične privlačnosti Hayekovih in Friedmannovih idej. Green seveda ne nasprotuje temu, da se je razprava o trgu po daljšem odmiku iz osredja političnih debat končno spet vrnila na politično arena; vendar pa sodi, da uspeh »novega liberalizma« ne bo odvisen samo od njegove ekonomske učinkovitosti, temveč tudi od sposobnosti, da izpelje nujno moralno obnovo. Koncept svobodne družbe je, po avtorjevem mnenju, mogoče podpreti samo v primeru, če njegovi zagovorniki predložijo takšen moralni kodeks obnašanja, ki bo omejil sebičnost in pohlepnost ter zagotovil, da bodo uspešni pomagali manj uspešnim in manj srečnim.

Po Greenovem mnenju namreč kljub drugačnim izjavam vlad M. Thatcherjeve in R. Reagana vpliv »novega liberalizma« na politiko teh vlad ni ravno velik. Poglavitni vzrok neskladja med proklamiranim in uresničnim v politiki konservativnih vlad vidi Green predvsem v mehanizmu »kupovanja glasov«, ki je »korumpiral« in onemogočil konservativne politike, da bi resno zastavili vprašanje o »kolektivističnem modelu«. Če

izvzamemo (v določeni meri) ZDA, vidimo, da v drugih zahodnih državah konservativnim politikom ni uspelo potegniti jasne ločnice med bojem za ukinitve bede in med egalitarnimi težnjami, ki jih predstavlja boj za »socialno pravičnost«. Razloge tega neuspeha odkriva Green v dejstvu, da je »država blaginje« – glavna tarča napadov »novega liberalizma« – mnogo bolj koristila premožnim ali vsaj srednjim slojem, kot pa siromašnim, v čemer je tudi izvor moči in učinkovitosti odpora »demontaži« takšne države.

Green kljub vsemu temu meni, da so ideje »novega liberalizma« pustile globoko sled v političnem življenju Zahoda, predvsem v njegovih akademskih krogih. »Novi liberalizem« je namreč predvsem gibanje idej, mnogo manj pa razredno gibanje, ki bi temeljilo na interesih določene družbene skupine. Zato avtor ugotavlja, da so imele te ideje močan vpliv v konservativnih in liberalnih, vendar pa tudi v socialdemokratskih strankah – in celo v delu levo usmerjenih intelektualcev. Čeprav se mnoge Hayekove in Friedmannove ideje niso uveljavile v konkretni praksi političnega življenja, pa je »novi liberalizem« vendarle v marsičem spremenil intelektualno in politično ozračje v razvitih kapitalističnih državah.

Ognjen Pribičević

The transformation of Contemporary Conservatism

(Ed. by Brian Girvin, Sage Publications, London, Newbury Park, Beverly Hills, New Delhi, 1988)

Osemdeseta leta je na Zahodu zaznamovala prevlada konservativnih idej in strank. Britanski konservativci in ameriški republikanci so trikrat zapored zmagali na volitvah, nemški dvakrat, svoj volivni vpliv pa so okrepile tudi konservativne stranke v drugih kapitalističnih deželah – v Avstriji, na Nizozemskem in Portugalskem. Še bolj pomembno pa je to, da se je nova politika konservativnih strank utemeljila na poudarjeni tržni usmeritvi, privatizaciji, zmanjševanju javnih dajatev

in davčnih stopenj ter tako radikalno prelomila z mnogimi pomembnimi elementi dotedanje politike socialdemokratskega konsenza, ki ga je večina zahodnoevropskih držav vzpostavila po drugi svetovni vojni in ki so jo do srede sedemdesetih let v bistvu sprejemale vse vodilne stranke v teh deželah.

Zaradi vsega tega je »novi konservativizem« že sredi osemdesetih let postal predmet številnih analiz in proučevanj. Med njimi je eno najpomembnejših študija z naslovom *Spremembe v sodobnem konservativizmu*, ki jo je uredil in izdal B. Girvin. Študija vsebuje deset poglavij: 1. Uvod: Variante konservativizma (B. Girvin); 2. Britanski konservativizem: Ideološke spremembe in volivne negotovosti (G. Peele); 3. Spremembe in kontinuiteta v francoskem konservativizmu po letu 1944 (V. Lauber); 4. Neokonservativizem brez neokonservativcev? Renesansa in spremembe sodobnega nemškega konservativizma (E. Grande); 5. Konservativizem na Holandskem (P. Lucardie); 6. Konservativizem in spremembe v nemški ljudski stranki (W. Muller); 7. Konservativizem na Norveškem in Švedskem (Stig-Bjorn Ljunggren); 8. Več kot konservativizem, manj kot neokonservativizem: Ljudska zveza v Španiji (J. Montero); 9. Združene države Amerike: Konservativna politika v liberalni družbi (B. Girvin); 10. Socialna baza zahodnoevropskih konservativnih strank (D. Broughton).

Avtor tega zbornika je prepričan, da je treba iskati vzroke za silovit prodor konservativnih idej in strank predvsem v neuspehu keynezianske ekonomske politike, ki je bila steber povojne socialdemokratske konsenzualne politike v boju proti recesiji iz srede sedemdesetih let. Poleg tega je »novi konservativizem« nastal tudi kot odgovor desničarskih sil na pojavljanje idej nove leve, novih socialnih gibanj, feminizma.

Konservativne stranke so si prizadevale za povezovanje liberalne ekonomije in močne države zlasti na področju družbenega reda in morale, s tem pa so si znova pridobile podporo svoje tradicionalne baze – se pravi srednjega razreda in drobne buržoazije – pritegnile pa so tudi pomemben del volivcev iz vrst kvalificiranih in visoko kvalificiranih delavcev.

Toda kljub prizadevanju, da bi na nov način povezali močno državo in svobodno delovanje tržnih zakonitosti, so se med konservativnimi strankami v zahodni Evropi še obranile pomembne razlike. B. Girvin razlikuje tri poglavitne smeri v sodobnem kon-

servativizmu. Prvo predstavljajo britanski konservativci in ameriški republikanci, kjer je zveza med konservativizmom in liberalizmom najbolj dognana, v veliki meri tudi zato, ker v teh državah desnico zastopa ena stranka. Drugo varianto predstavljajo demokršćanske stranke (kršćanski demokrati), v katerih se še vedno ohranja močna napetost med idejami tržnega individualizma in kršćansko moralno. Tretjo varianto pa predstavlja t. i. avtoritarni konservativizem, predvsem v podobi degolistične stranke v Franciji in CSU na Bavarskem, v katerih še vedno gospoduje ideja močnega vpliva države v urejanju gospodarskih tokov in družbenih odnosov.

Pomemben kazalec prevlade konservativnih idej je tudi dejstvo, da so v osemdesetih letih liberalno ekonomsko politiko v veliki meri sprejele tudi socialistične stranke v Španiji, Italiji, Avstraliji, Novi Zelandiji, v novejšem času pa to politiko vse bolj sprejemajo tudi francoski socialisti in britanski laburisti. Odstopanje od tega vzorca predstavljajo socialistične stranke na Norveškem, Švedskem in v Avstriji, kjer je sicer oslabilen socialdemokratski konsenz še naprej kar globoko zakoreninjen v najširših družbenih slojih. Vendar pa v zadnjih letih tudi te stranke sprejemajo nekatere elemente liberalne ekonomske politike, kot na primer omejevanje javnih dajatev in zmanjševanje davčnih stopenj.

Na podlagi primerjave s petdesetimi in šestdesetimi leti, ko so se razlike med konservativnimi in socialdemokratskimi strankami omejevale v glavnem na bolj radikalno ali bolj zmerno varianto keynezijanske (ali kolektivistične) politike, ugotavlja avtor zbornika B. Girvin, da se razlike med temi strankami v novejšem času kažejo predvsem kot bolj radikalna ali bolj zmerna opredeljenost za tržne oziroma individualistične usmeritve.

Ognjen Pribičević

ANDREW COX, NOEL O'SULLIVAN
(ur.)

Korporativna država

(Korporativizem in državna tradicija v zahodni Evropi. – The Corporate State.

Corporatism and the State Tradition in Western Europe. Edward Elgar, University Press, Cambridge, 1988)

Gre za zbornik tekstov osmih avtorjev o korporativizmu. Zbornik ima dva dela. V prvem trije avtorji predstavijo teorijo neokorporativizma, drugi del pa prinaša študije o neokorporativizmu v šestih državah.

Zanimanje za korporativizem v Evropi je v zadnjih dveh desetletjih občutno naraslo. Na področju politične teorije je korporativizem povzročil ponovni vzpon pluralistične teorije demokracije in prispeval nekaj novih dimenzij k problemu marksistične razlage revitalizacije kapitalizma, v politični znanosti pa je vzbudil empirično raziskovanje procesa odločanja, ki je bilo do nedavnega izrazito zapostavljeno. V sodobni zgodovini je sprožil reinterpretacijo izzivov parlamentarnega sistema v tem stoletju; v pravoznanstvu pa okrepljen proces radikalnega pretehtavanja zakonskih in političnih postopkov ter tradicionalnega zahodnjaškega pojmovanja prava.

O'Sullivan se v študiji z naslovom *Politična teorija neokorporativizma* ukvarja s tremi vprašanji: 1. zakaj se je pojavilo ponovno zanimanje za korporativizem, 2. kaj ta teorija dejansko vsebuje in 3., kaj je neokorporativizem prispeval k razumevanju sodobnih družbenih in političnih trendov. Po avtorjevem mnenju je odgovor na prvo vprašanje iskati predvsem v nezadovoljstvu teoretikov z dotlej prevladujočima pristopoma v marksizmu in pluralizmu. Neokorporativizem je v svojem jedru spopad s tema usmeritvama, cepi pa se na dva nazora. Prvi gradi na prepričanju, da je neokorporativizem nova oblika politične ekonomije, ki se razlikuje tako od socializma kot od kapitalizma. Neokorporativizem naj bi bil po tej verziji fašizem s humanim obrazom. Drugi pogled pa opredeljuje korporativizem kot specifičen družbenopolitični proces, v katerem omejeno število monopolističnih organizacij personificira temeljne interese, ki se spopadejo v pogajanjih z državnimi zastopniki glede outputov državnih politik. O'Sullivan vidi v teoriji neokorporativizma tri glavne pomanjkljivosti: zgodovinsko poenostavljanje, nesposobnost uporabe primerjalnih metod. Kot rešitev iz te zagate vpelje avtor razločevanje med dvema stiloma politike:

upravljalnim in (z ustavo in zakoni) omejenim stilom. Neokorporativizem naj bi se razvijal predvsem kot uveljavljanje upravljalškega stila politike.

Cox razpravlja o razmerju neokorporativizma do korporativne države. Neokorporativizem ne posreduje nekega posebno novega vpogleda v oblikovanje politik in njihovo izvajanje. Ima šibko analitično in konceptualno uporabno moč, medtem ko ima korporativna država kot idealno-tipska politična forma le dokajšnje težo. Zato bi jo lahko uporabili kot vodilo pri zasnovi tipologije političnih oblik, lahko torej deluje kot referenčna točka za primerjavo z drugimi političnimi oblikami. Schmittrova opredelitev korporativizma lahko rabi temu namenu le tedaj, če iz nje izločimo delitev na državno in družbeno varianta. Coxov namen je, da bi rešil korporativizem eklekticizma in mnogovrstne hibridnosti. Po njegovem mnenju razprava v zvezi s korporativno državo prispeva k ponovni razjasnitvi pluralistične koncepcije države. Cox je na koncu študije razvil nastavke za koncept korporativne države, in sicer z vključitvijo korporativizma v okvir pluralistične teorije.

Patrick Birkinshaw se v svojem prispevku ukvarja z odnosom korporativizma do odgovornosti s stališča lastne prakse javnega odvetnika. Za odvetnike je pomembno, da poznajo strukturo moči v družbi. K razumevanju tega problema jim pomagajo tudi politološke in sociološke analize korporativizma. Gre za razširjeno uporabo moči s strani vlade in njenih organov, lokalne vlade itd., pa tudi za problem razširjene države: oblast, ki se izvaja skrita za shemami, je kljub temu oblast. Na koncu avtor ugotavlja, da so za dejavno odgovornost v državi najprej potrebni znanje in informacije. Razen tega je treba zagotoviti javno oblikovanje pravil in politik. Zaščititi je treba konzumente pred monopoli. Veliko pozornost je potrebno nameniti učinkoviti zunanji in notranji privatni odgovornosti.

Martin J. Bull razpravlja o korporativizmu v povojni Italiji. Ugotavlja, da je analiza italijanskega sistema v korporativističnem okviru šibka in v glavnem neplodna.

V. R. Berhahm predstavi zgodovinsko perspektivo korporativizma v Nemčiji. Najprej povzame diskusijo o razmerju med politiko in ekonomijo ter o mestu korporativizma v sedemdesetih in osemdesetih letih

v ZRN, nato pa prikaže razvoj korporativizma od poznega devetnajstega stoletja do osemdesetih let 20. stoletja.

J. Martinez-Alier in Jordi Roca se lotevata problema korporativistične ideologije in njene realnosti na primeru Španije po odhodu Franca. Avtorja zavračata tezo, da je neokorporativizem v Španiji posledica posebne iberijsko-latinske politične kulture. Po njunem mnenju je prišlo do uvedbe neokorporativizma leta 1977 zato, ker je bila leвица pripravljena na umirjen prehod iz Francovega režima v demokracijo.

Neil Elder nas seznanja s korporativizmom na Švedskem, ki velja za vzoren model korporativne države. Švedska ima visoko razvito participativno politično kulturo in že dolgo etabrirano in prodorno tradicijo funkcionalnega predstavnštva. To je skrivnost učinkovitega korporativizma.

N. L. Smith analizira uvajanje korporativnih teles na Nizozemskem in dokazuje, da je konsociativna demokracija (Lijphart) predvsem strategija konfesionalnih strank za izrivanje socialistov iz vladne politike. Politika socialistične stranke je vzpostavila korporativne zahteve in programe ter prisilila vladajočo katoliško stranko, da je začela uvajati korporativne organe. Povojni vzpon korporativizma je predvsem dokaz, da na Nizozemskem ni bilo več principialno spornih zadev, za katere glavne politične sile ne bi našle vsaj temeljnega konsenza.

Andrew Cox razkriva prakso korporativizma v povojni Veliki Britaniji. Časovno ga členi na tri faze. Med leti 1945–60 je bila vzpostavljena pluralistična država s keynesiansko politiko. Sledil je prvi poskus, da bi vanjo vgradili korporativne institucije (1960–1972); ta poskus je propadel, kar velja tudi za drugi poskus (1972–79). Že sredi sedemdesetih let, zlasti pa leta 1979, se je začel proces oblikovanja neoliberalne države po vzoru devetnajstega stoletja (1979–87).

Zbornik tekstov se odlikuje po kritičnem osvetljevanju temeljnih postavk teorije neokorporativizma in po snovanju nastavkov za vključevanje teoretskih in praktičnih dosežkov korporativizma v politično teorijo, zlasti v teorijo pluralizma.

Igor Lukšič

Naše teme (Zagreb)
št. 11/1989

Pogledi: PETAR STRČIĆ: O nekaterih protirododoljubnih in protidomovinskih pojavih; JOVAN MIRIĆ: Manjšina, večina, konsensus; *Naša tema:* Podjetništvo v Jugoslaviji – možnosti in predpostavke; VOJMIR FRANIČEVIĆ: Podjetništvo kot politični projekt; VLADIMIR GLIGOROV: Tveganje, lastnina in podjetje; BOGOMIR KOVAČ: Vloga podjetništva v prestrukturiranju in razvoju sodobnega gospodarstva; SINIŠA ZARIĆ: Podjetništvo v SFRJ – zakaj in kako? BRANKO HORVAT: Podjetništvo z družbenim kapitalom; ZVONIMIR BALETIĆ: O teorijah podjetništva; FUADA STANKOVIĆ: Nekateri teoretski vidiki podjetništva; SILVANO BOLČIĆ: Sociološki pristop k podjetništvu; FIKRETA BAHTIJAREVIĆ-ŠIBER: Podjetništvo in poslovanje; SLOBODAN MRKŠA: Podjetništvo in tržno okolje; DRAŽEN KALOĐERA: Podjetništvo in lastništvo; RAJKO TOMAŠ: Podjetništvo in gospodarska reforma; JANEZ JEROVŠEK: Kako biti podjetnik v nepodjetniškem sistemu? ĐORĐE PRIBIČEVIĆ: Podjetništvo v modernem tržnem gospodarstvu; ALEŠ VAHČIĆ: Prestrukturiranje jugoslovanskega gospodarstva s pomočjo podjetništva; MARIJAN CINGULA: Prispevek k razpravi o naravi podjetništva; ĐURO NJAVRO: Novo podjetništvo; *Selektivna bibliografija:* Podjetništvo in malo gospodarstvo; *Studije:* STEFAN BREUER: Naravno pravo malomeščana (1); IVAN PADJEN: Pravna znanost kot konstituent modernega prava; *Esej:* DANILO PEJOVIĆ: Antična in novoveška znanost; HOTIMIR BURGER: Objektivnost in pravica do dvoma; *Ob 60-letnici J. Habermasa:* ŽARKO PUHOVSKI: Mišljenje kot posredništvo; JÜRGEN HABERMAS: Ljudska suverenost kot procedura: normativni pojem javnosti; *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Savremenost (Novi Sad)
št. 7–8/1989

Tema številke: Kriza in reforma v jugoslovanski družbi: NENAD DIMITRIJEVIĆ:

ZKJ in politična oblast; JOVICA TRKULJA: Intelektualni ostrakizem; BRANKO BALJ: Intelektualci, inteligenca in komunistična partija; MILAN TRIPKOVIĆ: Partija in inteligenca: nekaj opomb; DRAGAN KOKOVIĆ: Kultura – način življenja ali prosvetiteljsko dejanje; *Tribuna:* Bistvo in kontroverze preobrazbe ZKJ; JOVICA TRKULJA: ZKJ in kriza (razprava); *Razgovor o knjigi:* DRAGOJE ŽARKOVIĆ: Ekonomska kriza v Jugoslaviji (vzroki in poti izhoda iz nje); *Selektivna bibliografija:* Ekonomska kriza v Jugoslaviji; *Pogledi in prikazi.*

Sociologija sela (Zagreb)
št. 105–106/1989

Aktualni problemi in perspektive vasi (II): DUŠAN TOMIĆ: Aktiven pristop k razvoju individualnega sektorja kmetijstva v Jugoslaviji; DUŠAN PIREC: Kmetijska proizvodnja in odnosi v agraru; ANA BARBIĆ: Skupine posestev glede na vrsti proizvodnje in prodaje; MLADEN STOJANOV: Transformacija kmečkih opravil; SLOBODAN POKRAJAC: Kmetijstvo kot vir akumulacije; PETAR MARKOVIĆ: Tržni odnosi v kmetijstvu; ANTUN PETAK: Jugoslovansko kmečko prebivalstvo ter izobraževanje v času scientizacije; JEREMIJA SIMIĆ: Vpliv demografsko-socialnih sprememb na reprodukcijo in razvoj kmetijstva na zasebnih posestvih; *Raziskave:* R. KURBEL, O. KURBEL: Značilnosti razvoja mešanih gospodinjstev v Slavoniji in Baranji; ĐURO STEVANOVIĆ: Vpliv industrializacije kmetijstva na ugled kmečkega poklica; *Posvet:* Aktualni problemi in perspektive vasi; *Naš prevod:* CORRADO BARBERIS: Sociološke perspektive agrarne politike v Italiji; *Prikazi knjig in revij.*

Opredeljenja (Sarajevo)
št. 11/1989

Ekološki vidiki družbenoekonomskega razvoja: ANDREJ KIRN: Ekologija, ekonomija in politika; VIDOJE VASILJEVIĆ:

Nekateri vidiki naravnega okolja v luči ekonomske teorije in politike; SOFIJA VUJAVAC-BOROVNICA: Družbeni razvoj in življenjsko okolje; VLADIMIR LAY: Akterji ekološke krize in njihove prakse v jugoslovanski družbi (teze); IVO ŠIMUNOVIĆ: Teze za ekologijo razvoja; NIJAZ ABADŽIĆ: Genetska kriza; SLOBODAN CVETANOVIĆ: Temeljna protislovja med znanstveno-tehničnim progresom in varstvom okolja v deželah visoko razvitega kapitalizma; LJILJANA OBRADOVIĆ-BEŠLIĆ: Poskus opredelitve ekološkega prava; REFIK M. NUMIĆ: Proizvodnja hrane in življenjsko okolje – biosfera; IVAN CIFRIĆ: Prebujanje zavesti; SULEJMAN FESTIĆ: Ekologija in religija; *Studije in članki*: DŽENANA EFENDIĆ-SEMIZ: Marksizem in postmoderna; RATKO KRČMAR: Znanost in ideologija; IBRAHIM BAKIĆ: Religija med znanostjo in dogmatizmom; NUNKO POBRIĆ: Glose o pravni državi; DUŠKO MILIDRAGOVIĆ: Upravljanje z mestom Sarajevo; VESELIN DRAŠKOVIĆ: Spremembe v ZSSR kot odgovor na krizo.

Obležja (Priština)

št. 5/1989

Jubileji: Šest stoletij od kosovske bitke; MILOVAN OBRADOVIĆ: Vesti o kosovski bitki; MURIS HAĐIBULIĆ: Nekatere posebnosti blagovno-naravnega gospodarstva po kosovski bitki na področju Kosova in Metohije; VLADIMIR BOVAN: Kosovska legenda v srbohrvaški ljudski ekipi; *Zgodovina*: KRUNOSLAV SPASIĆ: Dnevnik generala Traniera o osvoboditvi Kosova in Metohije leta 1918; *Gospodarstvo*: ZEKI BEJTULAHU: Industrijski razvoj in strukturne spremembe v kmetijski proizvodnji in vaškem prebivalstvu; TOMISLAV MILAŠINOVIĆ: Znanost v funkciji proizvodnje in produktivnosti dela v RMHK »Trepča«; *Pravo*: Načelo legalitete in oportunitete v okviru funkcije kazenskega pregona; *Prikazi*.

Socijalizam (Beograd)

št. 9–10/1989

Tribuna: Spremembe v Evropi: RANKO PETKOVIĆ: Tendence razvoja v Evropi; VLADIMIR KANDIKJAN: Novejše izkušnje in tendence v mednarodni ekonomski

kooperaciji in koordinaciji; VLADIMIR MILJUTENKO: »Skupni evropski dom« – pogled iz Moskve; RADOVAN VUKADINOVIĆ: Evropski integracijski procesi; ALEKSANDAR SEKULOVIĆ: Jugoslavijska in Evropska skupnost; ACHILLE OCCETTO, PETER GLOTZ: Zahodnoevropska levica in procesi evropske integracije; DRAGOMIR RADENKOVIĆ: Zahodnoevropski komunisti in procesi strnjevanja zahodne Evrope; OGNJEN PRIBIČEVIĆ: V novo Evropo – predvsem previdno; *Pogledi*: DRAGUTIN MARSENIĆ: Ekonomska načela in koncept nove ustavne ureditve Jugoslavije; MILADIN KORAC: Dolžniška kriza in možnost njene rešitve; *Prikazi*.

Socijalizam (Beograd)

št. 11–12/1989

MILIJKA KOMATINA: Zadnji kongres dosedanje ali prvi kongres preporočene ZKJ; *Tribuna*: Novi socializem – pogledi, iniciative in perspektive: BRANKO PRIBIČEVIĆ: Novi socializem – v kakšnem pogledu novi? MILOŠ NIKOLIĆ: Socializem in demokracija; MIHAJLO POPOVIĆ: Ali je možen »demokratski socializem«? ZORAN VIDAKOVIĆ: Nekatere premise razprav o socializmu; LJUBOMIR MADŽAR: Izrastki ideološke ortodoksije; DRAGOMIR DRAŠKOVIĆ: V kakšen socializem lahko vstopimo; DRAGUTIN MARSENIĆ: Na Marxovem izročilu je komaj možno graditi socializem; ZORAN POKROVAC: Stari »novi socializem«; BRANKO BALJ: Ali je socializem sploh možen? PRVISLAV RALIĆ: Konec epohe partijskega socializma; JOVICA TRKULJA: Reforma ali propad; *Priloge*; *Prikazi*.

Marksistička misao (Beograd)

št. 6/1989

O srednja tema zvezka: Reforma političnega sistema (28 diskusijskih prispevkov); *Raziskave*: DUŠAN PIREC: Nekaj opomb k vprašanju pristopa k teoriji (neo)imperializma; BORIS KRIVOKAPIĆ: Družbene organizacije in nadzor državne uprave v ZSSR; VESELIN DRAŠKOVIĆ: Spremembe v ZSSR kot odgovor na krizo; *Eseji*:

ZORAN VIDA KOVIĆ: Možnost novih projektov socializma; LJUBOMIR PALI GORIĆ: Za historičnost kritične misli o kapitalizmu in socializmu; ALEKSAN DAR SEKULOVIĆ: Kapitalizem in socializem v sodobnih mednarodnih odnosih; *Odzivanja*: MOMIR STOJKOVIĆ: K član ku o albanskem kulturnem prostoru; *Kako nas vidijo drugi*: HAROLD LYDALL: Jugoslavija v krizi; *Prikazi*; *Bibliografija*.

Politička misao (Zagreb)
št. 2/1989

Politična znanost in demokracija: JOVAN MIRIĆ: Politična znanost – (za)govor demokracije; ZVONKO POSAVEC: Demokratska ustavna država in totalitarna demokracija; *Mednarodni politični in ekonomski odnosi*: RADOVAN VUKADINOVIĆ: Vpliv notranjih dejavnikov na razvoj študij o mednarodnih odnosih v Jugoslaviji; ANTON BEBLER: Sovjetsko »novo razmišljanje« in varnost Jugoslavije; LUKA BRKIĆ: Možni vpliv evropskih ekonomskih integracij na jugoslovansko gospodarstvo; OGNJEN PRIBIĆEVIĆ: »Francoski socijalistični eksperiment« – od zelenega do možnega socializma; LAZAR VOŠ; Maharishi-jev program za ustvarjanje svetovnega miru; *Sociologija politike*: HENRY A. EKİYOR: Vzroki politične korupcije: Nigerija 1960–1966; JULIETA ALMEIDA RODRIGUES: Žene v portugalski revoluciji 1974; *Izobraževanje, kulturne potrebe in kriza*: ANTE VUKASOVIĆ: Sodobni razvoj in vzgojna kriza; MILOŠ NEMANJIĆ: Kulturni razvoj in družbene ovire; THEO BUNGARTEN: Opsesije znanstvenega diskurza in odtujitev subjekta; ARSEN BAČIĆ: O relevantnosti teorije o delitvi oblasti; MILAN GALOVIĆ: Delo in etika vrednosti; *Pogledi prikazi, recenzije*.

Politička misao (Zagreb)
št. 3/1989

Uvodni zapis redakcije k novi seriji revije »Politička misao«; Francoska revolucija

1789–1989; DAVOR RODIN: Pet značilnosti francoske revolucije; G. PLANTY BONJOUR: Hegel o francoski revoluciji; HANS MICHAEL BAUMGARTNER: Dogodek – epoha – načelo; KONRAD REPGEN: Cena svobode – francoska revolucija kot šansa in nevarnost; BOŽIDAR JAVOROVIĆ: Oboroženo ljudstvo v francoski revoluciji 1789. leta; EDUARD KALE: Francoska revolucija in novo obdobje; HIPOLYTTE TAINE: Trije veliki: Marat, Danton, Robespierre; *Aktualnost Aristotelove »Politike«*: DAVOR RODIN: Uvodna beseda; ZVONKO POSAVEC: Padec vrednosti demokracije v Aristotelovi »Politiki«; ANTE PAŽANIN: Aktualnost Aristotelove kritike državne skupnosti pri Platonu; ZVONIMIR BALETIĆ: Hremastika – izziv nezaželenne ekonomike; EDUARD KALE: Aristotelova »Politika« v luči temeljnega dela utemeljitelja kulture; DANILO PEJOVIĆ: Aristotelova politika in sodobna misel; *Aspekti*: ALEKSANDAR FIRA: Prispevek k razpravi o osnutku nove ustave SFRJ; *Pogledi, prikazi, recenzije*.

Gledišta (Beograd)
št. 7–9/1989

Tema številke: Dvesto let francoske revolucije; MILAN KANGRGA: Francoska revolucija in filozofija; EUGEN PUSIĆ: Francoska revolucija in preobrazba državne strukture; ALAN PLANTEY: Dinamika človekovih pravic; ČEDOMIR POPOV: Francoska revolucija in zgodovino pisanje; AXEL HONNETH: Hegel in francoska revolucija; LJILJANA ALEKSIĆ-PEJKOVIĆ: Francoska revolucija in srbski nacionalni program; ZDRAVKO KOBE: Smrt političnega; RADOMIR D. LUKIĆ: Sociološki pogled na francosko revolucijo; *Dosje*: ALEXIS DE TOCQUEVILLE: Kako so Francozi začeli zahtevati reforme prej, kot so si zaželeli svoboščine; PIERRE GEORGE: Jezik – znanilec svobode; *Intervju*: RENE REMOND: Kontroverze okoli francoske revolucije; *Razprave*: MIHAILO ĐURIĆ: Pojem prakse pri Aristotelu; *Raziskave*: BORA KUZMANOVIĆ: Samoupravljalna mentaliteta – utopični mit ali stvarnost; RUŽA PETROVIĆ: Etno-genetski procesi v SR Srbiji; *Prikazi*.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

- DAHRENDORF Ralf: Homo sociologicus. Niš: Gradina, 1989
- GREČIČ Vladimir: Migracija i integracija stranog stanovništva: Procesi u zemljama severne, zapadne i srednje Evrope. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1989
- HAFNER-Fink Mitja: Ideologija in zavest družbenih slojev v Sloveniji. Ljubljana: MC CK ZKS, 1989
- LEISURE and Life-style: A Comparative Analysis of Free Time. London: Sage, 1989
- MODELI razvoja i teorije modernizacije. Naše teme, 33(1989)10 (tematska številka)
- NA POTI v informacijsko družbo, teorija in praksa, 27(1990)1-2 (tematska številka)
- NISBET Robert: The Making of Modern Society. Brighton: Wheatsheaf Books, 1986
- PAPERS from Chinese Sociology. International Sociology, 4(1989)4 (tematska številka)
- PETROVIĆ Mirko: Planiranje kadrova. Beograd: Privredni pregled, 1989
- SLOVENCİ v Kanadi. Geographica Slovenica, (1989)17 (tematska številka)
- THE SOCIOLOGY of Time. Current Sociology, 37(1989)3 (tematska številka)
- THOMPSON Paul: The Nature of Work: An introduction to debates on the labour process. London: MacMillan, 1989
- VAGO Steven: Social Change. Englewood Cliff: Prentice Hall, 1989

II. POLITIČNE VEDE

- AKTUALNOST Aristotelove politike. Politična misao, 26(1989)3 (tematska številka)
- BINGMAN Charles F.: Japanese Government Leadership and Management. London: MacMillan, 1989
- CULTURE and the Media in the USSR Today. London: MacMilan, 1989
- ČAVOŠKI Kosta: Revolucionarni Makijavelizam i drugi eseji. Beograd: Rad, 1989
- DVESTA godina Francuske revolucije. Sociologija, 31(1989)4 (tematska številka)
- FEDERALISM and Intergovernmental Relations in West Germany: A Fortieth Year Appraisal. Publius, 19(1989)4 (tematska številka)
- FORSYTHE David P.: Human Rights and Development: International Views. London, 1989
- FRANCUSKA revolucija 1789. Politička misao, 26(1989)3 (tematska številka)
- GOATI Vladimir: Politička anafomija Jugoslovenskog društva. Zagreb: Naprijed, 1989
- HENDRICKS Symposium on the U.S.Senate. Legislative Studies Quarterly, 14(1989)2 (tematska številka)

- KEDOURIE Elie: Nationalism. London; Melbourne: Hutchinson, 1986
- NASH Manning: The Cauldron of Ethnicity in the Modern World. Chicago; London: University of Chicago Press, 1989
- O POLITIČKOJ vladavini. Dometi, 22(1989)7-8-9 (tematska številka)
- PARTY Strategies and Party-Voter Linkages (tematska številka)
- PERSPECTIVES on Democratic Theory, Ethics and Politics. Praxis International, 9(1989)3 (tematska številka)
- RACISM in Europe. New Political Science, (1989)16-17 (tematska številka)
- RAZZISMO e antirazzismo tra presente e tradizione. Democrazia e diritto, 29(1989)6 (tematska številka)
- RESTRUCTURING the New York City Government: The Reemergence of Municipal Reform. Proceedings, 37(1989)3 (tematska številka)
- THE NEW Centralism: Britain Out of Step in Europe?. Oxford: Basil Blackwell, 1989
- UNDERSTANDING Party System Change in Western Europe. West European Politics, 12(1989)4 (tematska številka)

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- ČAVOŠKI Kosta: O neprijatelju. Beograd: Prosveta, 1989
- EVROPA zdaj: Programski dokument Zveze komunistov Slovenije. Teorija in praksa, 27(1990)1-2 (tematska številka)
- IZAZOVI pluralizma. Zagreb: Komunist, 1989
- LETICA Slaven: Četrta Jugoslavija. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, nakladno-novinarska organizacija, 1989
- LYDALL Harold: Yugoslav Socialism: Theory and practice. Oxford: Clarendon Press, 1986
- TRIPALO Mika: Hrvatsko proljeće. Zagreb: Globus, 1990
- VUKOVIĆ Zdravko: Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: Moji stenografski zapisi 1966-1972. godine. Beograd: Narodna knjiga, 1989

IV. MEDNARODNA POLITIKA, MEDNARODNI ODNOSI

- BRUECKEN in die Zukunft: Weltausstellung Wien-Budapest 1995. Wien: Wiener Journal Zeitschriftenverlag, 1989
- PERESTROIKA Observed. Government and Opposition, 25(1990)1 (tematska številka)

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO, MNOŽIČNI MEDIJI

- BOOKS. Journal of Communication, 39(1989)3 (tematska številka)

- HABERMAS Juergen: Strukturene spremembe javnosti. Ljubljana: ŠKUC, 1989
- INFORMATION Technology: The Public Issues. Manchester: Manchester University Press, 1988
- RAKOČEVIĆ Slobodan, Šetinc Lenart: Pravo javne besede. Ljubljana: Uradni list SRS, 1989
- THE INFORMATION Gap. How Computers and Other New Communication Technologies Affect the Social Distribution of Power. Journal of Communication, 39(1989)3 (tematska številka)
- WORLD Communication Report. Paris: Unesco, 1989
- VI. METODOLOGIJA
- DATA Analysis: Modern Methods and New Perspectives. Sociological Methods and Research, 18(1989-1990)2-3 (tematska številka)
- QUADE Edward S.: Analysis for Public Decision. London; Amsterdam: North-Holland, 1989
- STATISTICAL Data Analysis and Inference. Amsterdam, 1989
- VII. FILOZOFIJA
- ESPAGNAT Bernard D': Conceptual Foundations of Quantum Mechanics. Redwood City: Addison-Wesley Publishing Comp., 1989
- TAYLOR Charles: Negative Freiheit?: Zur Kritik des neuzeitlichen Individualismus. Frankfurt: Suhrkamp, 1988
- XI. EKONOMIJA, EKONOMSKI ODNOSI, MEDNARODNO GOSPODARSTVO
- ATLAS Hachette: la puissance économique. Poitiers: Hachette, 1990
- MANAGEMENT and Philosophy. Human Systems Management, 8(1989)4 (tematska številka)
- NEW METHODS and Results in Input-Output Analysis. Socio-Economic Planning Sciences, 23(1989)5 (tematska številka)
- PERINGS Charles: Economy and Environment: A Theoretical Essay on the Interdependence of Economic and Environmental Systems. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1987
- PODUZETNIŠTVO u Jugoslaviji. Naše teme, 33(1989)11 (tematska številka)
- PRUT Christopher: Market Socialism in Yugoslavia. Oxford: Oxford University Press, 1986
- THE POLITICS of Economic Flexibility. Scandinavian Political Studies, 12(1989) 4 (tematska številka)
- URBAN Innovation for the 21st Century. Cities, 7(1990)1 (tematska številka)
- VRHUNEC Marko: Politična ekonomija globalizma. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1989
- XII. VOJAŠKE VEDE, OBRAMBOSLOVJE
- SCIENCE, Technology and the Military. Dordrecht: Kluwer Academic Publ., 1988
- XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA
- EKOLOŠKI aspekti društveno-ekonomskog razvoja. Opredeljenja, 20(1989)11 (tematska številka)
- HEPWORTH Mark E.: Geography of the Information Economy. London: Belhaven Press, 1989
- INFORMATION Society and Spatial Structure. London; New York: Belhaven Press, 1989
- MACCORMICK John: Acid Earth: The Global Treat of Acid Pollution. London: Earthscan Publications, 1989
- MANAGEMENT Processes and Managerial Divisions of Labour. International Journal of Sociology and Social Policy, 9(1989)5-6 (tematska številka)
- PRPIĆ Katarina: Marginalne grupe u znanosti. Zagreb: Znanstveno-istraživački odjel ZR RK SSON, 1989
- XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK
- AN ENCYCLOPAEDIA of Language. London; New York: Routledge, 1990
- LEIRIS Michel: Bacon/Picasso/Masson. Frankfurt: Fischer Taschenbuch, 1989
- SOCIOLINGUISTICS in the People's Republic of China. International Journal of the Sociology of Language, (1989)81 (tematska številka)
- TOMC Gregor: Druga Slovenija: Zgodovina mladinskih gibanj na Slovenskem v 20. stoletju. Ljubljana: KRT, 1989
- VENTURI Robert: Složenosti in protivrečnosti u arhitekturi. Beograd: Građevinska knjiga, 1989
- XV. IZOBRAŽEVANJE, ŠOLSTVO
- INTERNATIONAL Perspectives on Youth Behavior. Youth and Society, 21(1989)2 (tematska številka)
- PIKE Graham, Selby David: Global Teacher, Global Learner. London; Sydney: Hodder and Stoughton, 1989
- XVI. MEDICINA, ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA
- AFTER Deinstitutionalization: The Present and Future of Mental Health Long-Term Care Policy. Journal of Social Issues, 45(1989)3 (tematska številka)
- ARBEITSLOSIGKEIT. Prokla, 19(1989)77 (tematska številka)
- Family Policy. Policy Studies Review, 8(1989)3 (tematska številka)
- GENDER and public policy: European law and British equal opportunity policies edited by Elizabeth Meehan and Gill Whiting (tematska številka)
- TEACHING Public Policy and Administration. Policy Studies Review, 8(1989)4 (tematska številka)

VREG, dr. France: Public Media and Election Campaigns
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 5, p. 505-516

The author poses the question regarding how public media in a multiparty system should remain independent and how they should maintain the status of an autonomous public institution. The answer is sought in a definition of the functions of public media as they are defined in world communicology. Media functions are classified according to: a) activities which are immanent to current mass media (informational, opinion, orientational and actional; b) activities which the media carry out as social functions together with other institutions (socializational, recreational and integrational) and c) functions which derive from man's social activities (political, economic, cultural and others). Special attention among informational activities is being paid to professional criteria: complexity, objectivity, clarity and punctuality; while among political activities the function of maintaining a public, the articulation and correlation functions, the function of critique and public control and legitimation functions are above all set out. In the light of these functions, the author then evaluates political propaganda and election campaigns, discusses research on the maintenance of election campaign context, presentation of candidates and programs, the influence of public opinion surveys, paid propaganda and pressures on media institutions and individual journalists. Three models which are evolving in Slovenia are being analysed: 1) independent national media, 2) party media and 3) the development of a private media sector.

UDC 316.75:321.74

PEČAR, dr. Janez: Ideology, Controlment, Freedom
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No 5, p. 517-529

Socialism has, with its ideology, in general turned out to be a very repressive social order which abuses to a great extent control mechanisms for its political and ideological goals. Socialist society has always looked after implanting the authoritarian syndrome and it has often left ideological conflicts to be solved by state control mechanisms which have in this way, under the influence of ideology, distributed equality, justice and legitimacy, and because of that very reason these values have always been menaced. It has, therefore, been shown everywhere in socialism that repression mainly depends on ideology and politics and that they have greatly manipulated with formal supervision – on the institutional level as well as on the individual one. For that reason, a very bad relation to legitimacy can be observed everywhere in socialism recently, since an individual has been very badly protected against the domination of the authorities, political elites and even individual persons in power. Ideology and politics have often been more than a law; they have used state repression for strengthening their power over people, not so rarely under the motto "dictatorship of the proletariat". In this case the mechanism of state control has had the role of restricting freedom and it has been an extended arm of politics. Recent changes in socialism claim answers to many questions and they raise the reconceptualization of the activity of control mechanisms also on behalf of freedom (and for it).

VREG, dr. France: Javna občila in volilni boji
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 5, str. 505–516

Avtor zastavlja vprašanje, kako naj javna občila v večstrankarskem sistemu ostajajo neodvisna in ohranijo status avtonomne javne institucije. Odgovor išče v opredelitvi funkcij javnih občil, kakor jih definira svetovna komunikologija. Funkcije medijev razvršča glede na: a) dejavnosti, ki so imanentne sodobnim množičnim medijem (informacijska, mnenjska, orientacijska in akcijska; b) dejavnosti, ki jih občila opravljajo kot socialne funkcije skupaj z drugimi institucijami (socializacijska, rekreacijska in integracijska) ter c) funkcije, ki izhajajo iz človekovih družbenih dejavnosti (politične, ekonomske kulturne in druge). Med informacijskimi dejavnostmi še posebej obravnava profesionalne kriterije: kompleksnost, objektivnost, razumljivost in točnost; med političnimi dejavnostmi pa izpostavlja funkcijo vzpostavljanja javnosti, artikulacijsko in korelacijsko funkcijo, funkcijo kritike in javnega nadzora ter legitimacijsko funkcijo. V luči teh funkcij potem presoja politično propagando in volilne kampanje, obravnava raziskave o vzpostavljanju konteksta volilne kampanje, prezentacijo kandidatov in programov, vpliv anket javnega mnenja, plačano propagando in pritiske na medijske institucije ter posamezne novinarje. Analizira tri modele, ki nastajajo v Sloveniji: 1) neodvisni nacionalni mediji, 2) strankarski mediji in 3) nastanek zasebnega medijskega sektorja.

UDK 316.75:321.74

PEČAR, dr. Janez: Ideologija, kontrolizacija, svoboda
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, let. XXVII, št. 5, str. 517–529

Socializem se je s svojo ideologijo na splošno pokazal kot zelo represivna družbena ureditev, ki močno zlorablja kontrolne mehanizme za politične in ideološke cilje. Socialistična družba je vedno skrbela za vcepljanje avtoritarnega sindroma in ideološke konflikte pogosto prepuščala v reševanje državnim nadzorstvenim mehanizmom, ki so tako pod vplivom ideologije deliti enakost, pravičnost in zakonitost, te vrednote pa so bile ravno zato vedno ogrožene. Zato se je povsod v socializmu pokazalo, da je represija predvsem odvisna od ideologije in politike in da sta le-ti močno manipulirali s formalnim nadzorstvom – tako na institucionalni kot na individualni ravni. Zato po »vesoljnem« socializmu zlasti v zadnjem času ugotavljajo zelo slab odnos do zakonitosti, še posebno, ker je bil posameznik slabo zavarovan pred dominacijo oblasti, političnih elit in celo posameznih mogočnikov. Ideologija in politika sta bili čestokrat več kot zakon; uporabljali sta državno represijo za utrjevanje oblasti nad ljudmi, nenazadnje tudi pod geslom »diktatura proletariata«. Pri tem pa je imel mehanizem državnega nadzorstva vlogo omejevalca svobode in bil podaljšana roka politike. Spremembe v socializmu zadnjega časa terjajo odgovore na prenekatera vprašanja in načelnjajo rekonceptualizacijo delovanja kontrolnih mehanizmov tudi v imenu svobode (in zanjo).

CONTENTS

ARTICLES, DISCUSSION

TEA PETRIN: Resolving the Property of Social Capital 499

FRANCE VREG: Public Media and Election Campaigns 505

JANEZ PEČAR: Ideology, Control, Freedom 517

BENJAMIN CONSTANT: On Understanding Freedom by Moderns 530

INTERVIEW FROM 1971

SAVKA DABČEVIČ-KUČAR: Aspects of Multinational Development of SFR Yugoslavia 544

ORIGIN OF YUGOSLAVIA

STANE JUŽNIČ: Historical Determinants of the Yugoslav State 552

POLEMIC

MITAR MILJANOVIČ: An Authentic Account of Unsurpassed Delusions 563

DRAGO KOŠMRLJ: The Kosovo Question – Delusions and Abuses 567

SLOVENIAN PUBLIC OPINION

PETER KLINAR: Views Regarding Slovenian Autonomy 573

BOŠTJAN MARKIČ: Political Consciousness and Public Opinion 582

ZDENKO ROTER: On Belief, the Church and State Religion 590

POLITICAL PLURALISM

ROBERT A. DAHL: Problems of Pluralist Democracy (2) 598

ADOLF BIBIČ: Pluralism and Democracy in the Political Theory of Robert Dahl 608

WAR VETERANS OF NLA TAKE A STAND

LADO POHAR: League of War Veterans Yesterday, Today, Tomorrow 617

VIEWS, COMMENTS

ERNA KRAŠEVEC-RAVNIK: Health as a Social Project 624

PUBLIC AND SYSTEM

JOHN KEANE: Freedom of the Press in the 90's 629

FROM SOCIOLOGICAL RESEARCH

IDA HOJNIK: Autonomy and Interrelation of Older People and Environment 646

INTERNATIONAL RELATIONS

IZTOK SIMONITI: Strategy and Practise of Hegemony 651

STUDY REFORM OF FSPN

MACA JOGAN: Educating Sociologists – How to Proceed? 659

FROM THE HISTORY OF POLITICAL THOUGHT

MILAN ZVER: The History of Political Thought – Its Theoretical and Methodological Propositions and Problems 663

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

VESNA GODINA-VUK: Hidden Tendencies and Purposeful Influences in the Activity of Agents of (Political) Socialization 675

REVIEWS, NOTES

BRANKO HORVAT: The Kosovo Question (Drago Košmrlj) 680

BOGOMIL FERFILA: The Economy and Politics of Social Ownership (Ivan Maksimovič) 682

BRANIMIR JANKOVIČ: Diplomacy – The Current System (Iztok Simoniti) 683

DAVID GREEN: The New Right – the counter revolution in political economic and Social Thought (Ognjen Pribičević) 686

The transformation of Contemporary Conservatism (Ognjen Pribičević) 687

Andrew Cox, Neal O'Sullivan: The Corporate State (Igor Lukšič) 688

FROM DOMESTIC JOURNALS 690

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 693

AUTHORS' SUMMARIES 695

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

BOŠTJAN MARKIČ: Volitve 1990

STANE JUŽNIČ: Kaj in kje je Evropa v sodobnem svetu
(Študijski projekt za okroglo mizo TiP)

BOGOMIR KOVAČ: Politična ekonomija privatizacije

RUDI ČAČINOVIČ: Zedinjenje Nemcev

TINE HRIBAR: Znanost v postmoderni dobi

SALVADOR GINER: Odmiranje civilne družbe

PRESTRUKTURIRANJE LASTNINSKIH ODNOSOV

IVAN RIBNIKAR: Kako priti do lastnih podjetij

JOŽE MENCINGER: Kam bi del?

MARKO SIMONETI: Financiranje privatizacije družbenih podjetij

MARIJAN KOCBEK: Prehodi iz družbenih v mešana podjetja

RAZVOJNI KONCEPTI

Ekonomija-ekologija-tehnologija (B. Kovač, G. Mitić, J. Maček, R. Moro) Filozofski, politični, etični vidiki ekološke problematike in ekološke zavesti (A. Kirn, A. Ule, I. Cifrič, L. Šešerko, D. Debenjak, V. Grmič)

STANE VLAJ: Krajevna skupnost, občine in mesta v luči sedanjih in prihodnjih ustavnih sprememb

MILENA BEVC: Izobraževanje in regionalni razvoj

MARJAN SVETLIČIČ: Vlaganje tujega kapitala v novem ekonomskem sistemu

IVAN PRPIČ: Politološke razprave o pluralizmu v Jugoslaviji

JURGEN MAIER: Zelene stranke v zahodni Evropi